ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵՔ

ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

12

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ • 1989

Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք

ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
12
1989

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՏԵՍԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է
1922 ԹՎԱԿԱՆԻՑ

ԼՈՒՅՍ Է
ՏԵՍՆՈՒՄ
ԱՄԻՍԸ ՄԵԿ
ԱՆԳԱՄ

Բովանդակություն

ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿՈՄԿՈՒՍԻ
ԿԵՆՏԿՈՄԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրության հասցեն՝
375023, Երևան—23, Օրջոնիկիձեի պողոտա, № 2

ՀԵՌԱԽՈՍՆԵՐ՝

գլխավոր խմբագիր՝ 52—89—93
գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ 52—99—22
պատասխանատու քարտուղար՝ 52—99—34
պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ՝ 56—59—93

Բաժիններ

մարքս-լենինյան տեսության պրոպագանդայի՝ 52—05—58
կուսակցական կյանք՝ 52—25—43
սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների՝ 52—57—56
գիտության և կուլտուրայի՝ 53—86—11
գրական աշխատողներ՝ 52—66—77
56—59—94
թղթակից, սրբագրիչ՝ 53—86—11

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ

ՈՐՈՇՈՒՄԸ

«Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշման մասին

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշմամբ նախատեսվում է Լեռնային Ղարաբաղը փաստորեն բռնությամբ Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանության տակ կրկին վերադարձնելը՝ հակառակ նրա հայ ազգաբնակչության հստակ արտահայտված կամքի, որը բազմիցս հաստատված և պատշաճ ձևով վավերագրված է նրա ներկայացուցչական մարմինների որոշումներում։

Այդ որոշումն ընդունվել է այնպիսի պայմաններում, երբ Ադրբեջանական ԽՍՀ ղեկավարությունը հրաժարվում է Սումգայիթում տեղի ունեցած ցեղասպանության ակտի, Շուշիում, Բաքվում, Կիրովաբադում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մյուս քաղաքներում ու շրջաններում ջարդերի ու սպանությունների քաղաքական ու իրավական պատշաճ որակավորումից, այնպիսի պայմաններում, երբ ԼՂԻՄ-ը գրեթե երկու տարի գտնվում է շրջափակման մեջ և չի ապահովվում Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության անվտանգությունը, այնպիսի պայմաններում, երբ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունել է սահմանադրական օրենք, որը որպես նպատակ բացահայտորեն հռչակում է այդ հայ ազգային-պետական կազմավորման ոչնչացումը, այնպիսի պայմաններում, երբ Հայաստանը ավերիչ երկրաշարժից հետո պարբերաբար ենթարկվում է շրջափակման։

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումն ընդունվել է շրջանցելով դեմոկրատական պառլամենտական ընթացակարգը։ Տեղում իրադրությունը պարզելու և ԼՂԻՄ-ի պրոբլեմի լուծման վերաբերյալ համապատասխան հանձնարարականներ ներկայացնելու համար ստեղծված՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովին թույլ չի տրվել իր եզրահանգումների մասին զեկուցել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում։ Լեռնային Ղարաբաղի և Հայկական ԽՍՀ-ի հայ ազգաբնակչությունը ներկայացնող ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների կարծիքը ամբողջովին և ցուցադրաբար անտեսվել է։ Որոշումն ընդունվել է հապշտապ, առանց քննարկման, ԼՂԻՄ-ից և Հայկական ԽՍՀ-ից ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների բացակայությամբ, որոնք ի նշան բողոքի լքել են նիստերի դահլիճը։

Ընդունված որոշումը նահանջ է առանց այն էլ սահմանափակ այն միջոցառումներից, որոնց կատարումը ներկայացվում էր որպես իրավական հիման վրա Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի քաղաքական լուծման անհրաժեշտ պայման։ Հատուկ կառավարման կոմիտեի գործունեությունը, որպես ազգի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա հարցի լուծման փուլ, ամրապնդելու փոխարեն, այն փոխարինվում է մի մարմնով, որը կարող է միայն ժամանակավորապես իրականացնել վերահսկիչ-վերադիտող ֆունկցիաներ այն պայմաններում, երբ նախատեսվում է իրական իշխանությունը նորից վերադարձնել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին։ Հայ ազգաբնակչության կյանքի և անվտանգության, ազգային նորմալ զարգացման իրավունքի պետական-իրավական ռեալ երաշխիքների փոխարեն առաջարկվում է բավարարվել նրանց խոստումներով, ովքեր չեն հրաժարվել մարզը բռնի կերպով իրենց ենթակայության տակ պահելու մտադրություններից։ Հայ ժողովուրդն իր պատմության ընթացքում մեկ անգամ չէ, որ ստացել է նման խոստումներ և գիտի դրանց իսկական արժեքը։ Միլիոնավոր որդիներ ու դուստրեր կորցրած հայ ժողովուրդը թույլ չի տա վտանգի ենթարկել իր հայրենակիցների կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում։ Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմը առաջին հերթին նրա ազգաբնակչության ինք-

նորոշման հարցն է, իր ճակատագիրը անձամբ որոշելու նրա իրավունքի ապահովման հարցը: Միայն ինքնորոշման դեմոկրատական հիման վրա այդ պրոբլեմի լուծմամբ է հնարավոր ապագայում նորմալ հարաբերությունների ստեղծումը հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ՈՐՈՇՈՒՄ ԵՆ.

1. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ նախատեսված՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության բացարձակ մեծամասնության կամքին հակառակ նրա բռնի վերադարձումը Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանության տակ և մարզը բռնությամբ Ադրբեջանի կազմում պահելը միջազգային ու սահմանադրական իրավունքի նորմաներին համապատասխան որակավորել որպես բռնակցման նոր ակտ:

2. Բռնությամբ անջատված հայ ժողովրդի մի մասի՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի ժխտումը ամբողջ հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի անտեսումն է և կոպտորեն ոտնահարում է խորհրդային ֆեդերացիայում ԽՍՀՄ ժողովուրդների կամավոր միավորման սկզբունքը, ուղղակիորեն հակասում է ԽՍՀՄ սահմանադրության հիմնարար սկզբունքին և խախտում է ԽՍՀՄ միջազգային պարտավորությունները, այդ թվում ՄԱԿ-ի կանոնադրության, Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության մասնակից պետությունների ներկայացուցիչների Վիեննայի հանդիպման եզրափակիչ ակտի և ամփոփիչ փաստաթղթի գծով, որոնք պետություններին պարտավորեցնում են իրենց օրենքները, կանոններն ու քաղաքականությունը համապատասխանեցնել միջազգային իրավունքի վերաբերյալ նրանց պարտավորություններին, ներառյալ իրավահավասարության և իրենց ճակատագիրը տնօրինելու, ներքին ու արտաքին քաղաքական ստատուսը ըստ իրենց հայեցողության որոշելու՝ ժողովուրդների իրավունքի սկզբունքը:

3. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումը՝ որպես ինքնորոշման սկզբունքին, ԽՍՀՄ կազմի մեջ հայ ժողովրդի մուտք գործելու պայմաններին, ԽՍՀՄ և Հայկական ԽՍՀ սահմանադրությանը, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ի և խորհրդային ֆեդերացիայի սուբյեկտների միջազգային պարտավորություններին հակասող որոշում, հայտարարվում է անվավեր Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի համար և ոչ մի իրավական հետևանքներ չի ստեղծում:

4. Հայ ժողովրդի և բռնությամբ անջատված նրա մի մասի՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի խախտման դեմ բողոքով դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, բոլոր միութենական հանրապետությունների գերագույն խորհուրդներին, ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների պառլամենտներին, ներառյալ Եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության վերաբերյալ խորհրդակցության մասնակից պետություններին և Եվրոպական պառլամենտին:

5. Հանձնարարել Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստրությանը, արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապերի հայկական ընկերությանը, սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեին, Արմենպրեսին՝ արտասահմանյան բոլոր հայ համայնքներին տեղյակ պահել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշման, սույն որոշման մասին, կոչ անել էլ ավելի համախմբվել մայր հայրենիքի շուրջը՝ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի ոտնահարված իրավունքների:

6. Հայկական ԽՍՀ-ը և ԼՂԻՄ-ը ներկայացնող ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների նիստերի դահլիճից հեռանալու պահից ընդունված՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի բոլոր որոշումները, հայ ժողովրդի իրավունքներին և շահերին դրանց չհամապատասխանելու դեպքում, համարել չգործող:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
նախագահ՝ Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
քարտուղար՝ Ն. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի
նախագահ՝ Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

1 դեկտեմբերի 1989 թվականի, քաղ. Երևան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ

ՈՐՈՇՈՒՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ-Ի ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրա և արձագանքելով հայ ժողովրդի՝ բռնի ուժով բաժանված երկու հատվածների վերամիավորման օրինական ձգտմանը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ՈՐՈՇՈՒՄ ԵՆ.

1. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ինքնորոշման փաստը՝ հաստատված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի նստաշրջանների, ինչպես նաև մարզի բնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում:

2. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր-ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ընտրած Ազգային խորհուրդը որպես մարզի ներկայումս գործող միակ օրինական իշխանություն:

3. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության վրա տարածվում են Հայկական ԽՍՀ-ի քաղաքացիության իրավունքները:

4. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ստեղծում են համատեղ հանձնաժողով (իր աշխատանքային ապարատով)՝ Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումն իրագործելու ուղղությամբ գործնական քայլեր մշակելու համար:

5. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում են ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության ազգային շահերը:

6. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին և ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում է գործադրել սույն որոշումից բխող բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները՝ իրականացնելու համար Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառուցվածքների իրական միաձուլումը միասնական պետական-քաղաքական համակարգում:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
նախագահ՝ Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
քարտուղար՝ Ն. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի
նախագահ՝ Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

1 դեկտեմբերի 1989 թվականի, քաղ. Երևան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ Ը

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՄՆ-Ի ՍԵՆԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԲԱՆԱՁԵՎԻ ԱՌԹԻՎ ԽՍՀՄ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

*Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային
խորհուրդը իրենց անհամաձայնությունն ու վճռական բողոքն են հայտնում
Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին գործերի հանձ-
նաժողովի բանաձևի առթիվ ԽՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության 1989
թվականի նոյեմբերի 19-ի հայտարարության դեմ, որը նպատակ է հետա-
պնդում ապակողմնորոշել համաշխարհային հասարակական կարծիքը։*

*ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի բանաձևը և դրա հա-
վանությունը սենատի կողմից Հայկական ԽՍՀ և Լեռնային Ղարաբաղի բնակ-
չությունը ընկալում է իբրև ռեգիոնի ձգձգվող քաղաքական ճգնաժամի առթիվ
ամերիկյան ժողովրդի մտահոգության արտահայտություն, ինքնորոշման մա-
սին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության արդարացի պահանջի պաշտպանու-
թյուն և ըմբռնում։*

*Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային
խորհուրդը ափսոսանք են հայտնում, որ մեր օրերում, վերակառուցման և նոր
մտածողության ժամանակաշրջանում ժողովրդի ինքնորոշման գաղափարի
պաշտպանությունը, գաղափար, որը համապատասխանում է խորհրդային
Միության միջազգային բոլոր պայմանագրերին ու պարտավորություններին,
ԽՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության կողմից դիտվում է որպես «սադրիչ
գործողություն» և միջամտություն երկրի ներքին գործերին։ Նրանք ԽՍՀՄ ար-
տաքին գործերի մինիստրության հայտարարությունը դիտում են իբրև մի
գործողություն, որը ոչ մի չափով չի արտացոլում հայ ժողովրդի կարծիքը և
օրինական շահերը և արված է առանց Լեռնային Ղարաբաղի ու Հայկական
ԽՍՀ ժողովրդի կարծիքը հաշվի առնելու։*

*Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային
խորհուրդը պահանջում են ԽՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությունից այ-
սուհետև բացառել հայ ժողովրդի շահերին վերաբերող կամ նրա անունից
արվող որևէ հայտարարություն՝ առանց համաձայնեցնելու Հայկական ԽՍՀ
արտաքին գործերի մինիստրության հետ։*

*Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային
խորհուրդը նպատակահարմար են համարում իրենց կարծիքը հասցնել ԽՍՀՄ
ժողովրդական դեպուտատների երկրորդ համագումարին և ԽՍՀՄ արտաքին
գործերի մինիստրությանը։*

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
նախագահ՝ Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
քարտուղար՝ Ն. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի
նախագահ՝ Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

1 դեկտեմբերի 1989 թվականի, քաղ. Երևան

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

... պրոլետարական հեղափոխությունները... շարունակ քննա-
դատում են իրենք իրենց, երբեմն կանգ առնում իրենց ընթացքում,
վերադառնում են նրան, ինչ արդեն կատարված է թվում...

Կ. ՄԱՐՔՍ

Լ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ

*ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ, որը բխում է նրա
ժամանակակից սոցիալական պրակտիկայից, հրատապ է և խիստ
անհրաժեշտ։ Այդ խնդիրը, մեր կարծիքով, ենթադրում է նաև երկու փոխկա-
պակցված հարցերի քննարկում. առաջին, դիալեկտիկայի կարևոր սկզբունքի՝
պատմականության տեսանկյունից հետևել սոցիալիզմի գիտական իդեալի
էվոլյուցիային և կոնկրետացմանը (ուղղահայաց հատույթ), երկրորդ, բոլոր
դժվարություններով ու տարակարծություններով հանդերձ վեր հանել սոցիա-
լիզմը բնորոշող հիմնական բնութագրերը, վերստեղծել նրա ընդհանուր պատ-
կերը (հորիզոնական հատույթ)։*

*Կոմունիստական ֆորմացիայի գիտական մոդել բնութագրումը տրվեց
Կ. Մարքսի «Գոթայի ծրագրի քննադատությունը» աշխատության մեջ, որն
ամփոփում է մարքսիզմի դասականների նախորդ հետազոտությունների եզ-
րահանգումները։ Այնուհետև Վ. Ի. Լենինը, անդրադառնալով մարքսյան մո-
դելին, շեշտում է հասարակության բնականոն զարգացման փուլերի վրայով
թռչելու անհնարինությունը։*

*Կուսակցությունը 30-ական թվականների երկրորդ կեսերին եզրակաց-
րեց, որ ԽՍՀՄ-ում կապիտալիզմից դեպի սոցիալիզմ անցման շրջանն ա-
վարտվել է, «ով-ում»-ի հարցը լուծվել է հօգուտ սոցիալիզմի և երկրում «հիմ-
նականում իրականացված է կոմունիզմի առաջին փուլը՝ սոցիալիզմը», որ
անցման շրջանի ավարտից հետո ԽՍՀՄ-ը «թևակոխեց զարգացման նոր շըր-
ջան, անդասակարգ սոցիալիստական հասարակության կառուցումն ավար-
տելու և սոցիալիզմից աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու շրջանը...»։
ԽՄԿԿ-ն քննարկվող հարցերին անդրադարձավ նորից իր XXI համագումա-
րում (1959 թ.), և հայտարարեց, որ ԽՍՀՄ-ն «թևակոխել է պատմական զար-
գացման նոր ժամանակաշրջան։ Սոցիալիզմը մեր երկրում լիակատար և
վերջնական հաղթանակ է տարել»։*

*Հեղափոխությունից հետո սոցիալիզմի վերաբերյալ իշխող էր կարճա-
ժամկետ, հպանցիկ զարգացման ժամանակաշրջանի պատկերացումը։ Նման
տեսակետն, առհասարակ, մեր կարծիքով, բնորոշ է հեղափոխական ռոման-
տիզմին, հեղափոխականների այն սերնդին, որոնք «արագացված» զարգաց-
ման ճանապարհով ցանկանում են մարդկությանը ինչքան հնարավոր է ա-
րագ ազատել անարդարություններից և շահագործումից։ Այդ «թերությունից»
զերծ չէին նաև գիտական կոմունիզմի հիմնադիրները։ «Մարքսն ու Էնգելսը
(վերջինս էլ ավելի, քան առաջինը),— գրում է գերմանական սոցիալ-դեմո-*

ՇԻՐԻՆՅԱՆ ԼԵՎՈՆ ՂԱԶԱՐԻ— ԵրՊԻ-ի գիտական կոմունիզմի ամբիոնի դոցենտի պաշտո-
նակատար, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու։

կրատիայի հայտնի գործիչ Ֆ. Մերինգը,— առանձնապես երիտասարդության
ժամանակ, վաղվա օրվա գալուստը տեսնում էին շափազանց մոտ ժամանա-
կում։ Նրանք հաճախ հույս էին տածում, որ շուտով կպոկեն պտուղները, այն
ժամանակ, երբ ծաղիկները հազիվ թե սկսում էին բացվել» (Մերինգ Ֆ.,
Կարլ Մարքս։ Նրա կյանքի պատմությունը: Ե., 1961, էջ 301)։
Տեսության բնագավառում կյանքից կտրվածությունն ու լավագույն ցան-
կությունը որպես իրականություն ներկայացնելու անզուսպ ձգտումը իրենց
հերթին հանգեցրին «կոմունիստական հասարակարգի ծավալուն կառուցման
ժամանակաշրջանի» մասին վոլյունտարիստական հարցադրմանը։ Սակայն
երկրի զարգացման օբյեկտիվ դժվարությունների ու ղեկավարության թույլ
տված սուբյեկտիվ սխալները 60-ական թվականների երկրորդ կեսերին ԽՄԿԿ
նոր ղեկավարությանը ստիպեցին հրաժարվել նախկին դրույթից և առաջար-
կել նոր տեսական կողմնորոշիչ՝ զարգացած (հասուն) սոցիալիզմի կոնցեպ-
ցիան։ Վերջինս իր ակունքներում ունենալով Վ. Ի. Լենինի կանխատեսումները
և կոմունիստական ու բանվորական կուսակցությունների միջազգային խոր-
հրդակցության (1960 թ.) հիմնական փաստաթղթի՝ Հայտարարության հե-
տևությունը, որ որոշ սոցիալիստական երկրներ արդեն թևակոխել են զար-
գացած սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման ժամանակաշրջանը»,
70-ական թվականների երկրորդ կեսերից խորհրդային երկրի ճգնաժամային
երևույթների խորացմանը զուգընթաց վերաճեց սխոլաստիկ տեսական կա-
ռուցվածքի։ Սա, անկասկած, վարկաբեկեց ինչպես զարգացած սոցիալիզմի
գաղափարը, այնպես էլ սոցիալիստական իդեալն առհասարակ։
Ուստի ԽՄԿԿ 1983 թվականի հունիսյան պլենումը ԽՍՀՄ նախաճգնա-
ժամային պահին ստիպված էր հայտարարելու. «... մենք դեռ մինչև օրս
պատշաճ կերպով չենք ուսումնասիրել այն հասարակությունը, որի մեջ ապ-
րում ենք և աշխատում, լիովին չենք բացահայտել նրան բնորոշ, հատկապես
տնտեսական օրինաչափությունները»։ Եվ դա խորհրդային իշխանության յո-
թերորդ տասնամյակում։
Ինչևէ։ ԽՄԿԿ նոր ղեկավարությունը, վերլուծելով ԽՍՀՄ-ում ստեղծված
ծանր կացությունը, 1985 թ. ապրիլին տեսական ու գործնական հետևություն-
ներ արեց, հռչակեց վերակառուցման կուրսը, որը, մի կողմից, սոցիալիզմը
ճգնաժամից դուրս բերելու փորձ է, մյուս կողմից՝ վերադարձ սոցիալիզմի
լենինյան կոնցեպցիային։ Եվ դա այն պատճառով, որ ստալինյան կառավար-
ման տարիներին, հատկապես 1929—1953 թվականներին, ստեղծվեց ԽՍՀՄ-
ում «կոպիտ կոմունիզմի» (Կ. Մարքս) տարբերակը։ Մարքսը գրում է. «Մաս-
նավոր սեփականության առաջին դրական ոչնչացումը, կոպիտ կոմունիզմը,
մասնավոր սեփականության միայն զզվելիության դրսևորման ձևն է, որը
ցանկանում է իրեն հաստատել որպես դրական ընդհանրություն» (Маркс К.
Экономическо-философские рукописи 1844 года.— Маркс К., Эн-
гельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956, стр. 587), որը հետա-
գայում, «լճացում» անունն ստացած տարիներին, ավելի ձևախեղվեց։ Այդպի-
սի սոցիալական կարգը, անկասկած, հակոտնյա էր գալիք հասարակության
Կ. Մարքսի իդեալին, որը նա համեմատում էր «հավերժ կանաչող ծառի» հետ,
ենթակա մշտական նորացման և ինքնակատարելագործման (տե՛ս Маркс К.
Философия. Современность. М., 1988, стр. 340):
Չմոռանանք, որ սոցիալիզմի տեսությունն անցել է վերացականից կոնկ-
րետի անցման տրամաբանական ողջ ուղին։ Ուշագրավ է «սոցիալիզմ» անունն
ստացած հասարակության տնտեսական բնութագրությունը «Կապիտալում»
(տե՛ս Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 1։ Ե., 1954, էջ 86—87) և «Գոթայի ծրագրի
քննադատությունը» աշխատությունում։
Սոցիալիզմի տեսության պատմական զարգացման ճանապարհին առան-
ձին հետաքրքրություն է ներկայացնում կապիտալիզմի ամբողջ զարգացմամբ
պայմանավորված պրոլետարիատի սոցիալական հեղափոխության անհրաժեշ-
տության հիմնավորումը որպես «արտադրության միջոցների մասնավոր սե-
փականության ոչնչացում, դրանց անցումը հանրային սեփականության և ապ-
րանքների կապիտալիստական արտադրության փոխարինումը պրոդուկտների
արտադրության սոցիալիստական կազմակերպմամբ՝ ամբողջ հասարակու-

թյան հաշվին, նրա բոլոր անդամների լիակատար բարեկեցությունն ու ա-
զատ, բազմակողմանի զարգացումն ապահովելու համար» (Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ,
հ. 6, էջ 259, տե՛ս նաև նույն տեղը, էջ 292—293)։
Այնուհանդերձ, մինչհոկտեմբերյան շրջանում ամենանշանավոր գործը
եղավ Վ. Ի. Լենինի «Պետություն և հեղափոխություն»-ը (գլ. V «Պետության
մահացման տնտեսական հիմքերը»), որն, ըստ էության, 1875—1917 թվա-
կանների ընկած ժամանակաշրջանի նոր ֆորմացիայի մասին եղած գիտե-
լիքների զարգացումն է և սինթեզը։ Գիտելիքներ, որոնք արդյունք են բացա-
ռապես կապիտալիզմի ընդերքում ձևավորված զարգացման օրինաչափու-
թյունների, հակասական միտումների, դեպի գալիք կատարած էքստրապոլ-
յացիայի (արտամիջարկում)։
Սոցիալիզմի տեսությունը զարգացման նոր փուլ թևակոխեց 1917 թվա-
կանից հետո, երբ սոցիալական պրակտիկան դարձավ, իրոք, նրա ելակետն
ու ճշմարտության չափանիշը։ Այն, ինչպես ասում են, սկսեց առաջ ընթանալ
յոթմղոնանոց քայլերով։ «Թե ինչպես պատկերացնել զարգացած սոցիալիս-
տական հասարակությունը,— 1920 թվականի փետրվարին հայտարարեց Վ. Ի.
Լենինը,— դա նույնպես դժվար չէ։ Այդ խնդիրը նույնպես լուծված է» (ԵԼԺ,
հ. 40, էջ 126)։ Սակայն տվյալ պարագայում, ինչպես մեզ է թվում, Վ. Ի.
Լենինը որոշ շտապողականություն է հանդես բերում, ըստ էության, տուրք է
տալիս «արագացված զարգացման» հիշատակված տարբերակին։ Հետևապես,
պատահական չէ, որ «Կոոպերացիայի մասին» (6 հունվարի 1923 թ.) հոդվա-
ծում նա գրում է. «Մենք հարկադրված ենք խոստովանելու, որ սոցիալիզմի
վերաբերմամբ ունեցած մեր ամբողջ տեսակետն արմատական փոփոխության
է ենթարկվել» (ԵԼԺ, հ. 45, էջ 444)։ Այդ փաստն այժմ նշվում է գրականու-
թյան մեջ։ Օրինակ, Վ. Ա. Մեդվեդևը նկատել է. «Վլադիմիր Իլյիչի հայացք-
ները ռազմական կոմունիզմից նէպին անցնելուց կարևոր էվոլյուցիա ապ-
րեցին» (տե՛ս «Правда», 6 октября 1988 г.)։
Նույն տարիներին արագ փոփոխվող իրականությանը զուգընթաց տեսա-
կան նոր ընդհանրացումներ են կատարվում։ Վ. Ի. Լենինը ձեռնամուխ է լի-
նում սոցիալիզմի նոր մոդելի մշակմանը։ Եվ հետադարձ հայացք նետելով
հետհոկտեմբերյան տնտեսական շինարարության շղթային, 1921 թվականի
հոկտեմբերին նա հայտարարում է. «... երկու ժամանակաշրջաններ են միան-
գամայն որոշակի աչքի ընկնում։ Մի կողմից՝ այն ժամանակաշրջանը, որ
տևում է մոտավորապես 1918 թ. սկզբից մինչև 1921 թ. գարունը և, մյուս
կողմից, այն ժամանակաշրջանը, որի մեջ գտնվում ենք 1921 թվականի գար-
նանից» (ԵԼԺ, հ. 44, էջ 236), մեթոդաբանական-պատմական միևնույն չա-
փանիշներով է առաջնորդվում Վ. Ի. Լենինը նաև պարենհարկի մասին զե-
կուցման մեջ (տրված է ՌԿ(բ)Կ X համառուսաստանյան կոնֆերանսին, 27
մայիսի 1921 թ., տե՛ս ԵԼԺ, հ. 43, էջ 400—401), երբ մշակվեց նէպ-ի քա-
ղաքականությանն անցնելու կուրսը։ Երկրորդ շրջանը, որն ընդգրկում է 1921—
1923 թվականները, նշանավորվեց մի շարք արժեքավոր աշխատություննե-
րով։ Նրանց շարքում առանձին նշանակություն ունեն լենինյան «քաղաքա-
կան կտակը», նամակներն ու հոդվածները (տե՛ս ԵԼԺ, հ. 45, էջ 403—480),
որոնք ամփոփում են սոցիալիստական շինարարության առաջին տարիների
չափազանց կարևոր փորձը և պարունակում են կանխատեսման մեծ լիցք,
քանզի ուղղված են դեպի սոցիալիզմի կառուցման հեռանկարները ԽՍՀՄ-ում
և արծարծում են համաշխարհային հեղափոխական պրոցեսի զարգացման հիմ-
նական միտումները։ Անկասկած, խորհրդային հասարակության համակող-
մանի վերակառուցումը նոր ուժով է շեշտում լենինյան «քաղաքական կտա-
կի» տեսական ու պրակտիկ նշանակությունը։
Որոշ իմաստով լենինյան տեսական ժառանգության ամփոփումն ու օր-
գանական շարունակությունն է կազմում Լենինի մահվան հինգերորդ տար-
վանը նվիրված Ն. Ի. Բուխարինի «Լենինի քաղաքական կտակը» զեկուցումը։
Սակայն 1921—1929 թվականներին ծավալված տեսական արդյունավետ հե-
տազոտությունների ու նէպ-ի քաղաքականության շնորհիվ ձեռք բերված
նվաճումները հետագայում իրենց տեղն սկսեցին զիջել դոգմատիզմին և վար-
չական համակարգի պրակտիկային։ Սկսվեց սոցիալիզմի դեֆորմացիայի և
ստալինյան բռնությունների մղձավանջային ժամանակաշրջանը։

***

Ո՞րն է սոցիալիզմի այն կերպարը, հանուն որի անձնուրաց պայքար են մղել աշխատավորության մի շարք սերունդներ, որին իրենց կյանքն են նվիրաբերել մարդկության նշանավոր ներկայացուցիչներ և որի հետ, վերջապես, այժմ հույս են կապել սոցիալիզմի աշխարհի ժողովուրդները, համաշխարհային կոմունիստական շարժումը և, ինչու՞ չէ, նաև աշխարհի ողջ քաղաքակիրթ մարդկությունը։ Անկասկած, այն իր մեջ սինթեզում է Մարքսի, Էնգելսի և հատկապես Լենինի սոցիալիստական ուսմունքը, համաշխարհային սոցիալիզմի պրակտիկան, նաև սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների դրական ձեռքբերումներն ու զարգացած կապիտալիզմի նվաճումները տեխնոլոգիայի, գիտության ու սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտներում։

Սոցիալիստական իդեալը գիտական է այնքանով, որքանով արտացոլումն է հասարակական կյանքի օրինաչափությունների, հիմնավորված տնտեսապես, որքանով հենվում է նոր տնտեսական հարաբերությունների վրա, ունի նորագույն նյութատեխնիկական ու տեխնոլոգիական բազա։ Հասկանալի է, սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակից հետո առաջին հերթին արմատական փոփոխության պետք է ենթարկվի (և ենթարկվում է) սեփականության մասնավոր ձևը։ Պարզ է, որ տնտեսության գլխավոր ճյուղերում հաստատվում է սեփականության հանրային ձևը։ Այն հարցին, թե որն է կոմունիստների նպատակը, Ֆ. Էնգելսը պատասխանում է. «Հասարակությունը վերափոխել այնպես, որպեսզի նրա յուրաքանչյուր անդամ միանգամայն ազատ կարողանա զարգացնել և կիրառել իր բոլոր ընդունակություններն ու ուժերը...» (Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 42, стр. 354), որին, համաձայն Ֆ. Էնգելսի, կարելի է հասնել «մասնավոր սեփականության ոչնչացման ճանապարհով, որի տեղը կզբաղեցնի ունեցվածքների ընդհանրությունը (այսինքն՝ հանրային սեփականությունը— Լ. Տ.)» (Նույն տեղը)։

Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսը, խոսելով մասնավոր սեփականության ոչնչացման և հանրային սեփականության հաստատման մասին, ամենևին էլ նկատի չեն ունեցել պետական և գրեթե նրան հավասարեցված կոլտնտեսային սեփականության անբաժան տիրապետությունը։ Նույնիսկ Վ. Ի. Լենինը դա չէր կարող ենթադրել։ Մինչդեռ սեփականության հիշյալ ձևերն էլ դարձան սոցիալիզմի ստալինյան մոդելի տնտեսական հենասյուները։ Սեփականության պետական մոնոպոլ ձևը ծնեց խիստ կենտրոնացված հիերարխիկ իշխանություն՝ հակադեմոկրատական և հակահումանիստական սկզբունքներով։ Այդ հասարակությունը շատ ավելի նման էր ֆեոդալական միջնադարյան իրականությանը, քան առնչություն ուներ սոցիալիզմի դասական ըմբռնման հետ։ Եվ պատահական չէ, որ բազմակացութաձև նէպի պատմական շրջանը (1921—1929 թթ.) ԽՍՀՄ պատմության մեջ մտավ որպես նրա ամենադեմոկրատական զարգացման ժամանակաշրջան։

Սոցիալիստական երկրների ներկա վիճակը, նրանց ռեֆորմների պրակտիկան ցույց են տալիս, որ տեղի է ունենում անցում դեպի սեփականության հասարակական ձևերի բազմազանություն։ Իր իրավունքների մեջ է վերահաստատվում պլանակարգավորիչ սոցիալիստական շուկան։ Իսկ դիրեկտիվ պլանավորումն աստիճանաբար վերածվում է «ինդուկտիվ ծրագրավորման»։ Սակայն, մեր համոզմամբ, չի լինի համապարփակ վերադարձ դեպի մասնավոր սեփականություն, թեկուզև նրա առանձին տարրեր «կներծծվեն», անկասկած, սոցիալիզմի օրգանիզմի մեջ։ Ինչպես ցույց են տալիս կապիտալիստական զարգացած երկրների տնտեսական իրականությունը, տարազգային կորպորացիաների սեփականության հանրայնացման չտեսնված բարձր մակարդակը, գալիքում, հնարավոր է, այդ երկրներում կառաջանա սեփականության ձևերի փոփոխության հարց։ Այսօր «զարգացած կապիտալիզմը,— իրավամբ նկատում է ակադեմիկոս Օ. Տ. Բոգոմոլովը,— էվոլյուցիայի է ենթարկվում դեպի սոցիալիստական շատ սկզբունքների պրակտիկ իրականացման կողմը» (Богомолов О. Меняющийся облик социализма.— «Коммунист». № 11, 1989, стр. 35)։ Այնտեղ, ավելին, մեր կարծիքով, ծնվում է (կամ արդեն ծնվել է) «ուլտրաիմպերիալիզմի» որոշակի տիպ։

Այսօր մենք ստիպված ենք արձանագրելու, որ երկրի ընդհանուր հետամնացությունը և սոցիալիզմի ստալինյան ձևախեղումները հնարավորություն չտվեցին նրան «իսկույնևեթ անելու այնպիսի առաջընթաց քայլ, որն

արդարացներ սոցիալիստների կանխատեսումները, որը հնարավորություն տար նրանց հսկայական արագությամբ զարգացնելու արտադրողական ուժերը, զարգացնելու այն բոլոր հնարավորությունները, որոնք կգոյացնեին սոցիալիզմ, ակնառու կերպով, ակներևորեն ապացուցելու յուրաքանչյուրին ու ամենքին, որ սոցիալիզմի մեջ թաքնված են հսկայական ուժեր և որ մարդկությունն այժմ անցել է զարգացման նոր, արտասովոր փայլուն հնարավորություններ բերող ստադիայի» (Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 45, էջ 475)։

Վերակառուցումը, որ սոցիալիզմին հաղորդելու է երկրորդ շնչառություն, սոցիալիստական իդեալին իրականություն դառնալու հնարավորություն է ընձեռել։ Պահը բաց թողնելը կործանարար է։ Վերակառուցումը նշանակում է ոչ միայն գիտատեխնոլոգիական հեղաշրջում արդյունաբերության մեջ, այլև սոցիալիստական կոոպերացիայի լայն զարգացում հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում և, առաջին հերթին, գյուղատնտեսության բնագավառում։ Շնորհիվ վերակառուցման, որն իր շատ հատկանիշներով ու առանձնահատկություններով հիշեցնում է նէպ-ը, իրոք, ինչպես քսանական թվականներին, այժմ էլ «կոոպերացիան մեզանում միանգամայն բացառիկ նշանակություն է ստանում» (ԵԼԺ, հ. 45, էջ 436)։ Լենինի մտահղացմամբ սոցիալիզմը հենց քաղաքակիրթ կոոպերատորների հասարակությունն է։ Ըստ նրա «արտադրության միջոցների հանրային սեփականության ժամանակ... քաղաքակրթված կոոպերատորների հասարակարգը հենց սոցիալիզմի հասարակարգն է» (Նույն տեղը, էջ 441), և «կոոպերացիան մեր պայմաններում միշտ և ամենուրեք համընկնում է սոցիալիզմի հետ» (Նույն տեղը, էջ 443)։ Այժմ խնդիրը կոոպերացիայի անսպառ հնարավորությունները նոր կերպարանք ստացող սոցիալիզմի օրգանիզմի մեջ ներառելն է, նրա շարժիչ ուժերից մեկը դարձնելը։

Վերակառուցումը միաժամանակ սոցիալիզմին թույլ է տալիս կոնվերգենցիայի մեջ մտնել կապիտալիզմի հետ։ Եվ այսօր ոչ միայն կապիտալիստական երկրներում են ծնվում իրենց էությամբ սոցիալիստական երևույթներ, զարգացման սոցիալիստական որոշակի միտումներ, այլև սոցիալիզմն է դառնում պլյուրալիստական։ Առաջին հերթին ծնվում է (նէպի նմանությամբ) պլյուրալիստական էկոնոմիկա (չեն բացառվում «խառը» տնտեսաձևերը), որը կդառնա քաղաքական ու հոգևոր (գաղափարական) պլյուրալիզմի անշրջելիության հիմքը։

Մարդկության սոցիալիստական իդեալը, մեր պատկերացմամբ, առաջին հերթին ենթադրում է օտարման (ինչպես տնտեսական, այնպես էլ սոցիալ-քաղաքական) պրոբլեմի լուծում, որը մինչև վերջերս սոցիալիզմի համար կա՛մ մեկընդմիշտ լուծված էր համարվում, կա՛մ նրան ոչ բնորոշ։ Սակայն սոցիալիզմի ճգնաժամը և նրա վերակառուցման անհրաժեշտությունը մերժեցին նման վերացական-ջատագովական ըմբռնումը։ Երիտասարդ Մարքսը նկատում էր, որ հակամարտ հասարակության պայմաններում այն, ինչը բնորոշ է կենդանուն, դառնում է մարդու վիճակը, իսկ ինչը մարդկային է, վերածվում է նրան, ինչը բնորոշ է կենդանուն, որ բանվորը միայն աշխատանքից դուրս է «ինքն իր հետ զգում», իսկ աշխատանքի պրոցեսում իրեն զգում է «կտրված ինքն իրենից» (տե՛ս Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений, стр. 563—564)։

Եվ իրոք, չէ որ օտարումը սոցիալական այն պրոցեսն է, երբ մարդկային գործունեությունը և նրա արդյունքներն ուղղվում են անձի դեմ որպես նրան իշխող և թշնամի ուժ։ «Սոցիալական գործունեության այդ ամրակայումը,— գրում են Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսը,— մեր սեփական արդյունքի այդ համախմբումը մի ինչ-որ իրային, մեզ իշխող ուժի մեջ, որը դուրս է գալիս մեր հսկողությունից, հակառակվում է մեր սպասումներին և ի չիք դարձնում մեր հաշիվները, այդ ուժն ամբողջ նախընթաց պատմական զարգացման գլխավոր մոմենտներից մեկն է» (Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ. Երկեր, հ. 3, Ե., 1987, էջ 40)։ Որպես այդպիսի «մեզ իշխող» համահավաք ուժ հանդես է գալիս այժմ գոյություն ունեցող սոցիալիստական վարչահրամայական պետականությունը։ Պարզ է, որ օտարման հաղթահարումն իր բոլոր դրսևորումներով էս պատմական պրոցես է, որն անմիջականորեն բխում է սոցիալիզմի դեմոկրատացումից և տեղի է ունենում նոր հասարակության մարքսիստական իդեալի իրականացման ընթացքում։ Համաձայն Մարքսի, առաջին խոչընդոտն այստեղ մասնավոր սեփականությունն է։ Նա գրում է. «մասնա-

վոր սեփականության դրական վերացումը որպես մարդկային կյանքի շնոր-
հում, ամեն տեսակի օտարման դրական վերացումն է, այսինքն՝ մարդու վե-
րադարձը կրոնից, ընտանիքից, պետությունից և այլն իր մարդկային, այ-
սինքն հասարակական կեցությանը» (Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних
произведений, стр. 589):
Սոցիալիզմի գիտական մոդելի էական բնութագիրը հումանիզմն է, այլ
կերպ ասած՝ գիտական սոցիալիզմը հումանիստական սոցիալիզմն է։ Ստա-
լինիզմը, մեր կարծիքով, լինելով դիալեկտիկամատերիալիստական աշխար-
հայացքի մետաֆիզիկական բացասումը, մեծագույն ավերածություն կատա-
րեց հատկապես այս բնագավառում։ Այն ռազմակոմունիստական սոցիալիզ-
մի ամենաանմարդկային տարբերակն է, որը խորապես վարկաբեկեց սոցիա-
լիստական իդեալը, անչափ թուլացրեց նրա ձգողական ուժը։ Մեր համոզ-
մամբ, վերակառուցման քաղաքականության իմաստն ամփոփված է հենց
հումանիստական (գիտական) սոցիալիզմի հաստատման մեջ։ Չէ՞ որ գիտա-
կան սոցիալիզմի տեսակետից սոցիալիզմն էությամբ հումանիստական հա-
սարակություն է, նրա նպատակները (իդեալները) հիմնականում համընկնում
են համամարդկային արժեքների հետ։ Այդ սոցիալիզմի նշանաբանն է՝ «ա-
մեն ինչ մարդու համար, ամեն ինչ հանուն մարդու»։ Այլապես իմաստազրկ-
վում են բանվոր դասակարգի հեղափոխական անձնազոհ պայքարը, կապիտա-
լիզմի տապալումը։ Եվ վերջապես, սպանվում է հավատը գալիք արդարացի
հասարակության հնարավորության վերաբերյալ։ Վերջին հաշվով չի կարող
և չպետք է գոյություն ունենա հակամարդկային սոցիալական համակարգ։
Հիշենք Կ. Մարքսին։ Նրա պատկերացմամբ կոմունիզմը ոչ միայն ամեն մի
օտարման վերացումն է, այլև պրակտիկ հումանիզմ է (տե՛ս նույն տեղը, էջ
637)։
Սոցիալիզմի լենինյան կոնցեպցիայում, հաստատում է Մ. Ս. Գորբաչովը,
«անառարկելի առաջնությունը պատկանում է աշխատավոր մարդուն՝ նրա ի-
դեալներով, շահերով հանդերձ, էկոնոմիկայում, սոցիալական ու քաղաքական
հարաբերություններում, մշակույթի բնագավառում եղած հումանիստական
արժեքներին» (Գորբաչով Մ. Ս. Հոկտեմբերը և վերակառուցումը. հեղափո-
խությունը շարունակվում է: Ե., 1987, էջ 42)։ Հետևապես, վերակառուցման
շնորհիվ սոցիալիզմը «կարող է ու պետք է լրիվ չափով իրացնի իր՝ որպես
ռեալ հումանիզմի, մարդուն ծառայող ու նրան վեհացնող կարգերի հնարա-
վորությունները» (նույն տեղը)։
Օտարման խնդիր լուծող հումանիստական սոցիալիզմը կարող է լինել
միայն դեմոկրատական: Այլ կերպ ասած, սոցիալիզմի գիտական իդեալը դե-
մոկրատական սոցիալիզմն է։ Շեշտենք, որ սոցիալիզմի և դեմոկրատիայի
կապը ներքին կապ է, էական կապ։ Վ. Ի. Լենինը, պնդելով, որ սոցիալիզմն
անհնար է առանց դեմոկրատիայի, ցույց է տալիս, որ դեմոկրատիան պայ-
ման (հիմք) է ինչպես սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի, այն-
պես էլ սոցիալիզմի հետագա զարգացման համար։ «Սոցիալիզմն առանց դե-
մոկրատիայի,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— անհնարին է երկու իմաստով՝
(1) պրոլետարիատը չի կարող սոցիալիստական հեղափոխություն կատարել,
եթե նա դրան չի նախապատրաստվում դեմոկրատիայի համար պայքարով.
(2) հաղթանակած սոցիալիզմը չի կարող պահպանել իր հաղթանակը և մարդ-
կությանը հասցնել պետության մահացմանը՝ առանց դեմոկրատիան լրիվ ի-
րականացնելու» (ԵԼԺ, հ. 30, էջ 159)։ Մ. Ս. Գորբաչովը Սորբոնի համալսա-
րանում հաստատելով, որ վերակառուցման նպատակը հասարակության ար-
մատական նորացումն է, նկատեց, որ այդ նպատակին մենք կհասնենք մի-
այն համապարփակ և խոր դեմոկրատացման, սոցիալիզմի և դեմոկրատիայի
օրգանական միացման միջոցով (տե՛ս «Правда», 6 июля 1989 г.)։
Անվիճելի է, որ միայն դեմոկրատական սոցիալիզմի պայմաններում է
բարձր զանգվածների քաղաքական ակտիվությունը, միայն նման սոցիալիզմն
է խթանում զանգվածների սոցիալական ինքնագործունեությունն ու ստեղ-
ծագործությունը։ Սոցիալիստական դեմոկրատիան, իր հերթին, հանդես է գա-
լիս որպես սոցիալիզմի առաջընթացի նախադրյալ։ Եվ եթե սոցիալիզմը չի
ընկալվում որպես «ինչ-որ մի մեռած, քարացած, մեկ անգամ ընդմիշտ տըր-
ված բան», ապա իրոք, «միայն սոցիալիզմից է սկսվելու արագ, իսկական,
իրոք մասսայական, բնակչության մեծամասնության, ապա նաև ամբողջ
բնակչության մասնակցությամբ տեղի ունեցող առաջընթաց շարժումը հա-

սարակական ու անձնական կյանքի բոլոր ասպարեզներում» (Լենին Վ. Ի.,
ԵԼԺ, հ. 33, էջ 127)։
Իսկ ինչպե՞ս պրակտիկորեն ապահովել սոցիալիզմի դեմոկրատական
զարգացումը, ինչպե՞ս իրականացնել ժողովրդավարական սոցիալիզմը, երբ
ժողովրդի կառավարումը փոխարինվում է նրա ինքնակառավարումով։ Մինչդեռ
փաստն այն է, որ իրական (գոյություն ունեցող) սոցիալիզմը դեռևս չի կա-
րող ապահովել դեմոկրատիայի այնպիսի վիճակ, երբ «ոչ թե մարդը գոյու-
թյուն ունի օրենքի համար, այլ օրենքը գոյություն ունի մարդու համար»,
երբ «օրենք է մարդկային կեցությունը» (Կ. Մարքս)։
Դրականն այն է, որ ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների առաջին հա-
մագումարը որդեգրեց «թույլատրելի է ամեն ինչ, բացի օրենքով արգելվա-
ծից» դեմոկրատական սկզբունքը որպես իրավական պետության ստեղծման
միջոց։
Սոցիալիզմի լենինյան ըմբռնման տեսակետից օրգանական կապ կա դե-
մոկրատիայի և ազգային հարցի միջև (տե՛ս Լենին Վ. Ի. ԵԼԺ, հ. 30, էջ 159,
160)։ Մասնավորապես Վ. Ի. Լենինն ուղղակիորեն հայտարարում է, թե ասել,
որ ազգային հարցի առանցքը՝ «ինքնորոշումը սոցիալիզմի ժամանակ ավե-
լորդ է... այնպիսի անհեթեթություն է, անճարակ խճճվածություն... ինչպես
եթե որևէ մեկն ասեր դեմոկրատիան սոցիալիզմի ժամանակ ավելորդ է»
(ԵԼԺ, հ. 30, էջ 159)։ Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի ծառայությունն ազգային հար-
ցում այն է, որ նրանք սոցիալական մտքի պատմության մեջ առաջին ան-
գամ ազգային հարցը դիտարկեցին հասարակության մեջ իշխող սեփակա-
նության տիպի համատեքստում, ցույց տվեցին նրա օրգանական կապը սո-
ցիալական հարցի և հասարակության սոցիալ-դասակարգային կառուցվածքի
հետ։
Ազգային հարցի գիտական մեկնաբանությունը ենթադրում է նրան մո-
տենալ «պատմականորեն և տնտեսապես։ Ազգային հարցը՝ համաշխարհային
երևույթ է» (Լենին Վ. Ի. ԵԼԺ, հ. 24, էջ 469)։ Իսկ «հայրենիքի հասկացողու-
թյունը պատմական է» (ԵԼԺ, հ. 49, էջ 412)։ Հետևապես, հակագիտական է
ազգային հարցը տնտեսական դետերմինիզմի տեսակետից բացատրելը և
դրանով տնտեսական գործոնը գերագնահատելը։ Իրոք «տրամաբանական չէ,
ճիշտ չէ օձիքն ազատել տնտեսական հեղաշրջումը (կարդա՝ վերակառուցու-
մը— ԼՇ) վկայակոչելով, երբ ծառացած է այն հարցը, թե ինչպե՞ս վերացնել
ազգային ճնշումը» (ԵԼԺ, հ. 30, էջ 160)։
Ինքնորոշումը նաև «տարածքային» հարց չէ, «սահմանների վերաձևում»
չէ։ Այդ դեպքում ինչպե՞ս իրարից տարբերել ինքնորոշումն ու բռնազավթու-
մը (անեքսիա)։ Չէ որ «Եթե որևէ ազգություն բռնությամբ է պահվում տվյալ
պետության սահմանների մեջ, եթե նրան, հակառակ նրա արտահայտած
ցանկության... իրավունք չի տրվում... որոշելու այդ ազգի պետական գոյու-
թյան ձևերի հարցը, ապա նրա միացումը հանդիսանում է անեքսիա, այ-
սինքն՝ զավթում և բռնություն» (ԵԼԺ, հ. 35, էջ 14—15)։ Իսկ ժողովուրդների
միջև գոյություն ունեցող անվստահությունը պետք է վերացնել գործով և ոչ
թե խոսքով (տե՛ս ԵԼԺ, հ. 34, էջ 478)։
Ազգային զարթոնքի, ազգային-ազատագրական պայքարի մեր օրերում
չափազանց կարևոր է ունենալ գիտականորեն հիմնավորված ազգային քաղա-
քականության կոնցեպցիա։ Ըստ էության, վերակառուցման սկզբնական փու-
լում այդ չափազանց կարևոր պրոբլեմն աչքաթող էր արվել, որի համար եր-
կիրն այժմ բարոյահոգեբանական ու տնտեսական-քաղաքական առումով
թանկ է վճարում։ Մ. Ս. Գորբաչովը խոստովանում է, որ «վերակառուցման
սկզբում մենք ամենևին էլ լրիվ չէինք գնահատում ազգային քաղաքականու-
թյան նորացման անհրաժեշտությունը» («Խորհրդային Հայաստան», 31 մայիսի
1989 թ.)։ Մինչդեռ ազգային հարցը ԽՍՀՄ-ում վերջին ժամանակներս բա-
ցառիկ նշանակություն է ձեռք բերել, իսկ նրան հատուկ պրոբլեմների լու-
ծումը վիթխարի նշանակություն ունի վերակառուցման ճակատագրի և մեր
երկրի ապագայի համար։
Արդյունավետը, մեր կարծիքով, լենինյան պատգամի՝ «Ո՛չ մի առանձ-
նաշնորհություն ո՛չ մի ազգի, ո՛չ մի լեզվի։ Դա անհրաժեշտ է դեմոկրատիզմի և բան-
վորական համերաշխության այբուբենի տեսակետից» (ԵԼԺ, հ. 24, էջ 447)
տեսական ու գործնական իրականացումն է։ Սա՝ առաջին։ Երկրորդ, ճիշտ է,

որ «30-ական թվականներին լենինյան ազգային քաղաքականությունը ենթարկվեց շատ կոպիտ խեղաթյուրումների և ձևախեղումների», ճիշտ է, որ «դրանք իրենց վրա զգացին բոլոր ժողովուրդները» (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 31 մայիսի 1989 թ.), սակայն ի՞նչ է, չընդունե՞լ առանձին ժողովուրդների նկատմամբ թույլ տրված սխալները մինչև 30-ական թվականները։ Ի՞նչ է, սահմանափակե՞լ հրապարակայնությունը։ Այդ դեպքում ո՞ւր կմնա ազգերի այն իրավահավասարությունը, որի մասին խոսում էր Վ. Ի. Լենինը. «Պետք է ազգերի իրավահավասարություն անցկացնել՝ ազդարարել, ձևակերպել ու իրագործել բոլոր ազգերի հավասար «իրավունքներ» (ԵԼԺ, հ. 30, էջ 160)։

Այնուհանդերձ, էականն այն է, որ ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների համագումարն իր որոշման մեջ արձանագրեց, որ Լենինի առաջ քաշած ազգային ինքնորոշման սկզբունքը, որպես ԽՍՀ Միությունում հանրապետությունների կամավոր միավորման անկյունաքար, պետք է վերականգնվի դրա իսկական նշանակությամբ և ապահովվի պատշաճ դեմոկրատական իրավական երաշխիքներով։ Այսպիսի դիրքորոշումը ԽՄԿԿ-ն ազգային քաղաքականության իր պլատֆորմում որակեց որպես բացառիկ կարևոր։ Իրոք, սոցիալիզմի արդիականացման պատմական շանսի այս փուլում վերածնվում է սոցիալիզմը «մարդկային կերպարանքով», որի իդեալը «ոչ թե մեռցնող համանմանեցումն է, այլ լիարյուն և դինամիկ միասնությունը ազգային բազմազանությամբ» (ԽՄԿԿ XIX համամիութենական կոնֆերանսի նյութերը, Ե., 1988, էջ 185)։

Կարծես թե Վ. Ի. Լենինը վերակառուցումը նկատի ուներ, երբ գրում էր, որ «հետևողական, այսինքն՝ սոցիալիստական դեմոկրատիան կազդարարի, կձևակերպի և կիրագործի այդ իրավունքը (իրավահավասարությունը՝ ժողովուրդների ազգային պետություն ունենալու իրավունքը— Լ. Շ.), առանց որի ճանապարհ չկա դեպի ազգերի լիակատար կամավոր մերձեցումը և միավորումը (ընդգծումը մերն է— Լ. Շ., ԵԼԺ, հ. 30, էջ 160)։

Ինչպես 20-ական թվականների սկզբներին, երբ երկիրը նէպի պատմական ժամանակաշրջանն էր թևակոխում և առանց կուլտուրական հեղափոխության հնարավոր չէր սոցիալիզմի հետագա առաջընթացը, այնպես էլ այժմ, վերակառուցման գործնական իրականացման փուլում, նորից «ծանրության կենտրոն է դառնում կուլտուրականությունը» (Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 45, էջ 444)։ Մանավանդ, երբ լճացման տարիներն ապացուցեցին հոգևոր բնագավառի նկատմամբ «մնացորդային» մոտեցման ողբերգականությունը, նորից խնդիր է դրվում համառորեն յուրացնել մարդկության քաղաքակրթության բոլոր դրական ձեռքբերումները։

«Ժամանակակից կրթված մարդու» լենինյան իդեալը, կարելի է ասել, դառնում է նորացող սոցիալիզմի իդեալը։ Բազմազգ Խորհրդային Միությունն այս ասպարեզում ունի չօգտագործված բացառիկ հարուստ պոտենցիալ, որը կարող է իրականություն դառնալ միայն իրավական սոցիալիստական պետության, խորհրդային քաղաքացիական հասարակության պայմաններում։ Ակներև է, որ մենք ականատեսն ու մասնակիցն ենք այն իրողության, որ համաշխարհային պատմությունը նոր շրջադարձ է կատարում։ Գուցեև դա սկիզբն է այն ուղու, որը, իրոք, կտանի դեպի սոցիալիստական արդարության հասարակություն և, ի վերջո, կստեղծվի «մի ասոցիացիա, որի մեջ յուրաքանչյուրի ազատ զարգացումը բոլորի ազատ զարգացման պայմանն է»։

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍԻ ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈԲԼԵՄԸ ԵՎ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿՄԱՆ ԼՐԻՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հ. ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ԱՄԲՈՂՋ ԳՈՅԻ ՀԻՄՔԵՐԻ ՈՒ ԷՈՒԹՅԱՆ որոնումների ընթացքում փիլիսոփայության պատմականորեն առաջ եկած բաժանումը հակադիր ուղղությունների ոչ միայն տեսականորեն «օրինականացրեց» մարդկային կեցության սոցիալ-աշխարհայացքային տարասեռությունը, այլև կարծես իրենով սքողեց բուն փիլիսոփայական պրոցեսի **միասնությունը**, նրա պրոբլեմատիկան, կառուցվածքային ու գործառական որոշակիությունները: Այլ կերպ չես բացատրի, դիցուք, Հեգելի կողմից մատերիալիզմի «վտարումը» փիլիսոփայական տաճարից կամ այն ֆիզիկական հաշվեհարդարը, որ Պլատոնը սարքեց Դեմոկրիտի ժառանգության հանդեպ: Այժմյան փիլիսոփայական ուսմունքներն էլ հեռու չեն հակադիր վարդապետություններն անհեթեթություն հայտարարելուց: Դեռ ավելին, փիլիսոփայության զարգացման բնականոն հետևանքը՝ նրա բաժանվելը իմացաբանականի, գոյաբանականի, տրամաբանականի, արժեքաբանականի, հերմենևտիկականի և այլ ասպեկտների, չխոսելով դեռ սրանց բազմազան դրսևորումների մասին փիլիսոփայական տարբեր դպրոցներում, ինչպիսիք են, ասենք, պոզիտիվիստական, էկզիստենցիալիստական, ֆենոմենոլոգիական, մատերիալիստական, «գիտա»-մատերիալիստական կամ այլևայլ հոսանքներում, է՛լ ավելի խորացրեց փիլիսոփայական մտածողության միասնականության պրոբլեմը և նրա գործառման օրինաչափությունների ընդհանրությունը:

Փիլիսոփայական գիտելիքի հենց այդպիսի բազմադիմությունն է, որ մասնավորապես մեր դարաշրջանում այդքան կրքոտ կերպով քան երբևէ պայմանավորում է փիլիսոփայնության կառուցվածքային ու գործառական տարրերի միմյանց հակադրելը, որն իր հերթին չի կարող չթողնել նրա առարկայի միասնականության, նրա լեզվի, փիլիսոփայական գիտելիքի ծագումնաբանության ու հիմնավորման եղանակների կորստյան տպավորություն: Արդյոք այդ հանգամանքը չի՞ ծնել «չկա փիլիսոփայություն, կան միայն փիլիսոփաներ» նշանավոր ասույթը (Encyclopèdie Française, Vol. XIX, p. 19.26):

Փիլիսոփայության մեջ նման իրավիճակը, բնականաբար, չէր կարող չհարվածել նրա տրամաբանական-մեթոդաբանական հեղինակությանը գիտատեխնական շըրջաններում և կասկածներ չհարուցել այժմյան մարդկային փորձի բանական կազմակերպման գործում նրա արժեքային-աշխարհայացքային հնարավորությունների նկատմամբ: Այդ հակափիլիսոփայական տրամադրությունը դրսևորվեց ամենաբազմազան ձևերով՝ սկսած ժամանակակից գիտության և առհասարակ հասարակության մեջ փիլիսոփայական գիտելիքի գիտաաշխարհայացքային նշանակության հախուռն ժխտումից, վերջացրած փիլիսոփայության, որպես գիտառացիոնալ համակարգի, դիցաբանության և մարդու կեցության կրոնական իմաստավորման միջև սահմանների համահարթմամբ (տե՛ս **П. Фейерабенд**. Избранные труды по методологии науки. М., «Прогресс», 1986):

Անշուշտ, պետք է վերանալ այսպես կոչված հակագոյաբանական, զուտ գիտաբանական կամ հենց միայն արժեքաբանական փիլիսոփայական վարդապետություն-

---

ՇԱՔԱՐՅԱՆ ՀՐԱՉԻԿ ԳՐԻԳՈՐԻ— Երևանի պետական համալսարանի դիալեկտիկական մատերիալիզմի և տրամաբանության ամբիոնի վարիչ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր։

ների, մանավանդ փիլիսոփայական դարաշրջանների գոյության երևութականությու-
նից, քանի որ փիլիսոփայական գիտելիքի անտեսված կամ հերքված տարրերը գործ-
նականում ոչ թե ոչնչանում են (դա նույնիսկ անհնարին է), այլ պարզապես միայն
ստվերի տակ են ընկնում: Պարզամտություն կլինի կարծել, թե իր իսկ՝ առավել «հա-
կագոյաբանական» փիլիսոփայության մեջ, ինչպիսին համարվում է նեոպոզիտիվիզ-
մը, քննության չի առնվում ռեալության պրոբլեմը կամ թե հակագիտաբանական
էկզիստենցիալիզմին օտար են տրամաբանական-իմացաբանական հոգսերը:
Արդի պայմաններում փիլիսոփայական պրոցեսի, ինչպես նաև փիլիսոփայական
գիտելիքի միասնականության ապահովման յուրօրինակ ձև պետք է համարել փի-
լիսոփայական բազմազան դպրոցների բուն իսկ առատությունը և անգամ «փիլիսո-
փայական դարաշրջանների», ինչպիսիք են գոյաբանականը, իմացաբանականը,
մեթոդաբանականը, գիտաբանականը և այլն, հաջորդափոխության աննախադեպ ա-
րագացումը մարդկային համարյա մեկ սերնդի փոխի վրա: Խոսք կարող է լինել ոչ
միայն և ոչ այնքան փոխբացառող փիլիսոփայական դպրոցների և նմանապես՝ ան-
համատեղելի «փիլիսոփայական դարաշրջանների» մասին, որքան դրանց փոխլրաց-
ման, փիլիսոփայական լրացչության յուրօրինակ սկզբունքի գործողության մասին (ի
դեպ, արդյո՞ք այդ մասին չի վկայում ժամանակակից փիլիսոփայական մտածողու-
թյան մեջ զանազան ուղղությունների, հոսանքների ու դպրոցների փոխներծծման
բավականաչափ տարածված կայուն միտումը, այդ թվում նաև մարքսիստական փի-
լիսոփայության հետ «նույնանալու» ձգտումը, սանենք դիցուք՝ էկզիստենցիալիստա-
կան, նեոթոմիստական և այլ հոսանքներում):

Ըստ երևույթին, ամեն մի համակարգի զարգացման համար ընդհանուր օրինա-
չափություն է սկզբնապես մասնագատման գերակշիռ միտումը, իսկ նրա կազմա-
վորման հաջորդ փուլերում հետևում է ավելի շատ բարձրագույն սինթեզման ձըգ-
տումը: Այդպիսի օրինաչափության գործողությունն անկասկած է, համենայն դեպս,
գիտության և հատկապես փիլիսոփայության զարգացման բնագավառում: Գիտական
գիտության և հատկապես փիլիսոփայության զարգացման բնագավառում: Գիտական
ճանաչողության մասնագատումը հասցրեց հարյուրավոր և անգամ հազարավոր գի-
տական նորանոր բնագավառների գոյացման: Մինչդեռ այժմ գերակշռում է գիտու-
թյունների սերտաճման միտումը, նրանց միջև սահմանների ջնջումը (նույնիսկ բնա-
կան և հումանիտար գիտությունների միջև դարավոր բաժանվածության սահմաննե-
րի), նրանց թե՛ առարկայական, թե՛ մեթոդաբանական բնույթի բուն ինտեգրացիա-
յի միտումը: Է՛լ ավելի շատ, քան գիտելիքների որևէ այլ համակարգ, միասնականու-
թյան կարիք է զգում փիլիսոփայական գիտելիքը:

Այժմյան հասարակության մեջ շարունակ աճող գլոբալիզացման (էկոնոմիկայի,
քաղաքականության, էկոլոգիական պրոցեսների, անտրոպոգենային և մշակութա-
բանական գործոնների), իսկ տեխնիկայում նույնիսկ տիեզերականացման (միջուկա-
յին և տիեզերական տեխնոլոգիան և այլն) միտումը աննախադեպ չափերով հրա-
տապ է դարձնում փիլիսոփայական-աշխարհայացքային գիտելիքի միասնականության
պրոբլեմը: Գնալով ավելի ցայտուն է դառնում այն ճշմարտությունը, թե փիլիսոփա-
յությունը մինչև այժմ **մարդկանց, երկրները, հասարակությունները ավելի շատ բա-
ժանել է միմյանցից:** Միջուկային դարաշրջանում սկզբունքորեն փոխվում է նրա սո-
ցիալական համակարգակազմիչ ֆունկցիան. այն ավելի շատ դառնում է մարդկային
ցեղի կենսակայունության, նրա ինքնապահպանման փիլիսոփայություն: Մինչև այժմ
փիլիսոփաները արժեքային-աշխարհայացքային, երբեմն նաև իմացաբանական նկա-
տառումներով փնտրում էին ավելի շատ միմյանց **հակադրվելու,** քան **գործակցելու**
կետեր, ինչը հասցրեց ոչ միայն փիլիսոփայական հոսանքների ու դպրոցների, այլև
փիլիսոփայական ռեֆլեքսիայի համեմատաբար լոկալ բնագավառների, նրա առար-
կայական հիմքերի փոխադարձ օտարման: Ամենից առաջ հենց այդ հանգամանքն
է որոշ ճշմարտանմանություն հաղորդել այն հայտնի ասացվածքին, թե յուրաքան-
չյուր փիլիսոփայական համակարգում փիլիսոփայության սահմանումը հենց այդ
համակարգի սահմանումն է: Առարկայական այդ իսկ տարբերության հիման վրա էլ
վեր են բարձրանում կոնկրետ փիլիսոփայական ուսմունքների համար յուրահատուկ
հասկացութային համակարգերը, որոնք հանգեցնում են փիլիսոփայական ռեֆլեք-
սիայի մեջ կոնցեպտուալ ապարատի սեմանտիկական միասնության բացակայու-
թյան, միասնական լեզվի , հետևաբար և տարասեռ փիլիսոփայական համակարգերի
միջև փոխըմբռնման վաղանցիկության վերաբերյալ մտքին: Այնպիսի փիլիսոփայա-
կան ուսմունքների բազային հասկացությունների պարզ ու հասարակ համադրումը,
ինչպիսիք են, դիցուք, նեոպոզիտիվիզմը (ռեդուկցիոնիզմ, վերիֆիկացիա, անմիջա-
բար տրված, ֆիզիկալիզմ և այլն), էկզիստենցիալիզմը (էություն, էկզիստենցիա,

ոչինչ, կեցություն աշխարհի մեջ և այլն), ֆենոմենոլոգիան (ինտենցիոնալություն,
կենսական աշխարհ, էյդետիկ ռեդուկցիա և այլն) վկայում է ժամանակակից փիլիսո-
փայական մտածողության առարկայական և կոնցեպտուալ մանրատվածության
մասին:
Համաշխարհային փիլիսոփայական պրոցեսի, ինչպես նաև իր իսկ փիլիսոփա-
յական գիտելիքի միասնականության հիմքերի հիմքը տրված է հասարակական-
արտադրական պրակտիկայի՝ ամեն մի հասարակության հոգևոր ոլորտի այդ գլխա-
վոր դետերմինանտի, միասնականության մեջ: Շնորհիվ իր առարկայական որոշա-
կիության համընդհանուր բնույթի և այդ պատճառով էլ իր աշխարհայացքային էու-
թյան, փիլիսոփայությունը թերևս ավելի շատ, քան հոգևոր գոյացությունների այլ
ձևերը, ձգտում է մարդկային կենսագործունեության ողջ բազմազանության ընդգրկ-
ման: Փիլիսոփայության առարկայական-գործնական հիմքի հենց այդպիսի համընդ-
հանրությունն է ապահովում նրա ինտեգրալ ֆունկցիան իրականության հոգևոր
յուրացման գործում և ապահովում ամեն մի մշակույթի առանցքը լինելու նրա դերը:
Այդ միասնական դետերմինացիայի մասին են վկայում միևնույն դարաշրջանի տար-
բեր ժողովուրդների փիլիսոփայական մտքի զարգացման պրոբլեմային միաժամա-
նակության լայնորեն հայտնի փաստերը:
Հին աշխարհի, միջնադարի կամ այժմյան ժողովուրդների փիլիսոփայական ո-
րոնումների ընդհանրությունն անխուսափելիորեն այն մտքին է հանգեցնում, որ հա-
վանաբար հոգևոր գոյացության ոչ մի ձևում ազգայինն այնքան ինտերնացիոնալ
չէ, որքան փիլիսոփայության մեջ, որ փիլիսոփայական պրոցեսի իսկական հիմքը
ոչ թե այն է, ինչը բաժանում է ժողովուրդներին, ազգերին, այլ այն, ինչը միավո-
րում է նրանց: Փիլիսոփայական մտածողության մեջ ազգային-էթնիկական ֆրագ-
մենտը ավելի շատ մարդկային հոգևերի **ձևավորումն** է ապահովում: Կարծում ենք,
որ այդ սահմաններում պետք է արդարացնել փիլիսոփայական ուսմունքների ազ-
գային-էթնիկական (ֆրանսիական, գերմանական կամ անգլո-սաքսոնական փիլիսո-
փայությունների) սահմանումը: Համենայն դեպս բանն այդ կերպ է փիլիսոփայական
պրոբլեմների առաջադրման գործում, որոնց լուծման մեջ գերիշխող գործոն են հան-
դես գալիս սոցիալ-դասակարգային շահերը: Այնուամենայնիվ, համամարդկային
պրակտիկայի առաջ քաշած պրոբլեմների լուծումը, մանավանդ նրա ինտերնացիո-
նալացման ժամանակակից պայմաններում, հազիվ թե հնարավոր է առանց հա-
մամարդկային շահերի հաշվառման, առանց մյուս կողմի գործոնի: (Այստեղ մենք
վերանում ենք փիլիսոփայական պրոցեսում սուբյեկտ-անհատի դերի պրոբլեմից,
որը համաձայն փիլիսոփայական մտածողության առանձնահատկության, մեր կար-
ծիքով, միավորում է կամ ձգտում է միավորել ինչպես գիտնականի օբյեկտիվությու-
նը, այնպես էլ արվեստագետի «սուբյեկտիվությունը»):
Մեր դարաշրջանում, գլոբալ պրոբլեմների բուռն ձևավորման, իր իսկ մարդ-
կային կեցության յուրօրինակ գլոբալիզացման այս դարաշրջանում է՛լ ավելի է
ընդգծվում թե՛ համամարդկային շահերի նշանակությունը, և թե՛ մյուս կողմի գոր-
ծոնի նշանակությունը: Մարքսիստական, իր բնույթով ինտերնացիոնալիստական փի-
լիսոփայության մեջ մեկ անգամ չէ, որ ընդգծվել է ազգայինի կամ դասակարգայինի
նկատմամբ համամարդկային պահանջմունքների առաջնայնությունը: Իրեն հատուկ
ակտիվությամբ գիտաքաղաքական մտածողությունն ամրագրել է այդ գլոբալ տե-
ղաշարժերը համամարդկային պրակտիկայում: Մ. Ս. Գորբաչովի խոսքերով՝ «Մեր
ժամանակը օրինաչափորեն դարձել է համաշխարհային գործերում համամարդկա-
յին գործոնների դերի ընդհանուր աճի ժամանակ»: «Ժամանակակից աշխարհը նրա
ողջ բազմազանությամբ ու հակասականությամբ հանդերձ դառնում է ավելի ու ա-
վելի փոխկապակցված, փոխպայմանավորված, նշանակալից չափով ամբողջական»
(Մ. Ս. Գորբաչով, Պատասխաններ «Ունիտա» թերթի խմբագրության հարցերին:
«Правда», 20 մայիսի 1987 թ.): Այդ համամարդկային, գլոբալ հոգսերն ընդունակ
են միավորելու և միավորում են սոցիալ-քաղաքական տարաբնույթ ուժերը իբրև սո-
սոցիալ-իմացաբանական նոր գոյացություն՝ ի լրումն արդեն գոյություն ունեցող սո-
ցիալ-էթնիկական և սոցիալ-իմացաբանական սուբյեկտների: Հասկանալի է, որ այդ
վերազգային և որոշ իմաստով վերդասակարգային նորագոյացության միջուկն են
կազմում ժողովրդական զանգվածները, համամարդկային առաջադիմության մեջ
շահագրգռված հասարակության ուժերը և ամենից առաջ նրա առաջատար տարրը
հանդիսացող պրոլետարիատը: Հենց այդ սոցիալ-իմացաբանական սուբյեկտին է
վիճակված վերացնել ամեն տեսակի ազգային, դասակարգային կամ այլ բնույթի
ռեգիոնալ շահերը համաշխարհային պրոցեսի ղեկավարման մեջ, նրան է վիճակ-
ված կրողը լինել նոր մտածողության՝ իբրև միջուկային դարաշրջանում մարդկու-

թյան փրկության հզոր զենքի: Անշուշտ, այդ մտածողությունն, ի թիվս քաղաքա-
կան, տնտեսական, էկոլոգիական և այլ ասպեկտների, պետք է ամենից առաջ փի-
լիսոփայական երանգ ունենա՝ շնորհիվ փիլիսոփայականի առարկայական համընդ-
հանրության, ինչպես և արտացոլվող կեցության ամբողջականությունը աշխարհա-
յացքային ու մեթոդաբանական առումով ապահովելու իր հնարավորության:

Պրակտիկայի կառուցվածքում գլոբալ տեղաշարժերը, մասնավորապես նրա
կարևորագույն տարրերից մեկի՝ բնության հետ մարդու առարկայական հարաբե-
րության աննախադեպ դրամատիզացումը, պրակտիկայից ածանցյալ նոր սոցիա-
լական-հզոր ֆենոմենների, այն է՝ նոր սոցիալ-իմացաբանական սուբյեկտի և
համապատասխան քաղաքական, էկոլոգիական, տնտեսական մտածողության կազ-
մավորվելը փիլիսոփայական պրոցեսի միասնականությունը պայմանավորող և նրա
ամբողջականությունն ապահովող սկզբունքորեն նոր գործոններ են հանդիսանում:

Փիլիսոփայական պրոցեսի միասնականության ու ամբողջականության տակ
պետք է հասկանալ ամենից առաջ **կառուցվածքային և ֆունկցիոնալ** միասնությու-
նը: Կառուցվածքային միասնությանն են վերաբերում կեցության (այդ թվում մարդ-
կային էկզիստենցիալ կեցության) և գործունեության (այդ թվում ճանաչողական և
ստեղծագործական գործունեության) պրոբլեմատիկայի միասնությունը: Անկասկած,
փիլիսոփայական պրոցեսի կառուցվածքին են վերաբերում նաև իր իսկ փիլիսոփա-
յական գիտելիքի մակարդակները, ինչպիսիք են առօրեական փիլիսոփայական,
զուտ փիլիսոփայական և մետափիլիսոփայական մակարդակները: Փիլիսոփայական
պրոցեսի միասնությունն ակնհայտորեն դրսևորվեց մասնավորապես զուտ փիլիսո-
փայական մակարդակում. հազիվ թե հնարավոր է փիլիսոփայական ուսմունք, որը
ժխտի, դիցուք, ճշմարտության, գիտակցության, տարածության, պատճառակա[illegible]
թյան և այլ հասկացությունների փիլիսոփայական ստատուսը, հասկացություններ, ո-
րոնք անմիջաբար վերաբերում են իրականության նկատմամբ փիլիսոփայական ռեֆ-
լեքսիային: Բայց հազիվ թե կարելի է նույն վստահությամբ պնդել բոլոր փիլիսոփա-
յական ուսմունքներում այնպիսի հասկացությունների լիիրավ և շատ թե քիչ միա-
նշանակ գործառնության մասին, ինչպիսիք են փիլիսոփայության հիմնական հարցը,
մատերիալիզմը, դիալեկտիկան, էմպիրիզմը, դետերմինիզմը, պարադիգման և այլն,
այսինքն՝ հասկացություններ, որոնք վերաբերում են իր իսկ փիլիսոփայական փորձի
իմաստավորմանը, որի պատճառով էլ ունեն օնտոիմացաբանական և արժեքամե-
թոդաբանական այլ ստատուս:

Իսկ ֆունկցիոնալ միասնությունը ենթադրում է իրականությունը յուրացնելու և
այն ղեկավարելու գործում փիլիսոփայական գիտելիքի ժամանակակից քաղաքա-
կրթությանը (հայտնի գոյաբանական-իմացաբանական, արժեքային-աշխարհայաց-
քային, տրամաբանական-մեթոդաբանական, պրագմատիստական, հերմենտիկա-
կան նշանակությունների փոխադարձ լրացում և հարստացում: Փիլիսոփայական գի-
տելիքի ֆունկցիոնալ կոմպոնենտների համակարգակազմիկ վիթխարի պոտենցիալի
մասին առայժմ նեգատիվ ձևով վկայում է այն փաստը, որ երբեմն դրանք նույնիսկ
ավելի մեծ դեր են խաղացել փիլիսոփայական պրոցեսի մասնատման գործում, քան
կառուցվածքային կոմպոնենտները, ինչի մասին պերճախոս վկայում են, դիցուք,
ժամանակակից փիլիսոփայական մտածողության մեջ հայտնի բացարձակացումնե-
րը՝ սցիենտիզմի, անտիսցիենտիզմի, լոգիցիզմի և այլ անվանումներով: Նույնիսկ
մարքսիստական ուսմունքի մեջ փիլիսոփայության սահմանումը որպես **հասարակա-
կան** գիտություն ոչ քիչ չափով է տառապում ֆունկցիոնալ միակողմանիությամբ՝
հակվելով դեպի նրա աշխարհայացքային ֆունկցիան:

Փիլիսոփայական պրոցեսի և նրա բնական արդյունքը հանդիսացող փիլիսո-
փայական գիտելիքի միասնականության այդպիսի կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ
ըմբռնումը թույլ է տալիս կարծիք հայտնել ոչ միայն փիլիսոփայության միասնական
առարկայի մասին և ուրվագծել նրա ժամանակակից սահմանները, այլև խոսել նրա
կոնցեպտուալ ապարատի սեմանտիկական միասնականության հնարավորության մա-
սին գոնե զուտ փիլիսոփայական մակարդակում իբրև փիլիսոփայական գիտելիքները
գիտական համակարգ դիտելու կարևորագույն պայման:

Փիլիսոփայական պրոցեսի կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ միասնականության
այսպիսի ըմբռնումը, թվում է, սկզբունքային նշանակություն ունի փիլիսոփայական
գիտելիքի փաստարկային հնարավորությունները որոշելու համար:

Ամենից առաջ փիլիսոփայության առարկայական բնագավառի հետագա «ին-
տերնացիոնալացումը» իր հերթին նշանակում է նրա հիմքում ընկած մարդկային
պրակտիկ գործունեության ինտերնացիոնալացում, գործունեություն, որը, ինչպես
հայտնի է, հնկայական աշխարհայացքային-կողմնորոշիչ ուժով է օժտված: Վերջին

հաշվով փաստարկման փիլիսոփայական-աշխարհայացքային ֆունկցիան պրակտի-
կայի արժեքային-աշխարհայացքային ֆունկցիայի **արտացոլումն է**, նրա **տեսական**
լրացումը: Հնա-
շարունակությունը կամ թերևս նաև որոշ իմաստով՝ հարկադրական
րավոր է, որ հենց վերջին դեպքին է վերաբերում Պերելմանի դիտողության այն
մասը, թե փաստարկումը մարդկանց գիտակցության վրա ազդելու ամենաարդյու-
նավետ մեթոդը չէ: Ընդհակառակը, ամենակայունն այն համոզմունքներն են, որոնք
ընդունվում են առանց ապացուցման, անգամ առանց բացատրության (Ch. Perel-
man. The Idia of Justice and the Problem of Argument. London—New
York. The Humanitics Press, 1963): Իսկ երկրորդ մասը՝ հաստատ համոզ-
մունքների ձևավորման մասին, արդեն վերաբերվում է իր իսկ պրակտիկայի աշ-
խարհայացքային ֆունկցիային: Այս հանգամանքից արդյոք չի՞ բխում, թե **փիլիսո-
փայական փաստարկման լրիվության օբյեկտիվ հիմքը դրված է մարդկային պրակ-
տիկ գործունեության լրիվության, միասնականության ու ներդաշնակության մեջ**:
Եվ ընդհակառակն, պրակտիկայի մասնատվածությունը, նրա ձևախեղումը (սո-
ցիալ-դասակարգային, միլիտարիստական, տեխնոկրատական և այլ բնույթի) վեր-
ջին հաշվով պայմանավորում է փիլիսոփայության ոչ միայն առարկայական և ֆունկ-
ցիոնալ մասնաբաժանում հակադիր ուղղությունների, հոսանքների, դպրոցների, այլև
պայմանավորում է նրա փաստարկային հնարավորությունների մասնաբաժանումը:
Ժամանակակից փիլիսոփայական գիտելիքում առանձնակի դրամատիզմ է ձեռք
բերել մասնավորապես նրա արժեքային-իմացաբանական մեկնաբանությունը:

Թերևս փիլիսոփայական ուղղությունները բաժանող հիմնական օնտոիմացա-
բանական սկզբունքներից հետո ժամանակակից փիլիսոփայական գիտելիքի կա-
ռուցվածքում սակավ կարելի է հանդիպել փիլիսոփայականը փիլիսոփայականին
այնպիսի անհաշտելի հակադրում, ինչպիսին կա արժեիմացաբանական դիստինկտի-
վիզմի փաստարկային ապարատում: Ապագաղափարայնացման, ապահումանիզաց-
ման միտումը, փիլիսոփայական գիտելիքից ամեն տեսակի սուբյեկտիվի, ըստ էու-
թյան մարդկայինի վերացումը (փիլիսոփայություն առանց փիլիսոփայական սուբ-
յեկտի, ճանաչողություն առանց ճանաչող սուբյեկտի), մի կողմից, և փիլիսոփայա-
կանի մեկնաբանությունը որպես գաղափարախոսական և միայն գաղափարախոսա-
կան ֆենոմեն, ինչպես նաև փիլիսոփայական գիտելիքի յուրօրինակ ապաիմացա-
բանականացումը՝ մյուս կողմից, իրենց տրամաբանական արդարացումն են գտնում
արժեքային և տրամաբանաիմացաբանական փաստարկների սկզբունքային հակա-
դրման մեջ, որում, իհարկե, արժեքայինը զրկվում է իմացաբանական իմաստից,
իսկ իմացաբանականը՝ արժեքայինից:

Օբյեկտիվ դետերմինացիայի առումով արժեքային իմացաբանական դիստինկ-
տիվիզմը փիլիսոփայական գիտելիքի մեջ ընդհանրապես, և նրա հիմնավորման ա-
պարատի մեջ՝ մասնավորապես, մարդկային գործունեության բուն իսկ պրակտիկ
ոլորտի արտացոլումն է, այսինքն արտացոլումն այն հակամարտության, որը գոյու-
թյուն ունի համամարդկային շահերը պարունակող առավել էական միտումների և
նրա մակերևային պահանջների միջև, որոնք միահյուսվում են քաղքենիական հո-
գեբանությամբ համակված և դարաշրջանի խոր մարդասիրական-բարոյական պա-
հանջներից հեռու կանգնած տարասեռ խմբերի այսրոպեական և անհագուրդ տնտե-
սական շահերի հետ: Բոլոր ժամանակներում մարդկայինի միջև, բայց մեր
հերի ոլորտում բախում է նկատվել առօրեականի և հեռանկարայինի միջև, բայց մեր
ժամանակներում այդ երևույթի դրամատիզմը հասել է իր գագաթնակետին, երբ
առօրյա գործնական շահերը սպառնում են ամբողջ մարդկության գոյատևմանը:
Կարծում ենք, այդպիսի մի դրսևորում է ժամանակակից տեխնոկրատիզմի փիլիսո-
փայական տարատեսակը՝ փիլիսոփայական գիտելիքի մեջ տրամաբանական-իմա-
ցաբանական տարրի բացարձակացումը, որը հայտնի է սցիենտիզմ անվանումով:

Արժեքայինը իմացաբանականին հակադրելու նմանօրինակ երկվությունն է
նկատվում նաև փաստարկման տեսության մշակման մեջ՝ փիլիսոփայական փաս-
տարկումը տրամաբանական-իմացաբանական գործողություններին հանգեցնելու կամ
փաստարկումը հենց միայն համոզելու և տարհամոզելու պրոբլեմի, այսինքն՝ զուտ
արժեքային գործոնների հանգեցնելու միտումների մեջ: Սույն հակադրությունների
ռացիոնալ վերառումը տեսական իմաստով ենթադրում է իմացաբանականի արժե-
քային նշանակության և արժեքայինի իմացաբանական նշանակության բացահայ-
տում: Արդեն իսկ այն սկզբունքի անհերքելիությունը, ըստ որի բացառվում է ճըշ-
մարտության հնարավորությունը մինչև մարդը, առանց մարդու կամ թե ոչ մարդու
համար, նրա հնարավորությունն առանց կրքերի ու շահերի, որ անդեմ ճշմարտու-

թյունը թերի ճշմարտություն է՝ այս ամենն իր մեջ պնդում է պարունակում ճշմարտության արժեքային ծանրաբեռնվածության մասին, ինչքան էլ որ այն իր տրամաբանական իմացաբանական կեղևի մեջ չեզոք երևա:

Շատ ավելի սքողված և հենց այդ պատճառով էլ դժվարապացուցելի է արժեքայինի իմացաբանական կարևորությունը: Դժվարությունը նախ և առաջ արժեքային դատողությունների իմացաբանական կառուցվածքի բարդության մեջ է: Բանն այն է, որ սոցիալ-արժեքային հոգևոր երևույթներում (սոցիալ-աշխարհայացքային գիտելիքներում, բարոյագեղագիտական սկզբունքներում և այլուր) արտացոլումը **երկակի բնույթ** է ընդունում. արտացոլվում են ոչ միայն տվյալ առարկայական իրողությունը, այլև նրա վերաբերյալ իդեալները, շահերը, ցանկությունները, անհատների, սոցիալական խմբերի, իր իսկ՝ հասարակության նպատակները: Այլ կերպ ասած, եթե ընդհանրապես ամեն մի արտացոլում սկզբունքորեն ենթադրում է միաժամանակ նաև ինքնաարտացոլում, ապա սոցիալ-արժեքային երևույթների մեջ արտացոլումն ամենից առաջ ինքնաարտացոլում է, ինչպես և ամեն մի գնահատական միաժամանակ ինքնագնահատական է: Դա նշանակում է, որ մարդկային արտացոլման մեջ արժեքանական տարրը ոչ միայն ելակետային է, այլև հանդես է գալիս որպես համակարգակազմիչ ուժ իրականության արժեհմացաբանական յուրացման և նույնիսկ ամբողջ մարդկային գործունեության մեջ: Այդ միտումն ավելի վառ կերպով է դրսևորվում փաստարկման մեջ, մանավանդ փիլիսոփայական փաստարկման, որը վերջինիս դարձնում է ավելի շատ արժեքային, քան տրամաբանական-իմացաբանական կատեգորիա:

Բոլոր դեպքերում փիլիսոփայական գիտելիքի կազմավորման, հիմնավորման ու փոխակերպման մեջ փիլիսոփայական փաստարկման լրիվությունն ամենից առաջ ենթադրում է արժեքային և տրամաբանական-իմացաբանական գործողությունների միասնություն:

Փիլիսոփայական ռեֆլեքսիայի վերը նշված առարկայական և ֆունկցիոնալ բարդացումը նշանակում է նաև իր իսկ փիլիսոփայական փաստարկման ապարատի հարստացում: Եվ, ընդհանրապես, միայն գոյաբանական, իմացաբանական կամ տրամաբանամեթոդաբանական փաստարկներով գործառելը փիլիսոփայական գիտելիքի կազմավորման կամ հիմնավորման մեջ հակադարձ կերպով հավասարազոր է փիլիսոփայականը միակողմանիորեն մեկի կամ մյուսի առարկայական կամ ֆունկցիոնալ որոշակիությանը հանգեցնելուն, այսինքն՝ միավորելուն, հետևաբար և նրա էությունն աղավաղելուն: Ուստի փիլիսոփայական փաստարկման լրիվությունը ենթադրում է իր իսկ փիլիսոփայական գիտելիքի լրիվություն, նրա կառուցվածքային և ֆունկցիոնալ տարրերի միասնություն:

Վերջապես, փիլիսոփայական փաստարկման լրիվությունը նշանակում է փիլիսոփայական ռեֆլեքսիայի մակարդակների գործառման միասնություն, իսկ այդ պատճառով էլ նաև նրանց փաստարկային հնարավորությունների գործառման միասնություն: Արդեն իսկ փաստարկային պոտենցիալի անհամաչափ բաշխվածությունը փիլիսոփայական ռեֆլեքսիայի մակարդակների միջև, հատկապես արժեքային ընդգծված ուղղվածությունը սովորական փիլիսոփայության մեջ, որը պայմանավորված է նրա ծայրահեղ «մոտիկությամբ» մարդկանց առօրեական հետաքրքրություններին, ինչպես նաև բուն փիլիսոփայական մակարդակում փաստարկման տրամաբանական գործողությունների գերակշռությունը և վերջինիս հետ աշխարհայացքային-արժեքային գործոնների միանալը փիլիսոփայական ռեֆլեքսիայի մետամակարդակում ենթադրում են դրանց փոխադարձ լրացում՝ ապահովելու համար փիլիսոփայության, որպես գիտության և մարդկային փորձը աշխարհայացքային իմաստով կազմակերպող ռացիոնալ մի համակարգի, գործառությունը:

Այնուհետև, փիլիսոփայական գիտելիքի կառուցվածքային գործառական միասնությունը (իսկ դա կնշանակի նաև փաստարկային հնարավորությունների միասնություն) հուսալի հիմք է տարասեռ փիլիսոփայական դպրոցների ներկայացուցիչների երկխոսության ու փոխըմբռնման համար: Ավելին, գործողության այդ միասնական ասպարեզը ընդլայնվում ու խորանում է մարդկային պրակտիկայի հետագա ինտերնացիոնալացմամբ և փիլիսոփայական մտածողության ազգային սահմանազատումների մեղմացմամբ: Այդպիսի միասնական գոյաբանական հիմքի՝ իբրև միասնական փիլիսոփայական ռեֆլեքսիայի անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար նախադրյալի առկայությունից բացի փիլիսոփայական առաջաբեմում ի հայտ եկած այն նոր գլոբալ

հոգսերն ու շահերը, որոնք միավորում են մարդկությանը, կարող են բարենպաստ գործոն ծառայել առարկայական իրականության շատ թե քիչ ադեկվատ արտացոլման արժեքային բնույթն ապահովելու համար: Այլ կերպ ասած՝ փիլիսոփայության առարկայի հետագա «ինտերնացիոնալացումը» և այդ հիման վրա մարդկային ցեղի արժեքային միավորման մի նոր մակարդակի, այն է՝ արժեքային-իմացաբանական նոր սուբյեկտի հայտնվելը ենթադրում է երկրային քաղաքակրթության զարգացման մեջ նույնպես մի նոր՝ ավելի շուտ միավորող, քան տարանջատող կարգավիճակ:

Նման կառուցվածքային-գործառական տեղաշարժերը փիլիսոփայական աշխարհում, առանձնապես փաստարկման համար, նշանակում են նրա դերի աննախադեպ զորեղացում փիլիսոփայական գիտելիքի գեներացիայի գործում: Հազիվ թե կասկած հարուցի այն փաստը, որ ավանդական փիլիսոփայության պրակտիկայում փիլիսոփայական գիտելիքի փաստարկային հնարավորությունները գործել են, Հ. Ռայխենբախի խոսքերով ասած, ավելի շուտ արդարացման, քան հայտնագործման համատեքստում: Փիլիսոփայության առարկայի և սուբյեկտի հետագա «ինտերնացիոնալացումը» նշանակում է փիլիսոփայական փաստարկման մեջ ապացուցման՝ որպես փիլիսոփայական գիտելիքի համակարգային կազմակերպումն ուժեղացնելու տրամաբանական միջոցի, դերի բարձրացում:

ՏԻՐԱՊԵՏԵՆՔ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՐԴԻ ՁԵՎԵՐԻՆ

Վ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ արդի փուլը առանձնահատուկ ու կարևոր է վերակառուցման պրոցեսի խորացմամբ, մարդկանց հասարակական-քաղաքական աննախադեպ ակտիվությամբ: Վերակառուցումը հիրավի դարձել է համաժողովրդական գործ: Այսպիսի պայմաններում կուսակցական կազմակերպությունների ուժերի համախմբման կարևորագույն գործոն են ԽՄԿԿ XXVII համագումարի և XIX կոնֆերանսի, Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1988 թ. սեպտեմբերյան պլենումի որոշումները: Ելնելով ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1989 թվականի ապրիլյան պլենումի դիրքորոշումից, ժողովրդական դեպուտատների ընտրությունների, ինչպես նաև ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների համագումարի արդյունքներից՝ մենք պետք է հստակորեն շեշտենք, որ ժողովուրդը արտահայտվեց ավելի վճռական գործողությունների, վերակառուցման ավելի խորացման օգտին՝ նախ և առաջ սոցիալ-տնտեսական ոլորտում: Առաջին պլանի վրա ամբողջ սրությամբ դրվեցին ազգային հարցը, ազգամիջյան հարաբերություններում տարիներ ի վեր կուտակված պրոբլեմները:

Վերակառուցումը մտել է իր ամենաբարդ շրջանը: Դա դժվարին ու աշխատատար պրոցես է: Դյուրին չի ընթանում սոցիալ-տնտեսական ոլորտի նորացման պրոցեսը: Հասարակական-քաղաքական ռեալ իրադրության փոփոխությունը տագնապի մեջ է գցել առանձին անձանց: Շատերս չենք հասցնում հավասարվել պրոցեսի արագացմանը, և դրա մեջ տեսնում ենք վտանգավոր շատ կողմեր: Բայց և պարտավոր ենք հիշել, որ ինչքան վտանգավոր է առաջ ընկնելը, այնքան էլ վտանգավոր է վերակառուցման պրոցեսի արգելակումը: Այս ամենը, անշուշտ, պահանջում է էականորեն փոխել կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի մեթոդները, նրա բովանդակությունը, արդի պայմաններում տիրապետել քաղաքական աշխատանքի ձևերին ու մեթոդներին:

Կուսշրջկոմի և սկզբնական կազմակերպությունների համար ի՞նչ է նշանակում տիրապետել քաղաքական աշխատանքի մեթոդներին ու ձևերին: Այդ նշանակում է, որ մեր տեսադաշտում պետք է պահենք հասարակության կյանքի բոլոր կողմերը: Եվ եթե հիմա լսվում են առանձին ձայներ, թե կուսկազմակերպությունների գործը մնում է միայն քաղաքական լուսավորությունը, ապա պետք է ամենավճռական կերպով մերժենք այդպիսի պատկերացումները: Այն ամենը, ինչը վերաբերում է աշխատավորների կյանքին, նրանց աշխատանքի պայմաններին, կենցաղին, դաստիարակությանը, էկոնոմիկայի զարգացմանը, կուսկազմակերպությունների ուղղակի գործն է: Սա մեր սկզբունքային, կարևոր դիրքորոշումն է:

Մեզ համար գլխավորն այն է, որ կուսակցության յուրաքանչյուր անդամ գիտակցորեն ըմբռնի իր մեծ պատասխանատվությունը վերակառուցման կուրսի իրականացման, իր վրա դրված կոնկրետ պարտականությունների կատարման համար: Յուրաքանչյուր կուսկազմակերպություն պետք է որոշի իր խնդիրները, նշի դրանց լուծման ուղիները: Մեր շրջանում եղած պրոբլեմները պահանջում են ամբողջ շրջանի կուսկազմակերպության ջանքերի մոբիլիզացում, դրանց արա՛գ լուծման համար հատակ պատասխանատվություն:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1989 թվականի ապրիլյան պլենումը մեկ անգամ ևս սրեց կուսակցական կազմակերպությունների ուշադրությունը էկոնոմիկայի, սոցիալական ոլորտի զարգացման քաղաքական ղեկավարման մակարդակը վճռականորեն բարձ-

---

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԳԵՎՈՐԳԻ— ՀԿԿ Սպանդարյանի շրջկոմի առաջին քարտուղար, պատմական գիտությունների դոկտոր:

րացնելու վրա: Հարկ է նշել, որ այս կարևորագույն ասպարեզում շրջանի ձեռնար-
կությունների ձեռքբերումները դեռևս թույլ են ներազդում մարդկանց հոգսերի ու պա-
հանջմունքների ռեալ բավարարման վրա: Ինչու՞ շրջկոմի, կուսկազմակերպություն-
ների շատ միջոցառումներ սպասված արդյունքը չեն տալիս: Իմ կարծիքով, պատաս-
խանը մեկն է. ղեկավարման վարչահրամայական մեթոդից քաղաքական մեթոդին և
պարտականությունների սահմանազատման անցնելու ժամանակակից բարդ փուլում
մեզ դեռևս չի հաջողվել բարձրացնել շրջանի կուսակցական, խորհրդային և տնտե-
սական աշխատողների պատասխանատվությունը տնտեսության զարգացման հա-
մար: Այս մասին պետք է անկեղծորեն ասել և շեշտել, որ չի դրսևորվում նաև ան-
հրաժեշտ նախաձեռնություն:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ղեկավարման գործում շրջկոմը ավելի
ու ավելի է գործադրում քաղաքական ներազդեցության մեթոդը, փորձում է խսկապես
սահմանազատել պարտականությունները: Այստեղ ելնում ենք մի պարզ ճշմարտու-
թյունից. յուրաքանչյուր արտադրական ձեռնարկության ղեկավար իրեն հաշիվ է
տալիս, որ զարգացման ներկա փուլում, երբ գործում է ղեկավարների ընտրության
մեխանիզմը, այլևս առաջվա նման հնարավոր չէ կա՛մ հավելագրում կատարել,
կա՛մ էլ զանազան օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառաբանություններով արդարաց-
նել առաջադրանքների թերակատարումը: Կուսկոնֆերանսից հետո մենք շրջկոմում
վերոհիշյալ հարցերի շուրջ ունեցել ենք սկզբունքային խոսակցություն: Եվ պետք է
ասել, որ ձեռնարկությունների ղեկավարների և կուսկազմակերպությունների համա-
գործակցված աշխատանքի, պարտականությունների նկատմամբ պատասխանատու
վերաբերմունքի շնորհիվ շրջանը զգալիորեն բարելավել է իր արտադրական ցու-
ցանիշները: Խրախուսելի է գինու գործարանի, Կ. Ցետկինի անվան և «Գառնուն»
կարի արտադրամիավորումների, ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության կատարած
դրական աշխատանքը: Նրանց կոլեկտիվները բարձր պատասխանատվությամբ են
վերաբերվում իրենց ուղղակի պարտականություններին: Այն ամենը, ինչին հասել ենք
արտադրական ձեռնարկություններում քաղաքական ղեկավարման մեթոդների կի-
րառմամբ, հուսալի հիմք են, ասելու, որ ճիշտ ուղու վրա ենք և հարկավոր է այն
ավելի ամրապնդել:

Սակայն, դժբախտաբար, այդ նույնը մեզ չհաջողվեց շինարարական կազմա-
կերպությունների հետ տարվող աշխատանքում: Այստեղ մեր քաղաքական ներգոր-
ծության միջոցները առայժմ արդյունավետ չեն: Բանն այն չէ, որ նրանք վատ են
կատարում իրենց պարտականությունները, այլ նաև այն, որ շրջկոմը միանգամայն
անբավարար է զբաղվում նրանց կուսկազմակերպությունների ղեկավարմամբ: Ահա
մի քանի տվյալ. «Հայհիդրոէներգոշինի» Երևանի շինվարչությունը 1989 թվականի
առաջին կիսամյակի պլանները կատարել է 74,4 տոկոսով, ԽՍՀՄ էլեկտրատեխնի-
կական արդյունաբերության մինիստրության հայկական շինվարչությունը՝ 88, Եր-
քաղէլեկտրատրանսպորտի շինվարչությունը՝ 72,7 տոկոսով: Խիստ դանդաղ է ըն-
թանում շրջանի սոցկուլտօբյեկտների շինարարությունը: Դեռևս 1988 թվականին
նախատեսված 14 օբյեկտներից շահագործման է հանձնվել միայն 4-ը: Եթե փոր-
ձենք վերլուծել թերակատարումների պատճառները, ապա առաջին պլանի վրա են
մղվում անպատասխանատվությունը, անկազմակերպվածությունը, կարգուկանոնի
բացակայությունը: Մենք գիտակցում ենք, որ այս ամենում անչափ զգալի է նաև
շրջկոմի բռնած քննադատության չդիմացող դիրքորոշումը:

Այսօր խնդիրը դրված է անչափ որոշակի: Եթե կարողանում ենք լուծել մարդ-
կանց հուզող հարցերը, հոգալ նրանց սոցիալ-կենցաղային հոգսերը, նշանակում է
կկարողանանք նաև տիրապետել քաղաքական աշխատանքի մեթոդներին: Վերջ-
ներս, օրինակ, Կոնդի պրոբլեմը: Այն տասնյակ տարիներ կայուն տեղ է գրավել
շրջանի, քաղաքի և հանրապետության շատ ղեկավարների նախընտրական ելույթ-
ներում: Տրվել են խոստումներ, բայց ոչինչ չի արվել: Այդպիսի խոստում ինձ ևս
վիճակվեց տալ: Եվ, առիթից օգտվելով, ցանկանում եմ որոշակիորեն նշել Հայաս-
տանի կոմկուսի ղեկավարության և, առաջին հերթին, Կենտկոմի առաջին քարտու-
ղար Ս. Գ. Հարությունյանի անձնական ներդրումը Կոնդի պրոբլեմը գործնական ու-
ղու վրա տեղափոխելու գործում: Մեր խնդիրն է պարզճակատ դուրս գալ այդ կա-
պակցությամբ Կենտկոմի և Մինիստրների խորհրդի որոշումը կենսագործելիս: Կոնդի
առնչությամբ խոսքը վերածվեց գործի: Դա մեզ հնարավորություն է ընձեռում այն
խելացի օգտագործել քաղաքական աշխատանքում մեր դիրքերն ամրապնդելու հա-
մար:

Սակայն, դժբախտաբար, պրոբլեմները շատ ու շատ են: Այսօր ի՞նչ քաղա-
քական աշխատանքի մասին կարելի է խոսել, երբ ահա 2—3 ամիս է, ինչ Մարքսի

փողոցի հսկա հատվածում բազմաթիվ շենքերի բնակիչներ զրկված են տաք ջրից: Չեմ թաքցնում, բնակիչներից շատերն են ուղղակի կշտամբում շրջկոմին այդ ամենի համար: Մինչև ե՞րբ շրջկոմը պատասխան տա Հայգլխէներգոյի ղեկավարության ապաշնորհության համար:

Եթե ուզում ենք քաղաքական աշխատանքում հաջողություն ունենալ, նախաձեռնությունը մեր ձեռքում պահել, ապա պետք է հանրապետության ղեկավար մարմինների օգնությամբ կարողանանք լուծել այն 12 հազար բնակիչների հարցը, որոնք ապրում են քաղաքի կենտրոնում խարխուլ ու վթարային, կոմունալ հարմարություններից զուրկ տներում, հիմնովին նորոգենք շրջանի 459 բնակելի շենքերից 231-ը, որոնք կառուցվել են 30—40-ական թվականներին և այսօր, փաստորեն երկրաշարժից հետո, դարձել են վթարային: Նույն վիճակում է շրջանի ջրմուղի, կոյուղու ցանցը: Մեզ լրջորեն մտահոգում է շրջանի դպրոցների վիճակը: 18 դպրոցից 10-ը վթարային է: Նույնն է նաև մանկապարտեզներում և առողջապահության ասպարեզում և այլն:

Կամ վերցնենք մեկ այլ, ոչ պակաս կարևոր կենսական հարց: Այսօր շրջանում կենսաթոշակ են ստանում 12 հազար բնակիչներ: Այդ թվում 70 ռուբլուց պակաս՝ 1872-ը (ծերության, հաշմանդամության, աշխատանքի թոշակառուներ), որոնց զգալի մասը իսկապես ծանր պայմաններում է ապրում: Հաղթահարելով չափից ավելի զգուշավորությունը, շրջկոմի պլենումը միահամուռ որոշեց չսպասել կենսաթոշակները մինչև 70 ռուբլի ավելացնելու վերաբերյալ ԽՄԿԿ օրենքի հաստատմանը: Կուսանդամավճարների երեք տոկոսը և շրջխորհրդի գործկոմի ազատ միջոցները՝ շուրջ 55 հազար ռուբլի, մենք տրամադրեցինք 2100 կենսաթոշակառուներին օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին լրացուցիչ վճարելու նպատակին:

Ասվածից հետևությունն այն է, որ առանց այդ հարցերի լուծման մենք իսկապես չենք կարողանա քաղաքական աշխատանքում հաջողություն ունենալ: Վաղուց անցել են խոստումներ տալու և դրանք չկատարելու ժամանակները: Եթե այս չափանիշով գնահատենք կատարածը, ապա կարելի է ասել, որ մեր շրջանի կուսկազմակերպությունները վերակառուցման դժվարին ընթացքում կուտակել են քաղաքական աշխատանքի որոշակի փորձ: Այս առնչությամբ արդարացի կլինի նշել, որ մեր կուսկազմակերպությունները 1985 թ. ապրիլից հետո և հատկապես վերջին երկու տարիներին, գտնվում են այնպիսի իրադրության պայմաններում, որոնք իրենց բնույթով և՛ աննախադեպ են, և՛ լի իրենց բարդությամբ անսպասելի դեպքերով: Իրոք, բուռն իրադարձություններով ընթացավ 1988 թվականը: Ավելի բարդ պայմաններում սկսեցինք ընթացիկ տարին: Ղարաբաղյան շարժման, սումգայիթյան ողբերգության հետևանքով լարված իրադրությունը ճգնաժամային դարձավ սարսափելի երկրաշարժից հետո:

Կուսակցական կազմակերպությունների համար ստեղծվեց գործունեության երկու ճակատ, իրենց բարդությամբ միմյանց չզիջող, հաճախ խանգարող: Մի կողմից՝ գործադուլներն ու դասադուլները, ժողովրդի դժգոհությունը, ազգամիջյան հարաբերությունների տևական ձևախեղումների հետևանքով առաջացած պայթյունավտանգ իրավիճակը, այս ամենի պայմաններում հասարակության առանձին անդամների սխալ դիրքորոշումը, լարվածությունը շիկացնելու, հանրապետությունում դրությունը ավելի անկայունացնելու գործողությունները: Մյուս կողմից՝ ահավոր երկրաշարժի ծանր հետևանքները, նրանից տուժած հազարավոր մարդկանց օգնություն կազմակերպելու և տեղավորելու, պատսպարելու հիրավի հսկայածավալ աշխատանքը, Ադրբեջանից տասնյակ հազարավոր փախստականների անկասելի հոսքը: Դրանք էլ ստեղծեցին անելանելի վիճակ: Շատ կուսակցական կազմակերպություններ աստիճանաբար զիջում էին իրենց դիրքերը: Քիչ չէին նաև այն կոմունիստները, որոնք կասկածանքի տակ դրեցին մեր քաղաքականության ճշմարտացիությունը ազգամիջյան հարաբերություններում: Շատ մարդիկ պարարտ հող ստեղծեցին այսպես կոչված միտինգային դեմոկրատիայի համար, որտեղ առանձին դեպքերում անզուսպ հարձակումներ էին ձեռնարկվում սոցիալիզմի նվաճումների վրա, լսվում էին խուքեր Հայաստանը Խորհրդային Միությունից անջատելու պահանջներով:

Ստեղծված այսպիսի պայմաններում բոլորիս համար առանձնանում է մի կարևոր հարց: Քաղաքական ինչպիսի՞ փորձ ձեռք բերեցինք, պրակտիկ ի՞նչ հնարավորություն ունենք այն ավելի ամրապնդելու, խորացնելու համար: Խոսեմ փաստերով: Շրջանի առաջավոր ձեռնարկության՝ «Գառնի» կարի արտադրամիավորման Մա-

սիսի մասնաճյուղում բանվորուհիների մասսայական թունավորման զարհուրելի դեպք եղավ: Այդ հողի վրա միավորումում գործադուլը օրակարգի հարց էր: Մասսայական դժգոհությունը հասել էր գագաթնակետին: Մի կողմից՝ թունավորման հանցավորներին բացահայտելու բուռն և միանգամայն օրինական պահանջը, մյուս կողմից՝ իրավապահ մարմինների թվացող դանդաղաշարժությունը (մինչև օրս էլ հարցը փակված չէ), լրատվական մասսայական միջոցների լռությունը միավորման կուսկազմակերպությանը դրեցին ծանր կացության առջև: Ինչպե՞ս վարվել: Գնա՞լ բանվորների հետ, ղեկավարե՞լ նրանց դժգոհությունը, թե՞, հետևելով իրավապահ մարմինների գործողությունների անարդյունավետությանը, մարդկանց տալ խուսափողական պատասխան ու բացատրություն և դրանով իսկ իրեն դուրս դնել իրադրությանը տիրապետելու անհրաժեշտությունից:

Միանշանակ կարելի է ասել, որ այստեղ դրությունը փրկեց միավորման կուսկոմիտեի (քարտուղար՝ Ջ. Հակոբյան) և ղեկավարության (գլխավոր դիրեկտոր՝ Գ. Ենոքյան) հստակ դիրքորոշումը, որն արտահայտվեց մարդկանց մոտ գնալու և նրանց հրապարակայնորեն միայն ու միայն ճշմարտությունը ասելու մեջ: Միավորման կուսկազմակերպությունը, կոմունիստների ճնշող մասը, գտնվելով անսովոր պայմաններում, թեև դժվարությամբ, բայց մինչ այդ չհանդիպած խոչընդոտների հաղթահարմամբ, քայլ առ քայլ կարողացան դառնալ դրության տերը: Առաջին պլան մղվեց իսկական քաղաքական աշխատանքը: Անշուշտ, սկզբում դժվար էր: Առաջին անգամ մարդկանց հետ երկխոսություն էին գնում ոչ թե արտադրական հարցերով, այլ քաղաքականության, ազգամիջյան հարաբերությունների շուրջ:

Իհարկե, մենք հեռու ենք «Գառնի» կարի արտադրամիավորման կուսկազմակերպության աշխատանքը անվերապահ գնահատելուց, բայց կարևորն այստեղ ճիշտ աշխատանքի սկիզբն է, որը խորացնելու, ավելի ծավալելու համար կպահանջվեն համառ ու տևական ջանքեր: Կուսշրջկոմն այստեղ շատ անելիք ունի: Մենք առաջին հերթին պետք է հոգատար և ուշադիր լինենք կուսկազմակերպության գործերին, մենակ չթողնենք դժվարին պահին:

Տարիներ շարունակ շրջանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների կուսկազմակերպություններում քաղաքական-դաստիարակչական, գաղափարախոսական աշխատանքը ձևական բնույթ էր կրում: Թղթի վրա, լոզունգներով, պլակատներով ամեն ինչ կարգին էր: Եվ մեզանից ոչ ոք չէր խորանում դրանց մեջ, իսկ մարդիկ կարդում էին լոզունգները, կյանքում տեսնում դրանց հետ է՛լ ավելի խորացող խզումը: Նոր պայմանները արտադրական ձեռնարկությունների կուսկազմակերպություններին ստիպեցին ուղղակի թղթից գործի անցնել, գործնականորեն զբաղվել քաղաքական-գաղափարախոսական աշխատանքով: Այսպես վարվեցին գինու կոմբինատի, ոսկերչական գործարանի, «Հայավիահամալիրի», նորաձևության տան, Կլարա Ցետկինի անվան արտադրամիավորման կուսկազմակերպություններում: Եվ այսօր հիմք ունենք ասելու, որ շրջանի կուսակցական կազմակերպությունների զգալի մասը ավելի համարձակորեն է սկսել ղեկավարել նորացման պրոցեսը: Մենք վկա ենք դառնում մեր կադրերի քաղաքական կուլտուրայի, ճիշտ է դանդաղ, բայց, այնուամենայնիվ, աճին, նոր մտածողության հաստատմանը: Նկատվում է նաև կուսակցական աշխատանքի մեթոդների, ոճի դրական տեղաշարժ:

Միաժամանակ հստակորեն կարող ենք շեշտել, որ դրական փոփոխություններն ակներև են այնտեղ, որտեղ կուսկազմակերպությունները խորապես վերլուծում են ստեղծված վիճակը, ուշադրությամբ վերաբերվում հասարակական կարծիքին, մարդկանց նախաձեռնությունը ուղղում հրատապ հարցերի լուծմանը: Այս տեսակետից ուսանելի է «Ավիահամալիր» արտադրամիավորման կուսկազմակերպության աշխատանքը: Ողջ 1988 թվականին միավորումը ծանր վիճակի մեջ էր, գործադուլներն ու միտինգները մարդկանց հանել էին սովորական ռիթմից: Սկզբում ձեռնարկվող վարչահրամայական մեթոդները այնպես էլ արդյունք չտվեցին: Կուսկազմակերպության ղեկավարները, շատ կոմունիստներ կարծես թե գնում էին զարգացող դեպքերի հետևից, ձեռքից բաց թողնում նախաձեռնությունը, իսկ շարունակվող գործադուլներն ու միտինգներն ավելի էին խորացնում միավորման ֆինանսատնտեսական ծանր վիճակը: Բանը հասել էր այնտեղ, որ մարդկանց չէր հետաքրքրում պլանային ցուցանիշների ձախողումը, հուլիսին պլանը կատարվել էր 92,7 տոկոսով, սեպտեմբերին՝ 59,4, նոյեմբերին՝ 24,5 տոկոսով: Կարող էր այնպես ստացվել, որ անգամ աշխատավարձ չվճարվեր: Ամեն ինչից պարզ էր, որ կուսկազմակերպությունը, նրա ղեկա-

վարները, նրանց հետ նաև շրջկոմը կատարել էին բազմաթիվ վրիպումներ և հիմա, ինչպես ասում են, ինչ ցանել ես, այն էլ կհնձես:

Ի՞նչ էր հարկավոր ձեռնարկել: Զգացվում էր կուսակցական ընտրովի ակտիվի հեղինակության և դերի բարձրացման, կադրերի նկատմամբ սկզբունքային պահանջկոտության ուժեղացման անհրաժեշտություն: Շրջկոմի ղեկավարները, որոնք ևս, բնականաբար, պատասխանատու են միավորման վիճակի համար, սկսեցին սթափ գնահատել իրավիճակը: Միավորման ղեկավարների հետ արդեն սովորական դարձած հանդիպումները այլևս ոչինչ չէին տալիս: Հարկավոր էր վճռական քայլ կատարել, մարդկանց հետ անկեղծ երկխոսության գնալ: Չեմ թաքցնում, երկխոսությունը դժվար էր: Մարդիկ բարձրացնում էին իրենց հուզող բազմաթիվ հարցեր, իհարկե, նախապես իմանալով, որ դրանց մի մասը անլուծելի է: Հարկավոր էր ամեն ինչի մասին խոսել հրապարակայնորեն, ճշմարիտն ասելու համար նախ և առաջ քո միջից պետք է վերացնես հին մտածելակերպը, ընդհանուր դատողություններ անելու դատապարտված մեթոդը: Ահա այսպես աստիճանաբար, քայլ առ քայլ միավորման կուսկազմակերպությունը, ղեկավարները, շրջկոմի աշխատողները, թեև դժվարությամբ, բայց կարողացան առաջին քայլերը կատարել դրությունը կայունացնելու, մարդկանց հույզերն ու տագնապները հասկանալու և կիսելու ճանապարհին:

Իմ կարծիքով, իրադրությունը այստեղ կայունացնելու առաջին քայլերը ամրապնդելու, կուսակցական կազմակերպության նկատմամբ վստահությունը վերահաստատելու գործում կարևոր դեր խաղաց շրջկոմի բյուրոյի արտագնա նիստի հրավիրումը: Անշուշտ, մենք հակված չենք հնաբույր, լճացման տարիներից ժառանգություն ստացած արտագնա նիստերի պրակտիկան պահել պատվանդանի վրա, բայց այն գործնական խոսակցությունը, որ տեղի ունեցավ, կարծում եմ, անհետևանք չմնաց: Շրջկոմի բյուրոն յուրովի մոտեցավ խնդրին, իսկապես շահագրգիռ խոսակցությունն ուղղված էր միավորման ամենացավոտ կողմերին:

Կուսակցական- քաղաքական աշխատանքի ուժեղացման կարևորագույն պայմանը կուսակցության շարքերի համախմբումն է, կոմունիստների հեղինակության բարձրացումը: Այսօր մեր շրջանում գործում է 293 կուսակցական կազմակերպություն, որտեղ հաշվվում է 11.800 կոմունիստ: Անտարակույս, սա քաղաքական մեծ ուժ է: Եվ շատ կարևոր է, որպեսզի յուրաքանչյուր կազմակերպություն, լինի մեծ, թե փոքրաթիվ, գործի նպատակասլաց, որպեսզի բոլոր կոմունիստները զգան իրենց վրա դրված մեծ պատասխանատվությունը կուսակցության քաղաքականության իրականացման գործում: Իսկ դա մեծապես պայմանավորված է նաև կուսակցական նոր համալրման որակական կազմով:

Կուսշարքերի համալրման նկատմամբ մեր կողմից վերջին մի քանի ամիսներին ցույց տրված վերաբերմունքն ունի դրական միտում: Կուսակցության շարքերն են գալիս մարդիկ, որոնք իրենց հաշիվ են տալիս ներկա պայմաններում կոմունիստների առջև դրված պատասխանատվության համար: Ուրախանալ կարելի է, որ նրանց մեծամասնությունը իսկապես կուսակցության շարքերն է մտնում կոմունիստի հեղինակությունը իրենց վարքով, սկզբունքայնությամբ, թերությունների նկատմամբ անհաշտվողական վերաբերմունքով բարձրացնելու ազնիվ մղումներով:

Այդուհանդերձ հարկ է նշել, որ մեզ լուրջ անհանգստություն են պատճառում կուսակցությունից դուրս գալու փաստերը: Վերջին մեկ-երկու տարիներին կուսակցական կյանքից կտրվելու, անդամավճարները չմուծելու համար շրջանում կուսակցությունից վտարվել է 16 մարդ: Պարզվում է, որ նրանցից ոմանք կուսակցության մեջ ընդունվել են պատահականորեն, շահադիտական նպատակներով: ԽՄԿԿ շարքերից այդ անձանց դուրս գալով, բնականաբար, գործը շահում է: Բայց կան և փաստեր, երբ մարդը կուսակցությունից դուրս է մնում կա՛մ կուսակցության նկատմամբ հավատը կորցնելու, կա՛մ էլ մեզ համար խորթ ուժերի ազդեցության տակ ընկնելու պատճառով: Անշուշտ, սա մտահոգության առարկա է, և մենք պետք է լուրջ հետևություններ անենք: Դժբախտաբար, կան դեպքեր, երբ առանձին կուսանդամներ, անձնական շահերից ելնելով, ճնշում գործադրելու նպատակով, կուսշրջկոմ կամ վերադաս կուսակցական մարմիններին են հանձնում իրենց կուսակցական տոմսերը: Պետք է այս փաստերին սկզբունքային գնահատական տանք և վճռականորեն ազատվենք այն անձանցից, ովքեր իրենց գործելակերպով հեռանում են կուսակցության գծից և արատավորում կոմունիստի բարձր կոչումը:

Վերակառուցման անշրջելիության երաշխիքներից մեկը կադրային աշխատանքի դեմոկրատացումն է: Վերջին շրջանում մեր մի շարք հիմնարկ-ձեռնարկություններում ղեկավարները աշխատանքի են անցել ընտրության միջոցով: Մի քանի թեկ-

նածուներից ընտրություն է կատարվել Կ. Ցետկինի անվան կարի արտադրամիավորումում, Երքաղէլեկտրատրանսպորտի վարչությունում, Սոյուզվզրիվպրոմում, № 1 պոլիկլինիկայում, մանկավարժական ինստիտուտում, Էլեկտրամեխանիկական տեխնիկումում և այլն:

Միաժամանակ այստեղ չի կարելի չնկատել, որ ղեկավարների ընտրության ժամանակ (հատկապես առավել փոքր կոլեկտիվներում) մի շարք դեպքերում հաղթում է խմբակային էգոիզմը, «հարմար» թեկնածուին ձայն տալու միտումը: Ահա թե ինչու այդպիսի պարագայում չի կարելի պասիվ դիրքորոշում ունենալ, ամեն ինչ թողնել ինքնահոսի և խուսափել պաշտպանելու այն մարդկանց թեկնածությունը, որոնց մենք հավատում ենք ու վստահում: Այսպես, 1988 թ. փետրվարին տեղի ունեցավ շրջանի № 29 Արազու անվան դպրոցի դիրեկտորի ընտրությունը: Մի քանի թեկնածուների թվում էր նաև նույն դպրոցի ուսմասվար Գ. Գասպարյանը: Ըստ երևույթին ամեն ինչ արվել էր՝ մյուս թեկնածուներին մերժելու և բաց քվեարկությամբ Գասպարյանին դիրեկտոր ընտրելու համար: Թվում էր, որ ամեն ինչ կատարվել է դեմոկրատական ճանապարհով: Բայց կարճ ժամանակ անց հենց Գ. Գասպարյանը սկսեց ոտնահարել իրեն վստահություն հայտնած կոլեկտիվի իրավունքները: Ըստ էության նա մտածում էր, եթե ընտրել են, ուրեմն, տվել են նաև ամեն ինչի իրավունք, ընդհուպ մինչև՝ անվայել արտահայտությունների: Եվ հետևանքը եղավ այն, որ կոլեկտիվի բազմաթիվ ուսուցիչներ դիմեցին շրջկոմ, դատախազություն՝ պահանջելով քննարկել Գասպարյանի վարքագիծը, չմոռանալով նաև ընդգծել, որ ընտրության ժամանակ սխալվել են: Գասպարյանը կատարած անվայելուչ արարքի համար կարգապահական տույժի է ենթարկվել և նրա աշխատանքում մնալ-չմնալու հարցը քննարկման ընթացքում է:

«Մանկական աշխարհ» միավորումում ևս որոշվեց անցկացնել դիրեկտորի ընտրություն: Ի թիվս այլ թեկնածուների, քվեարկվում էր նաև Մ. Առաքելյանը: Վերջինիս հենց ժողովի ժամանակ տրված հարցը. «Դուք կուսակցական եք և երկու տարի ոչ մի տեղ չեք աշխատել: Ինչո՞վ եք բացատրում այդ, ի՞նչ միջոցներով եք ապրում»,— այդպես էլ մնաց անպատասխան: Գործի դրվեց ընտրությունը «կազմակերպելու» ծանոթ մեխանիզմը, և Մ. Առաքելյանը դարձավ դիրեկտոր: Կարճ ժամանակ անց վերը նշված հարցի հեղինակը ազատվեց աշխատանքից: 1989 թվականի մայիսի 30-ին շրջկոմի բյուրոն քննարկեց Մ. Առաքելյանի գործունեության վերաբերյալ «Մանկական աշխարհ» միավորման կուսկազմակերպության երեք անդամներից ստացված դիմումի ստուգման արդյունքները: Դիմումում նշված փաստերը համապատասխանում էին իրականությանը: Միավորման դիրեկտոր Մ. Առաքելյանը, ըստ էության, վարձահատույց լինելով այն ուժերին, որոնց օգնությամբ «ընտրվել էր» դիրեկտոր, հենց աշխատանքի առաջին օրից բռնել է խախտումներ կատարողներին հովանավորելու վտանգավոր դիրքորոշում: Հաշվի առնելով վերոհիշյալ փաստերը՝ շրջկոմի բյուրոն որոշեց Մ. Առաքելյանին չհաստատել միավորման դիրեկտորի պաշտոնում և հանձնարարեց առևտրի վարչությանը նրան տեղափոխել ցածր աշխատանքի:

Խոսելով կադրային քաղաքականության ներկա վիճակի մասին՝ հարկ է կարևորել նաև ղեկավարների հեղինակությունն ամրապնդելու, կադրերի սոցիալական պաշտպանվածությունն ապահովելու անհրաժեշտությունը: Այս ամենը մենք պետք է զուգորդենք բարձր պահանջկոտությամբ, սկզբունքայնությամբ, մարդկանց աշխատանքի արդյունքների ճիշտ գնահատմամբ: Այնտեղ, որտեղ կադրային փոփոխությունները հասունացել են, պետք է դրանք լուծենք՝ թույլ չտալով որևէ տատանում:

Կոմունիստական կուսակցության համար առաջնայինը եղել և մնում են լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական իրագործումը, ազգամիջյան հարաբերությունների կատարելագործումը: Թե որքանով է կարևոր լենինյան ազգային քաղաքականության անաղարտ կիրառումը, զգացինք հատկապես վերջին երկու տարվա ընթացքում: Դա առավել անհրաժեշտ է հատկապես հիմա, երբ այդ պրոբլեմները թափանցում են սոցիալ-տնտեսական, առավելապես հոգևոր ոլորտը: Ասենք նաև, որ սուր ազգային գունավորում են ստացել էկոլոգիական պրոբլեմները: Այս ամենը պարտավորեցնում է սկզբնական կուսկազմակերպություններին՝ վերոհիշյալ հարցերը պահել չթուլացող ուշադրության կենտրոնում, կատարելագործել մարդկանց հայրենասիրական, ինտերնացիոնալ դաստիարակությունը:

Մեր առօրյա լարված աշխատանքում և հատկապես ներկա պայմաններում ավելի ու ավելի ենք զգում լոզունգային դաստիարակության արատավոր հետևանքները: Տարիներ շարունակ հավատով կրկնել ենք. «Անխախտ է ԽՍՀՄ ժողովուրդների բարեկամությունը...», բայց քիչ բան արել դրա հաստատման համար: Ասա-

ծիս ապացույցը չէ՞, արդյոք, սումգայիթյան եղեռնը: Մենք այս մասին շրջանի կուս-
կազմակերպությունների միահամուռ կարծիքը հայտնեցինք շրջանային կուսկոնֆե-
րանսում: Ապացուցման կարիք չկա, որ խորհրդային հայրենասիրության, ժողովուրդ-
ների բարեկամության զգացումների դաստիարակությունը անհնար է առանց սոցիա-
լիզմի նվաճումների համոզիչ պրոպագանդման: Այստեղ հարկավոր է անկեղծորեն
ասել, որ մեր ագիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանքում ամեն ինչ այնպես
չէ, ինչպես կցանկանայինք:

Գաղտնիք չէ՝ մենք սովորում ենք երկխոսություն աշխատավորական մասսա-
ների հետ մեր իրականության ամենաբարդ ու խճճված հարցերի շուրջ: Մենք պար-
տավոր ենք սովորելու հետ միասին ձեռք բերել մարդկանց համոզելու ունակու-
թյուն:

Այսօր, քան երբևէ, հատուկ վերաբերմունք է պահանջում երիտասարդության
դաստիարակությունը: Այստեղ նախկինում կիրառվող ձևերն ու մեթոդները վաղուց
իրենց սպառել են: Դրա հետ միասին մենք չպետք է մոռանանք, որ երիտասար-
դությունը չունի բավարար քաղաքական և կենսական փորձ: Այդ փորձի բացակա-
յությունը երիտասարդությանը հնարավորություն չի տալիս, ինչպես ասում են, գլուխ
հանել սոցիալական երևույթների հակասություններից: Միաժամանակ հարկ է չմո-
ռանալ, որ այսօրվա երիտասարդությունն էլ է փոխվում, նրա մի մասի վրա ակ-
տիվորեն ներգործում են մերժելի բարքերն ու սովորույթները: Դասադուլների փաս-
տերը թե՛ հանրակրթական դպրոցներում, թե՛ Խ. Աբովյանի անվան հայկական ման-
կավարժական ինստիտուտի առանձին ֆակուլտետներում, գործադուլներին, ոչ ֆոր-
մալ կազմակերպություններին առանձին երիտասարդների մասնակցությունը չպետք
է գնահատենք միայն որպես երիտասարդության շրջանում տարվող քաղաքական-
դաստիարակչական անբավարար աշխատանքի հետևանք: Այս խնդրին մենք պար-
տավոր ենք ավելի լրջորեն ու խորությամբ վերաբերվել:

Այստեղ հարցերի հարցը միակն է. որքանո՞վ ենք մենք թե՛ շրջկոմում և թե՛
կուսակցական կազմակերպություններում լրջորեն գնահատում իրավիճակը, որքա-
նո՞վ ենք նպաստում երիտասարդության շրջանում հաստատուն աշխարհայացքի ձե-
վավորմանը: Ինչպես «Ավիահամալիր» միավորումում, այնպես էլ մի շարք ուսում-
նական հաստատություններում հանդիպումները մեզ սովորեցրին, որ երիտասար-
դության հետ պետք է համարձակորեն գնալ երկխոսության, շփվել նրա հետ, լսել
նրան հուզող հարցերը, ինչքան էլ դրանք դառը լինեն, համբերատար, անկեղծ
զրույց ունենալ դրանց շուրջ:

Մենք բոլորս պետք է ձերբազատվենք այն մտայնությունից, երբ այսպես կոչ-
ված վտանգավոր հարցի հեղինակի մեջ անպայման փնտրել ենք գաղափարական
հակառակորդի, լավագույն դեպքում՝ այդ գաղափարների ազդեցության տակ գտնվո-
ղի: Որ դա այդպես չէ, կվկայեն միայն մի քանի փաստերի թվարկումները: Ծանր
երկրաշարժի հենց առաջին օրից աղետի գոտի մեկնած մեր շրջանի երիտասար-
դական խմբերը ուղղակի հրաշքներ գործեցին: Կամ ինչպե՞ս չհիշես մանկավարժա-
կան ինստիտուտի հարյուրավոր ուսանողների, որոնք ոչ միայն արյուն տվեցին վի-
րավորներին օգնելու համար, այլև հիվանդանոցներում գիշեր ու զոր խնամում էին
նրանց: Ինչպե՞ս չգնահատել շրջանի հարյուրավոր երիտասարդներին, որոնք պա-
րետային ժամի պայմաններում հերթապահում էին շրջանի փողոցներում, հասարա-
կական վայրերում և իրենց նպաստը բերեցին կարգ ու կանոնի պահպանման գոր-
ծում: Չենք կարող չնշել մեր արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող
բազմաթիվ երիտասարդների, որոնք մի քանի շաբաթ, կիրակի օրերին աշխատանքի
դուրս եկան գործադուլներից հասած վնասները վերականգնելու համար: Գովեստի
են արժանի մանկավարժական ինստիտուտի ուսանող շինարարները, որոնք ակտի-
վորեն մասնակցում են Ստեփանավանի և Կալինինոյի շրջաններում ավերված շինու-
թյունների վերականգնմանը: Հարկ է նշել, որ միայն 1989 թվականի անցած ամիս-
ներին 100 երիտասարդներ ընդունվել են կոմունիստական կուսակցության շարքերը:

Մենք հաճախ ենք լսում այն մասին, որ իբրև թե կոմերիտմիությունը սպառել է
իրեն և հարկավոր է ստեղծել այլտերնատիվ կազմակերպություններ: Այս հարցում
պետք է ունենանք որոշակի, միանշանակ դիրքորոշում: Իհարկե, երիտասարդու-
թյունը կարող է համախմբվել առանձին խմբերի՝ ըստ պրոֆեսիոնալ կամ սիրողա-
կան հետաքրքրությունների: Մենք պարտավոր ենք այս շարժումը ոչ միայն ողջու-
նել, այլև ըստ ամենայնի աջակցել դրան: Բայց եկեք չմոռանանք, որ կոմերիտմիու-
թյունը երիտասարդության միակ քաղաքական կազմակերպությունն է, որը սերտորեն
կապված է մեր կուսակցության նպատակների հետ: Հենց կոմերիտմիության շարքե-
րում են երիտասարդները կոփվել ու կոփվում գաղափարապես, ձեռք բերել ու բե-

րում համոզված քաղաքական մարտիկի հատկանիշներ, նախապատրաստվում կո-
մունիստ դառնալու համար: Կարելի է թվարկել բազմաթիվ կոմերիտական կազմա-
կերպությունների օրինակներ, որոնք հենց այդպես էլ դաստիարակում են իրենց ան-
դամներին, նրանց ուժերը նպատակամղում ընդհանուր գործի հաղթանակին: Նրանց
ավանգարդում են Կ. Ցետկինի անվան կարի արտադրամիավորման, Երևանի փոս-
տատան, «Հայարդնախագիծ» ինստիտուտի, մանկավարժական ինստիտուտի կոմե-
րիտական կազմակերպությունները:

Մեր ուշադրությունից չի կարող վրիպել նաև հետևյալը: Անցած 1988 թվականը
և այս տարվա իրադարձությունները վկայում են, որ ոչ ֆորմալ կազմակերպություն-
ները առանձնապես ազդեցություն ունեն սովորող երիտասարդության վրա: Դա
հատկապես զգացվում է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավար-
ժական ինստիտուտի առանձին ֆակուլտետներում, Ռ. Մելիքյանի անվան երաժըշ-
տական ուսումնարանում: Ո՞րն է այդ ազդեցության հիմքը: Դատելով երիտասար-
դության առանձին խմբերի հետ ունեցած երկխոսությունից՝ գտնում ենք, որ դրա
հիմքը պատմության, հատկապես հայ ժողովրդի պատմության մի շարք կարևոր
հարցերին նրանց տեղյակ չլինելն է, քաղաքականության սկզբունքների հետ հաշվի
չնստելը: Հասարակական-քաղաքական կյանքի հարաճուն զարգացումը, աննախա-
դեպ կեռմանները, հրապարակայնության, դեմոկրատիայի խորացումը լայն հնարա-
վորություն ստեղծեցին, ավելի ճիշտ՝ խթան դարձան ինժեներատեխնիկական մտա-
վորականության, ոչ հումանիտար ֆակուլտետների սովորողների համար՝ ուսումնա-
սիրելու սեփական ժողովրդի պատմությունը: Մարդիկ պարզապես ուզում էին իմա-
նալ վերջապես ղարաբաղյան շարժման ծագման պատճառները: Կարծում եմ, միայն
ողջունել կարելի է նման հետաքրքրասիրությունը: Բայց հենց այստեղ էլ մենք մնա-
ցինք անշարժ վիճակում, ժամանակին մեր գաղափարախոսական ճակատի աշխա-
տողները, կուսակցական կազմակերպությունները չկարողացան ճիշտ գնահատել ի-
րավիճակը, չօգնեցին մարդկանց՝ ճշմարիտ դիրքերից ըմբռնելու պատմության հե-
տաքրքրող պրոբլեմները: Եվ այսպես, մեր դանդաղաշարժությունից, պասիվությու-
նից շտապեցին օգտվել նրանք, ովքեր փորձում էին պատմության կնճռոտ հարցերը
ներկայացնել ծուռ հայելու մեջ:

Իհարկե, նման վիճակը հետևանք է դպրոցում հայ ժողովրդի պատմության դա-
սավանդման անկատարության: Վերջերս շրջկոմը Խ. Աբովյանի անվան հայկա-
կան պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայ ժողովրդի պատմության ամ-
բիոնի գիտնականների ու դասախոսների հետ ուսումնասիրեց այդ առարկայի դըր-
վածքը Սպանդարյանի շրջանի դպրոցներում: Դրությունը հուսադրող չէ: Հայ ժողո-
վրդի պատմության դասավանդման բարելավումը պետք է սկսել երեք հարցից՝
կայուն ծրագիր և դասագիրք ստեղծել, ավելացնել առարկային հատկացվող ժամերը
և ունենալ լավ ուսուցիչներ: Շրջկոմի բյուրոն ընդունված որոշմամբ այս և մի քանի
այլ հարցերի հրատապ լուծման նպատակով խնդիր է դրել հանրապետության ժող-
կրթության մինիստրության առջև՝ քննարկել դրանք: Մեր ուսումնասիրության ար-
դյունքներն ու առաջարկությունները ներկայացվել են նաև Հայաստանի կոմկուսի
Կենտկոմի գաղափարական հանձնաժողովին:

Մեր ծավալած քաղաքական աշխատանքը, որ հատկապես բացահայտվեց
նախընտրական կամպանիայի ժամանակ, կաղում է հին, իր ժամանակն ապրած
մեթոդների հետևանքով: Այսօր քաղաքական աշխատանքի առաջնահերթ խնդիրն է՝
կարողանալ ապահովել հասարակության համախմբումը վերակառուցման գաղա-
փարների հիման վրա, մարդկանց հասարակական-քաղաքական ակտիվությունն ուղ-
ղել կոնստրուկտիվ հունի մեջ, սոցիալ-տնտեսական զարգացման կոնկրետ խնդիր-
ների լուծմանը, հոգևոր ոլորտի նորացմանը: Դրա համար հարկավոր է բարձրացնել
պրոպագանդիստական և մասսայական-քաղաքական աշխատանքի ինտելեկտուալ
մակարդակը:

Մենք շրջկոմի բյուրոյում մանրամասն վերլուծել ենք ընտրություններից հետո
շրջանում ստեղծված իրադրությունը: Անկեղծության, աշխատավորական կոլեկտիվ-
ների հետ մեր հանդիպումներից համոզվել ենք, որ անհրաժեշտ է ստեղծել հասա-
րակական կարծիքի համակարգ և սոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոն:
Այս գործում հույս ունենք ստանալ գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության
և իրավունքի ինստիտուտի ղեկավարության, կուսկազմակերպության օգնությունը:

Ահա այս ամենն էլ հաշվի առնելով, մենք որոշեցինք ժողովրդական դեպուտատ-
ների խորհուրդների առաջիկա ընտրություններ գնալ՝ ունենալով մեր շրջանի կու-
սակցական կազմակերպության ծրագիրը: Օրերս շրջկոմի արտահերթ պլենումը գոր-
ծարար մթնոլորտում քննարկեց ու հաստատեց այն: Ծրագրի իրականացումը, իմ

կարծիքով, զգալի դեր կխաղա թե ընտրությունների հաջող անցկացման, թե (որը ամենակարևորն է) շրջխորհրդի կազմի համար:

Վերլուծելով շրջկոմի, կուսկազմակերպությունների աշխատանքը՝ հարկ է ընդունել, որ մասսաների շրջանում տարվող ավանդույթային կուսաշխատանքը այլևս սպասված արդյունքը չի տալիս: Փաստորեն, տեսականորեն մենք չենք ունեցել նրանց վրա քաղաքական ներազդման փորձ: Խոստովանենք, որ մեկ-երկու տասնամյակներում ձևավորված որոշ կադրեր ընտելացել են միայն հանգիստ, գրասենյակային աշխատանքի: Պետք է նրանց ակտիվացնել, խառնել մեր շարքերը: Գնահատելով շրջկոմի, կուսկազմակերպությունների գործունեության վերոհիշյալ կողմերը՝ ասենք նաև, որ շրջկոմին անհրաժեշտ է մշակել նոր պայմաններին համապատասխան գործողությունների տակտիկա, որի բացակայության հետևանքով շատ հարցերում տանուլ ենք տալիս: Իսկ եթե մեր առջև լրջորեն դրել ենք շրջանի կոմունիստների համախմբման խնդիրը, ապա շրջկոմը պիտի դարձնենք նրանց գաղափարական կոփման կենտրոնը: Այս առնչությամբ դեռ միայն ու միայն առաջին քայլերն ենք անում: Ջգտում ենք դուրս գալ ավանդույթային շրջանակներից, մեր աշխատանքի ոլորտում ընդգրկել նաև կուսակտիվի այսպես կոչված ցուցակներում չգտնվող մարդկանց, նրանց միջոցով տարբեր ինքնագործ կազմակերպություններում անցկացնել կուսակցական գիծը: Վերջերս շրջկոմում հանդիպեցինք շրջանի մի շարք հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատավորական խորհուրդների նախագահների հետ: Չթաքցնենք, նրանցից ոմանք նույնիսկ շրջկոմի տեղն էլ չգիտեին, մի մասին էլ զարմանք էր պատճառում, թե կուսշրջկոմը իրենց աշխատանքի հետ ինչ կապ ունի: Ակտիվ, անկեղծ ու անկաշկանդ զրույցը, որը հաճախ կրում էր սուր բնույթ, թե՛ շրջկոմին և թե՛ խորհուրդների նախագահներին շատ բան տվեց:

Քաղաքական սիստեմի ռեֆորմի առաջին քայլերը նկատելի են մեզանում: Առկա են շրջադարձը դեպի մարդը, աշխատանքում դեմոկրատիայի, հրապարակայնության, կուսակցական ընկերականության առաջին քայլերը: Կուսշրջկոմը, նրա բյուրոն, ապարատը ջանում են, որպեսզի մարդկանց մեջ վերականգնվի խախտված հավատն իրենց գործունեության նկատմամբ, նրանց հետ հաստատվի իսկական, կենդանի կապ: Այս ամենը հնարավոր է, եթե կարողանանք արմատավորել ու զարգացնել արդի պայմաններից բխող քաղաքական-գաղափարախոսական աշխատանքի նոր ձևեր ու մեթոդներ: Դրանց էլ ուղղված են մեր ջանքերը: Այսօր մեզ համար գործունեության ուղեցույց է ԽՄԿԿ XXVII համագումարի որոշման այն պահանջը, որ յուրաքանչյուր կուսակցական կազմակերպությունում պետք է ապահովվի անկեղծությամբ, հղացումների ու որոշումների հրապարակայնությամբ, մարդկայնությամբ, կոմունիստների փոխադարձ պահանջկոտությամբ, ընդհանուր գործի նկատմամբ նրանց անդուլ հոգատարությամբ բնորոշվող լիարյուն կյանքը:

ԿՈՄԵՐԻՏՄԻՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԻ ԵՎ ՄԱՐՏՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ

Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ հարաբերությունների վերակառուցումը պահանջում է նաև նոր մոտեցում կոմերիտմիության ֆունկցիաների, մեր քաղաքական սիստեմում նրա տեղի կանխորոշման նկատմամբ: Նորովի պետք է կառուցվեն նաև կուսակցության հարաբերությունները կոմերիտմիության հետ, կոմերիտմիության հոգևոր միասնության, նրա կազմակերպական ինքնուրույնության պայմաններում համագործակցության և պարտնյորության միջոցով նպատակների ընդհանրության հիման վրա: «Կոմերիտմիության վերակառուցման գլխավոր ուղղությունը,— ասաց Մ. Ս. Գորբաչովը ԽՄԿԿ Կենտկոմում տեղի ունեցած միութենական հանրապետությունների, երկրկոմների և մարզկոմների առաջին քարտուղարների խորհրդակցությունում,— մենք տեսնում ենք նրա կազմակերպական լիակատար ինքնուրույնության, ինքնագործ խառնվածքի ապահովման մեջ... Այժմ, քան երբեք, հատկապես հարկավոր են մերձեցում և ընկերական փոխգործողություն կուսակցական ու կոմերիտական կոմիտեների, կուսակցական ու կոմերիտական կազմակերպությունների միջև, կոմունիստների ու կոմերիտականների միջև: Վերակառուցումը հեղափոխություն է, և երիտասարդությունը կոչված է լինելու նրա ակտիվ և նախաձեռնող ուժը»:

Սակայն այսօր երիտասարդության միջավայրում առկա է իշխանության մարմինների, բյուրոկրատական, չինովնիկական ապարատի նկատմամբ վստահության ճգնաժամը: Կարո՞ղ ենք, արդյոք, ասել, թե կոմերիտմիությունը հեռացել է գրասենյակային կապվածությունից դեպի իշխանության բյուրոկրատական մեքենան և իրականում դարձել վերակառուցման նախամարտիկ, ժողովրդավարության ջատագով: Հավանաբար, ո՛չ, թեև այդ առնչությամբ գեղեցիկ խոսքեր քիչ չեն ասվել:

Կոմերիտմիության, որպես երիտասարդության քաղաքական կազմակերպության, դերի նսեմացման, կուսակցական կազմակերպությունների և կոմերիտական մարմինների բյուրոկրատական ապարատի կողմից մանրախնդիր խնամակալության հետևանքով մի շարք ԼԿԵՄ կազմակերպություններ դադարեցին իրենց զգալ որպես երիտասարդության շահերի արտահայտիչներ, ընդունեցին ամեն տեսակի որոշումներ առանց նրա մասնակցության՝ նրան հատկացնելով սոսկ կատարողական ֆունկցիաներ: Քաղաքական սուր հարցերը երիտասարդության մասնակցությամբ նույնիսկ չեն քննարկվել: Այդ ամենը չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ կոմերիտական աշխատանքի վրա: Դրա հոգևոր հիմքը աստիճանաբար կարծրացավ ու ճահճացավ, այդ աշխատանքը վերածվեց ցուցամոլության: Ավելացավ «պասիվ» կոմերիտականների թիվը, նրանցից շատերը կտրվեցին իրենց կազմակերպություններից: Ստեղծված օբյեկտիվ պատճառները, որոնք պայմանավորված են մի կողմից՝ հասարակության մեջ տեղի ունեցող հեղափոխական նորացմանը երիտասարդության լայն զանգվածների ակտիվ մասնակցության հարանուն պահանջմունքով, մյուս կողմից՝ պատանիների ու աղջիկների կոմունիստական դաստիարակության գործում եղած լուրջ թերություններով, առաջադրեցին կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման վերակառուցման կենսական խնդիրը: Համամիութենական կուսակցական XIX կոնֆերանսը նպատակահարմար համարեց կոմերիտմիության վերաբերմամբ իրականացնել մտածված, նպատակասլաց քաղաքականություն, որը լիովին հաշվի առներ ժամանակակից պահանջները, նշեր այնպիսի պայմանների ու ազդակների ստեղծման անհրաժեշտությունը, որոնց շնորհիվ նա կարողանար առավել լայնորեն բացահայտել իր միտքն ու եռանդը, զարգացնել ու իրագործել իր ստեղծագործական պոտենցիալը հանուն սոցիալիզմի:

Միաժամանակ ԽՄԿԿ-ն մշակել է կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավար-

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ՀՐԱՆՈՒՇ ՀՐԱՆՏԻ— ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի առաջին քարտուղար:

ման արմատական վերակառուցման, կոմերիտականների ու երիտասարդների կոմունիստական դաստիարակության ասպարեզում նրա կազմակերպությունների գործունեության բարելավման միջոցառումներ: ՀամԼԿԵՄ-ի առջև ծառացած խնդիրները հիմնականում ձևակերպվել են ԽՄԿԿ XXVII համագումարի և XIX համամիութենական կոնֆերանսի փաստաթղթերում ու նյութերում, Կենտկոմի պլենումների որոշումներում: ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն 1987 թվի մայիսին ընդունեց որոշում ՀամԼԿԵՄ XX համագումարի արդյունքների կապակցությամբ երիտասարդության հետ տարվող աշխատանքի հետագա բարելավման մասին: Նրանում կանխորոշված են ժամանակակից փուլում կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման վերակառուցման ուղիները: Այդ խնդիրները կարևոր տեղ են գրավում տեղական կուսակցական մարմինների և սկզբնական կազմակերպությունների գործունեության մեջ: Դրանք լայնորեն քննարկվեցին հաշվետու-ընտրական ժողովներում և կոնֆերանսներում: Կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման վիճակը կանոնավոր վերլուծվում է կուսակցական կոմիտեների նիստերում, կենտրոնական և տեղական կուսակցական մամուլում: Կուսակցական կոմիտեները և կազմակերպությունները սկսել են ավելի շատ վստահել երիտասարդությանը՝ կոնկրետ պրակտիկ հարցերի լուծման մեջ, պաշտպանում են կոմերիտական կազմակերպությունների օգտակար նախաձեռնությունները, ամեն կերպ զարգացնում ինքնագործ շարժումները նրանց աշխատանքում: Այդ ամենի հետ միասին կոմերիտական կազմակերպությունների աշխատանքի վերակառուցման կուսակցական ղեկավարման իրականացման գործում դեռևս կան ոչ քիչ պրոբլեմներ: Այդ մասին մասնավորապես խոսվեց ՀԿԿ Կենտկոմի 1988 թ. սեպտեմբերյան պլենումում:

Ներկա փուլում կուսակցական և կոմերիտական կյանքի վերակառուցման համար անհրաժեշտ է.

— ԽՄԿԿ-ն ստեղծագործաբար զարգացնի և օգտագործի երիտասարդության կոմունիստական դաստիարակության լենինյան սկզբունքներն ու ավանդույթները, ուժեղացնի կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարումը ժամանակակից պայմաններում.

— ուսումնասիրել կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման պատմական փորձը, նրա դասերը, ինչպես նաև կոմերիտականների ու երիտասարդների շրջանում տարվող կուսակցական աշխատանքի արմատական վերակառուցման անհրաժեշտությունն առաջացնող պատճառները.

— ընդհանրացնել և վերլուծել 1985—1989 թթ. Հայաստանի կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպությունների կուտակած աշխատանքի փորձը, հատկապես ազգամիջյան հարաբերությունների և 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի կործանիչ երկրաշարժի հետևանքով առաջացած արտակարգ պայմաններում.

— մշակել կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման, հանրապետության պատանիների և աղջիկների շրջանում տարվող դաստիարակչական աշխատանքի կատարելագործման երաշխավորություններ և առաջարկություններ:

Երիտասարդության հեղափոխական շարժման կուսակցական ղեկավարման, մատաղ սերնդի կոմունիստական դաստիարակության և սոցիալիստական շինարարության մեջ նրա մասնակցության մասին սկզբունքային դրույթները մշակել է Վ. Ի. Լենինը, և դրանք հետագա ստեղծագործական զարգացում են ստացել ու կիրառվել Խորհրդային Միության կոմկուսի կողմից:

Վ. Ի. Լենինի հսկայական ծառայությունը, առաջին հերթին, այն է, որ նա խորությամբ և համակողմանիորեն հիմնավորեց երիտասարդության տեղն ու դերը հեղափոխական վերափոխությունների մեջ: Երիտասարդության հեղափոխական բնույթի մասին լենինյան գաղափարը հատկապես հրատապ է մեր օրերում, խորհրդային հասարակության բոլոր ոլորտների արմատական նորացման ժամանակաշրջանում: ՀամԼԿԵՄ XX համագումարում ունեցած ելույթում Մ. Ս. Գորբաչովը հիշեցրեց Վ. Ի. Լենինի խոսքը. «Մեր երիտասարդության ապագան ինձ խորապես հուզում է, նա մեր հեղափոխության մի մասն է, ապա ընդգծեց, որ դա ճիշտ էր այն ժամանակ, երբ ասում էր Իլյիչը, դա ոչ պակաս կարևոր է, էապես ճիշտ է և այսօր: Քանի որ հեղափոխությունը շարունակվում է»:

Լենինը երիտասարդական շարժման հաջողությունը տեսնում էր բանվոր դասակարգի կազմակերպությունը համարվող հեղափոխական մարքսիստական կուսակցությունների հետ մշտական կապի մեջ: Իր այդ դիրքորոշումը նա հստակորեն արտահայտել է «Երիտասարդության ինտերնացիոնալիզմը» հոդվածում: Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Հանուն երիտասարդության միության» լիակատար ինքնուրույնու-

թյան, բայց և հանուն նրանց սխալների ընկերական քննադատության լիակատար ազատության, երիտասարդությանը «մենք չպիտի շողոքորթենք» (ԵԼԺ, հ. 30, էջ 281): Մարքսիստական կուսակցության հետ պատանեկան կազմակերպությունների փոխհարաբերությունների լենինյան սկզբունքները ամրապնդվեցին ՌՍԴԲԿ VI համագումարի «Երիտասարդության միությունների մասին» որոշման մեջ: Համագումարը նշեց, որ կուսակցությունը պետք է ձգտի նրան, որպեսզի բանվորական երիտասարդությունը ստեղծի ինքնուրույն կազմակերպություններ, կազմակերպորեն ոչ ենթակա, այլ միայն հոգևոր կապերի մեջ լինի կուսակցության հետ: Այդպիսի սկզբունքով ստեղծվեց Ռուսաստանյան Կոմունիստական Երիտասարդական Միությունը 1918 թ.: Նրա նախաձեռնողը և կազմակերպիչը Վ. Ի. Լենինն էր: Հետագայում, արդեն 1920 թ., պատասխանելով ՌԿԵՄ III համագումարի պատգամավորների այն հարցին, թե ինչպիսին է լինելու կոմերիտմիության փոխհարաբերությունը կուսակցության հետ, Լենինն ասաց, որ ՌԿԵՄ-ը պետք է ղեկավարվի կուսակցության դիրեկտիվներով, եթե ցանկանում է լինել կոմունիստական:

Լենինյան հետևություններում հստակ ու պարզ արտացոլված է կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման էությունը. երիտասարդական միության լիակատար ինքնուրույնություն՝ ԽՄԿԿ մշտական ղեկավարությամբ: Դրանցում, մի կողմից, ցույց է տրված կուսակցական ղեկավարման անհրաժեշտությունը՝ հանուն երիտասարդական շարժման արդյունավետ գործունեության ու զարգացման, նրա կոմունիստական ուղղվածության: Մյուս կողմից, արտահայտված է սկզբունքային պահանջը կուսակցական կազմակերպություններին, չանցնել այն սահմանները, որոնք ղեկավարությունը հեռացնում են կոմերիտմիության նկատմամբ մանրախնդիր խնամակալությունից և նրա ինքնուրույնությունը կասեցնելուց:

Կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարումը բարդ, բազմակողմանի, իր էությամբ ու բնույթով քաղաքական պրոցես է: Դրանից բխող գործունեության հարցերը քննարկվել են կուսակցության բոլոր համագումարներում, նրա վերաբերյալ հաճախ են ընդունվել կուսակցության Կենտկոմի որոշումներ, որոնցում, մեր երկրի զարգացման յուրաքանչյուր կոնկրետ փուլին համապատասխան, կանխորոշվել են կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման կուսկազմակերպությունների խնդիրները:

Կուսակցական փաստաթղթերի և լենինյան աշխատությունների վերլուծության հիման վրա կարելի է առանձնացնել կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման հետևյալ սկզբունքները.

— քաղաքական գծի մշակում, ՀամԼԿԵՄ-ի պրակտիկ գործունեության կոնկրետ խնդիրների սահմանում՝ կոմերիտմիության կազմակերպական ինքնուրույնության պահպանմամբ և իրականացմամբ, կուսակցության հոգատարությունը նրա ակտիվության և ինքնուրույնության ամեն կերպ զարգացման նկատմամբ.

— կոմերիտմիության մեջ կուսակցության քաղաքականության անցկացման ապահովում, առաջին հերթին նրանում աշխատող կոմունիստների միջոցով, կոմերիտական կադրերի ընտրության, տեղաբաշխման և դաստիարակության լենինյան սկզբունքների հիման վրա.

— կուսակցության կողմից կոմերիտմիության գործունեության մշտական հսկողություն և նրան տրված քաղաքական դիրեկտիվների կատարման ստուգում, կոմերիտական կադրերի պատասխանատվության բարձրացում՝ մատաղ սերնդի կոմունիստական դաստիարակության նպատակով կուսակցության, ՀամԼԿԵՄ-ի հանձնարարած աշխատանքի համար:

ՀամԼԿԵՄ-ի ողջ պատմությունը անխզելիորեն կապված է կոմունիստական կուսակցության հետ: Սոցիալիստական շինարարության բոլոր փուլերում կուսակցությունը եղել է կոմերիտմիության կազմակերպիչը, ոգևորողը և ղեկավարը, նրա ուժի, մարտունակության, ստեղծագործական ակտիվության և էնտուզիազմի աղբյուրը: Կոմերիտմիության շարքերում մոտ 180 միլիոն խորհրդային մարդիկ անցել են հասարակական-քաղաքական գործունեության դպրոց, ձեռք են բերել պետական և հասարակական գործերի ղեկավարման հմտություններ: Դրա հետ միասին որոշակի ժամանակաշրջանում, հատկապես 70-ական և 80-ական թվականների սկզբին կոմերիտմիության մեջ բարգավաճեցին բացասական երևույթներ: Նա սկսեց կորցնել ազդեցությունը, թուլացավ կոմերիտական կոմիտեների կապը իր միության անդամների և երիտասարդության հետ: Կենդանի գործը ամբողջությամբ փոխարինվեց զանազան թղթեր, ծրագրեր, նախագծեր, տեղեկանքներ կազմելուն, հեռախոսային խոսակցություններին: Այդ նույն ժամանակ երիտասարդության շրջանում

անել են պասիվությունը, սպառողական տրամադրությունը, վատատեսությունը, անքննադատական վերաբերմունքը մանրբուրժուական հոգեբանության նկատմամբ: Երևան եկան տարատեսակ ոչ ֆորմալ երիտասարդական կազմակերպություններ, որոնք գործում էին կոմերիտմիությունից կտրված և նաև պարզապես նրա գործունեությանը հակադրվելով:

Ինչո՞վ էր դա պայմանավորված, ինչպիսի՞ ելք է տեսնում կուսակցությունը ստեղծված իրադրությունից դուրս գալու համար: Դա մեծ մասամբ պայմանավորված էր 70—80-ական թվականների երկրի ընդհանուր իրադրությամբ: Խախտվել էր կապը աշխատանքի և սպառման չափանիշների միջև, վատ էր կազմակերպված արտադրությունը, շատ կոլեկտիվներում ուշադրություն չէր նվիրվում ժամանակակից երիտասարդության կարիքներին և պահանջմունքներին, նրա դաստիարակությանը: Դա նաև բացասական ազդեցություն գործեց ընտանիքում աշխատանքի հանդեպ պատանիների ու աղջիկների վերաբերմունքի վրա: Կյանքին երիտասարդության նորմալ նախապատրաստմանը լուրջ վնաս հասցրին նաև ֆորմալիզմն ու բյուրոկրատիզմը, կոռուպցիան, շքերթայնությունն ու դատարկախոսությունը:

Երիտասարդության դաստիարակության գործում մյուս լուրջ արատների պատճառը կապված է կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման թերությունների հետ: Դրանցից ամենալուրջը համարվում է երիտասարդության հետ աշխատանքի լենինյան սկզբունքների և կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման ավանդույթների խախտումը: ԽՄԿԿ Կենտկոմի՝ կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման հետագա բարելավման մասին (1984 թ.) որոշման մեջ նշվում է, որ մի շարք կուսակցական կազմակերպություններ թուլացրել են կոմերիտմիության ղեկավարումը, անհրաժեշտ ուշադրություն չեն նվիրում դրա կատարելագործմանը: Կուսակցական մարմինները կոմերիտական կազմակերպությունների նկատմամբ պահանջկոտ վստահությունը փոխարինել են ավելորդ կարգորոշումով և խնամակալությամբ, իսկ առանձին դեպքերում դրսևորվում են տարրական անուշադրություն նրանց գործերի և հոգսերի նկատմամբ: Նշվեց, որ շատ կոմիտեներ թուլացրել են կոմերիտական ակտիվի հետ տարվող աշխատանքը, անբավարար են ընդհանրացնում և արմատավորում կոմերիտմիության, երիտասարդության հետ աշխատանքի դրական փորձը:

Սակայն կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման թերացումներն ու բացթողումները դանդաղ են վերացվում: ԽՄԿԿ XXVII համագումարը և XIX համամիութենական կոնֆերանսը քննադատաբար նշեցին, որ կոմերիտմիության կուսակցական ղեկավարման մեջ շարունակում է տեղ գտնել ձևականությունը: Կոնֆերանսը ձևակերպեց կոմերիտմիության ներկա դերի հարցը. «ՀամԼԿԵՄ-ը խորհրդային երիտասարդության քաղաքական կազմակերպությունն է, որն աշխատում է կուսակցության ղեկավարությամբ: Նրա գործունեության համար գլխավորը այսօր էլ լենինյան կողմնորոշիչներն են. երիտասարդներին պատրաստել դառնալու կոմունիստներ, ակտիվորեն մասնակցելու կոմունիստական կուսակցության քաղաքականության կենսագործմանը»:

ԽՄԿԿ ծրագրում, որը հաստատվել է XXVII համագումարում, առավել հստակորեն են կանխորոշվել ՀամԼԿԵՄ-ի տեղն ու դերը խորհրդային հասարակությունում, ստեղծված նոր պայմաններում: Այն առաջին անգամ բովանդակում է սկզբունքային դրույթն այն մասին, որ ՀամԼԿԵՄ-ը համարվում է հասարակական-քաղաքական կազմակերպություն, որը միավորում է խորհրդային երիտասարդության առաջավոր մասը և լենինյան գաղափարին համապատասխան ձևակերպված են կուսակցության և կոմերիտմիության փոխհարաբերությունները: Այդ ծրագրային դրույթը հետագա զարգացում գտավ XIX կուսկոնֆերանսի նյութերում, ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1987 թ. մայիսի 15-ի «Երիտասարդության շրջանում տարվող աշխատանքի հետագա բարելավման մասին՝ կապված ՀամԼԿԵՄ XX համագումարի արդյունքների հետ»: Այդ փաստաթղթի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներկա փուլում կուսակցական ղեկավարման մեջ անչափ կարևոր են ճիշտ ուղղել երիտասարդության ուժերն ու եռանդը վերակառուցման հունը, նպաստել կոմերիտական կյանքի դեմոկրատացմանը, գործնականորեն օգնել նրան՝ դառնալու խորհրդային ողջ երիտասարդության ավանգարդը, բարձրացնել նրա հեղինակությունն ու մարտունակությունը: Կարևոր խնդիր է նաև նրա գործունեության մեջ այնպիսի թերությունների վերացումը, ինչպիսիք են անկազմակերպվածությունը, ձևականությունը, ինքնագործ նախաձեռնության թուլացումը:

Շատ հստակ է կանխորոշված նաև կուսակցության և կոմերիտմիության փոխ-

գործողության ամրապնդման գիծը: Խոսքն այն մասին է, որպեսզի կուսակցական կոմիտեներն ու նրանց ղեկավարները, սկզբնական կազմակերպությունները, կոմունիստները մշտական կապի մեջ գտնվեն կոմերիտականների, երիտասարդների հետ, նրանց հետ զրուցեն որպես հավասարի, անկեղծորեն, բացեիբաց:

Երիտասարդության դաստիարակության գործում տեղ գտած լուրջ թերությունների համար կուսակցական կազմակերպությունների հետ միասին մեղավոր է և ինքը՝ կոմերիտմիությունը, որը ոչ միշտ է գործում որպես երիտասարդության ակտիվ քաղաքական կազմակերպություն: Կոմերիտմիության շատ պրոբլեմներ ուղղակի ծնունդ են առել տեղերում կոմերիտական ղեկավար մարմինների և ՀամԼԿԵՄ կենտկոմի աշխատանքի ոճից: Կոմերիտական կազմակերպությունների գործունեության թերությունները մեծ մասամբ կապված են ամեն կերպ նրանց թվակազմի ավելացման միտումի հետ: Այդպիսի գիծ անցկացվել է նաև Հայաստանում: Այսպես, եթե առ 1-ը հունվարի 1970 թ. մեզ մոտ հաշվառման մեջ էր 251.138 ՀամԼԿԵՄ անդամ, ապա 1981-ի դրությամբ այդ թիվը կրկնապատկվեց և հասավ 558.879-ի:

Հարկ է ուղղակի ասել, որ այսպիսի բազմանդամ և ճյուղավորված երիտասարդական կազմակերպության կոմերիտական կյանքի բոլոր կողմերի ղեկավարումը «վերևից» դարձել է դժվարին գործ: Այնուամենայնիվ, նախաձեռնության, ինքնագործունեության զարգացման փոխարեն նախկին ձևով կողմնորոշումն արվում է ղեկավարման հետագա կենտրոնացման վրա, կոմերիտական կյանքում հաստատվում է միօրինակությունը՝ միանման պլաններ, կոմերիտական ժողովների օրակարգեր, մտացածին նախաձեռնություններ: Դրա հետ միաժամանակ նկատելիորեն թուլացել է ՀամԼԿԵՄ կոմիտեների ուշադրությունը սկզբնական կոմերիտական կազմակերպությունների նկատմամբ: Կենդանի գործի, երիտասարդության հետ լայն, բացախոս և մշտական հաղորդակցման փոխարեն գերակշռել են աղմկարարությունը, նիստարարությունը, զանազան տեսակի պերճաշուք միջոցառումների անցկացումը, բարձրագոչ զեկույցների և դիմումների ընդունումը:

Կոմերիտական կոմիտեների ապարատը ավելի ու ավելի էր սկսել փոխարինել ընտրովի մարմիններին: Կոնֆերանսներն ու ժողովները, պլենումներն ու նիստերը կորցնում էին կոլեկտիվ մարմինների իրենց դերը: Դրանց անցկացման ժամանակ նկատվում էին անկազմակերպվածություն, քննադատության ու ինքնաքննադատության, հրապարակայնության, ներքևից հսկողության դերի նվաստացում:

Կոմերիտական կյանքի սկզբունքներից ու նորմերից այդքան լուրջ շեղումը դարձավ պատճառ այն բանի, որ կոմերիտական կազմակերպություններում սկսեցին դրսևորվել անհոգություն և անտարբերություն կոմերիտական գործերի, ընտրովի մարմինների կազմավորման նկատմամբ: Հաճախ ղեկավար պոստերում առաջադրվում էին անարժան մարդիկ և նաև պարզապես բյուրոկրատներ ու կարիերիստներ: Դուրս գալով իրենց կազմակերպությունների հսկողությունից, շատ կոմերիտական ակտիվիստներ դրսևորում էին սնապարծություն, մեծամտություն, հաշվի չէին առնում երիտասարդության կարծիքը: Այդ ամենի վկայությունը հետևյալ փաստն է. ամբողջությամբ վերցրած ՀամԼԿԵՄ համակարգում վերջին հինգ տարում թերությունների և իրենց վարկաբեկելու պատճառով աշխատանքից ազատվել են երեք հազար կոմերիտական կադրեր:

Կոմերիտմիությունում ստեղծված անառողջ իրադրությունը կործանարար ազդեցություն է ունենում նաև ոչ ֆորմալ երիտասարդական կազմակերպությունների հետ նրա փոխհարաբերությունների վրա: Հարկ է ընդունել, որ այդ կազմակերպությունները ծնունդ առան մեծ մասամբ կոմերիտմիության մեջ տեղ գտած ֆորմալիզմի հետևանքով: Հայաստանի ԼԿԵՄ-ը իրականացնում է ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների հետ համագործակցելու քաղաքականություն բոլոր մակարդակներում՝ սկսած սկզբնականից մինչև Կենտկոմը:

Վերլուծելով կոմերիտական աշխատանքի վիճակը Հայաստանում՝ մենք համոզվում ենք, որ երիտասարդության, նրա պրոբլեմների մասին շատ էր խոսվում, միշտ նա ըստ էության գտնվում էր «հատուկ ուշադրության գոտում»:

Սակայն վերջին տարիներին հանրապետության կոմերիտական կազմակերպության կյանքում սկսեցին երևան գալ բացասական երևույթներ. ինքնագոհությունը, շքամոլությունը, ցուցամոլությունը, աշխատավոր երիտասարդության տրամադրության անտեսումը, հաճախ խոսքը չէր ամրապնդվում գործով: Անցկացվում էին գաղափարազուրկ, ոչինչ չնշանակող հերթական միջոցառումներ:

Ինչպես նշվեց Հայաստանի կոմերիտմիության XXX համագումարում, կոմերիտականները չունեին ռեալ հնարավորություններ՝ որոշելու իրենց պրոբլեմները, կյան-

քում պաշտպանելու իրենց դիրքորոշումը, դրանցով իսկ դրսևորելու քաղաքական ու
քաղաքացիական ակտիվություն: Դեռևս մինչև հիմա շատ ոլորտներում պահպան-
վում է մանրախնդիր, երբեմն նպատակամետ խնամակալություն վերևից, աջից,
ձախից, պրոտեկցիոնիզմ, մեծահասակների կողմից ամեն գնով իրենց զավակների
համար խաղաղ և տաք տեղ ապահովելու ձգտում՝ դրանով իսկ փակելով ամեն
տեսակ ինքնուրույնության և նախաձեռնության ճանապարհը: Ահա և մեզ հարկ է
լինում բախվել այդպիսի երևույթների:

Կոմերիտական աշխատանքի արատները, ինչպես նաև կոմերիտմիության կու-
սակցական ղեկավարման թերությունները հատկապես հիվանդագին դրսևորվեցին
Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված իրադարձությունների կապակցությամբ:
Հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունները այդ իրադարձությունների
առաջին փուլում բռնեցին սպասողական դիրք, չկարողացան կոորդինացնել ունեցած
ուժերը՝ միասնական գաղափարական ճակատ ստեղծելու համար: Մի քանի կուսակ-
ցական ղեկավարներ շփոթվեցին ստեղծված բարդ իրադրությունում:

Հայաստանի կոմերիտմիությունը նույնպես միանգամից չկողմնորոշվեց և պատ-
ճառը ոչ թե գաղափարը մերժելն է, այլ ժողովրդական լայն խավերի հետ երկխո-
սության փորձի պակասը: Արցախյան խնդրի պաշտպանությամբ, Սումգայիթի ե-
ղեռնի խիստ դատապարտմամբ, լրատվական միջոցների աղավաղումների նկատ-
մամբ կոմերիտական կազմակերպության դիրքորոշումը միանշանակ շարադրվել է
իմ ելույթում 1988 թ. հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում,
ինչպես նաև նոյեմբերին՝ ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի IV պլենումում, Մոսկվայում,
ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմում ազգային հարցի շուրջ հրավիրված բազմաթիվ խորհրդա-
ցություններում: Մեր դիրքորոշումը արտահայտել ենք նաև ՀամԼԿԵՄ-ին [illegible]
ժողովրդական դեպուտատ ընտրված Արմենակ Կիրակոսյանին տրված պատվի-
րաններում, որոնք ընդգրկում են այն, ինչ այսօր հուզում և մտահոգում է մեր երի-
տասարդությանը, ողջ հայ ժողովրդին. երկրաշարժից տուժած շրջանների շուտա-
փույթ վերականգնումը, ԼՂԻՄ-ի հիմնահարցի քաղաքական լուծումը, Սումգայի-
թում կատարված ցեղասպանությանը քաղաքական գնահատական տալու անհրա-
ժեշտությունը:

Եվ վերջապես, հաշվի առնելով հայ երիտասարդության միասնական կամքը և
քննարկելով ԼՂԻՄ-ի կոմերիտմիության մարզկոմի 1989 թ. հոկտեմբերյան պլենու-
մի որոշումը Հայաստանի կոմերիտմիության կազմում ընդգրկվելու մասին, ՀԼԿԵՄ
Կենտկոմի բյուրոն հոկտեմբերի 20-ի որոշմամբ կոմերիտմիության մարզային կազ-
մակերպությունը ընդգրկեց Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպության կազմի
մեջ:

ՀԼԿԵՄ կոմերիտմիության քաղկոմ-շրջկոմները, սկզբնական կազմակերպու-
թյունները մինչ այդ որոշումը նույնպես ամենայն օժանդակություն էին ցույց տալիս
Ղարաբաղի մեր հայրենակիցներին, իսկ այժմ լիովին պետք է որոշակիացնենք մեր
աշխատանքն այդ ասպարեզում:

Վերլուծելով Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված բազմամիս ճգնաժամի
պատճառները՝ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Գ. Հա-
րությունյանը Կենտկոմի 1988 թ. սեպտեմբերյան պլենումին տրված զեկուցման մեջ
ասաց. «Մենք երբեմն մոռանում ենք կուսակցական մոտեցման էությունը՝ վստահել
երիտասարդությանը, ստուգել նրան կոնկրետ գործերով, անհրաժեշտ պայմաններ
ստեղծել վերակառուցմանը պատանիների ու աղջիկների գործնական մասնակցու-
թյան համար: Կոմերիտական շատ կոմիտեներ խորամուխ չեն լինում երիտասար-
դության շրջանում ընթացող բարդ պրոցեսներին, տարվում են թղթաբանությամբ,
նիստերով ու խորհրդակցություններով՝ ի վնաս կենդանի աշխատանքի»: Այո՛, ցա-
վոք, այդպես է:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, քաղաքային ու շրջանային կոմիտեները,
սկզբնական կուսկազմակերպությունները հիմնականում աջակցում են հանրապե-
տության տնտեսական և քաղաքական կյանքին երիտասարդության մասնակցության
ընդլայնմանը: Նրանք, ինչպես պահանջվում է ԽՄԿԿ ծրագրով, իրենց ջանքերն
ուղղում են կոմերիտմիության շարքերի կազմակերպական-քաղաքական ամրապնդ-
մանը, նրա ինքնագործ բնույթի զարգացմանը: Սակայն վերջին շրջանում հանրա-
պետությունում ստեղծված արտասովոր պայմանները ցույց են տալիս, որ լճաց-
ման տարիներին շատ կուսակցական կազմակերպություններում հաստատված աշ-
խատանքի ոճը կոմերիտական կոմիտեները հաճախ ուղղակի ընդօրինակում են,

որը հանգեցնում է լուրջ սխալների երիտասարդության հետ տարվող աշխատան-
քում: Այդ առնչությամբ գլխավոր խնդիրը դարձել է կադրային քաղաքականության
արմատական փոփոխությունը, կադրերի նկատմամբ ձևական-անկետային մոտե-
ցումից հրաժարումը, կոմերիտական աշխատանքում երիտասարդության իսկական
ղեկավարների առաջադրումը, քանի որ հենց նրանց միջոցով է հնարավոր անց-
կացնել վերակառուցման քաղաքականությունը կոմերիտական կյանքի բոլոր բնա-
գավառներում:

Կոմերիտական կազմակերպություններին ոչ միշտ էին վստահում այնպիսի
կարևոր հարցում, ինչպիսին ԽՄԿԿ շարքերը կոմերիտականների ընդունելությունն
է: Ստեղծված պրակտիկան կոմերիտական մարմինների վրա դրել էր սոսկ կուս-
շրջկոմի նշած թեկնածուի երաշխավորության ձևակերպման պարտականություն:
Կոմերիտականներին հնարավորություն չէին ընձեռում առաջադրելու արժանավոր
թեկնածուների:

Կոմերիտմիության հետ հարաբերություններում վարչահրամայական սովորույ-
թը արտահայտվում էր այն բանում, որ կուսակցական-կոմերիտական ժողովների
անցկացումը չի դարձել առօրյա պրակտիկա, թեև այդ դեմոկրատական ձևը ար-
ժանի է ուշադրության: Իսկ ինչու՞ չհավաքվեն ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԼԿԵՄ Կենտ-
կոմի անդամները՝ քննարկելու հանրապետության կոմերիտականների ու երիտա-
սարդների կյանքի ու գործունեության առավել հրատապ պրոբլեմները:

Կուսակցական կազմակերպությունները շատ թույլ են ընդգրկում երիտասարդ-
ներին աշխատանքային կոլեկտիվների խորհուրդների գործունեության մեջ: Շատ
խորհուրդներում չկան երիտասարդության ներկայացուցիչներ, չնայած որ պա-
տանիներն ու աղջիկները կազմում են կոլեկտիվի անդամների զգալի մասը: Այս-
պես, օրինակ, Քանաքեռի ալյումինի գործարանում բանվորների ու ինժեներական
կադրերի 30 տոկոսը կազմում է երիտասարդությունը, սակայն աշխատանքային կո-
լեկտիվի խորհրդի մեջ ընդամենը մեկ երիտասարդ կա: Իմ կարծիքով, կառավար-
մանը երիտասարդության լայն ընդգրկմանը խանգարում է նրա ապարատում երի-
տասարդների մասնակցության նկատմամբ ստեղծված, ցավոք, դեռևս կենսունակ
ստերեոտիպը: Բայց չէ՞ որ երիտասարդներին առաջադրելով աշխատանքային կո-
լեկտիվի խորհրդում (ԱԿԽ)՝ կոլեկտիվը պատրաստում է արտադրության ապագա
ղեկավարին, ստեղծում է նրանց դաստիարակության նպաստավոր պայմաններ
բանվորական միջավայրում, կոլեկտիվում, երիտասարդների շահերի պաշտպանու-
թյան իրական երաշխիք:

Երիտասարդության դաստիարակության, նրա քաղաքական և աշխատանքային
ակտիվության զարգացման վրա կուսակցության ներազդեցության կարևորագույն
լծակը աշխատանքն է կոմերիտական կադրերի, նրա բազմաքանակ ակտիվի հետ:
Վերակառուցումը պահանջում է լրջորեն վերանայել և, առաջին հերթին, հրաժար-
վել ձևականությունից այդ կարևոր գործում: Դրա համար Հայաստանի կուսակցա-
կան կոմիտեները վերջին շրջանում իրականացնում են գործնական միջոցառում-
ներ՝ կոմերիտական կադրերի, ակտիվիստների ընտրության, տեղաբաշխման, դաս-
տիարակության և ուսուցման կատարելագործման նպատակով:

Գաղտնիք չէ, որ կոմերիտական աշխատողների շրջանում հաճախ հանդիպում
են անհոգի, անտարբեր մարդիկ, որոնք ունեն կարիերիստական հակում: Նրան-
ցից ոմանք դարձան բյուրոկրատներ: Կային և այնպիսիները, ովքեր հույս էին
տածում, թե կոմերիտական աշխատանքը ստեղծում է «անկարիք» ապագա: Պա-
հանջվեց անհապաղ ազատվել այդպիսի մարդկանցից: Դրան զգալիորեն նպաստեց
հանրապետության կոմերիտական ազատված աշխատողների ատեստացիան, որը
անցկացվեց Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1987 թ. ապրիլի 7-ի որոշմանը
համապատասխան: Ուշադիր քննության արդյունքներով, սկզբնական կուսակցական
ու կոմերիտական կազմակերպությունների կարծիքների հաշվառմամբ, որակավոր-
ման հանձնաժողովը հետագա աշխատանքի համար չերաշխավորեց 48 մարդու,
իսկ 84 ազատված կոմերիտական կադրեր ատեստավորվեցին իրենց աշխատանքը
բարելավելու և մեկ տարի հետո կրկնակի ատեստավորման պայմանով:

Ելակետ ունենալով ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. պլենումի դիրքորոշումը՝ Հա-
յաստանի ԼԿԵՄ Կենտկոմը վերանայեց իր անվանացանկը՝ կրճատելով 900 պաշ-
տոն: Ընդունվել է որոշում «Հանրապետության կոմերիտական կազմակերպությունում
կոմերիտական կադրերի առաջադրման դեմոկրատական պրոցեսի մասին», որին
համապատասխան կոմերիտական կոմիտեների քարտուղարների թափուր պաշ-
տոնների համար ընտրությունը կատարվում է մի քանի թեկնածուների առաջա-

դըրման սկզբունքով: Կոմերիտական կադրերի առաջադրման և ընտրության այդպիսի դեմոկրատական ձևն իրեն արդարացրել է: Կոմերիտական աշխատանքի աշխուժացմանը էապես նպաստել է և այն, որ շատ շրջաններում, այդ թվում Մարտունու, Սևանի, Հոկտեմբերյանի, կոմերիտական կոմիտեների քարտուղարների ընտրությունները անցկացվել են կոմերիտական կազմակերպություններում թեկնածությունների հարցը քննարկելուց հետո: Կարելի է վստահորեն ասել, որ նման ձևի ընտրության կիրառումը բացառում է պրոտեկցիոնիզմի, անարժան թեկնածուներ ընտրելու դեպքերը, բարձրացնում է նոր ընտրված քարտուղարների պատասխանատվությունը երիտասարդության առջև, նպաստում է կոմերիտականների ակտիվության բարձրացմանը:

Կոմերիտական կոմիտեների նոր ընտրված քարտուղարների կազմի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կոմերիտական կազմակերպությունների ղեկավարության մեջ ներգրավվել են հեղինակավոր, իրազեկ, գործարարությամբ աչքի ընկնող, նորի զգացողությամբ պատանիներ ու աղջիկներ: Ավելացել են բանվորների և կոլտնտեսականների, ուսուցիչների ընտանիքներից սերվածները: Կոմերիտական կադրերի մեջ զգալիորեն պակասել է կուսակցական խավը: Օրինակ, սկզբնական կոմերիտական կազմակերպությունների ազատված քարտուղարների մեջ կոմունիստների թիվը 1988 թ., 1985 թ. համեմատությամբ, նվազել է 47,6 տոկոսով: Կոմունիստների թիվը պակասել է նաև ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի, շրջկոմների և քաղկոմների ապարատներում: Դա, իմ կարծիքով, բացատրվում է նրանով, որ կուսակցական և կոմերիտական մարմինները մի կողմից, ԽՄԿԿ Կենտկոմի, 1987 թ. հունվարյան պլենումի պահանջներին համապատասխան, սկսել են առավել ակտիվորեն երաշխավորել անկուսակցական երիտասարդներին կոմերիտական աշխատանքում: Մյուս կողմից՝ անհանգստացնում է այն փաստը, որ մի շարք կուսակցական կազմակերպություններ թուլացրել են ուշադրությունը կոմերիտական աշխատանքում երիտասարդ կոմունիստների ընտրության և առաջադրման նկատմամբ: Հարկ է այս հարցին առավել սևեռուն ուշադրություն հատկացնել:

Կոմերիտական կադրերի ձևավորման, նրանց գործունեության ակտիվացման, աշխատանքի ոճի կատարելագործման համար կարևոր նշանակություն ունի կուսակցական մարմինների կազմում նրանց ընտրությունը: Վերջին կուսակցական հաշվետու-ընտրական կամպանիայի ժամանակ կուսակցական կոմիտեների կազմում ընտրվել է կոմերիտական քաղկոմների և շրջկոմների քարտուղարների 94, սկզբնական կոմերիտական կազմակերպությունների քարտուղարների 75 տոկոսը: Կարևոր է նաև նշել, որ բոլոր մակարդակների կոմերիտական կոմիտեների այն քարտուղարները, որոնք չեն ընտրվել կուսակցական մարմինների կազմում, կուսակցական կոմիտեների մեծ մասում ներգրավվում են պլենումների, բյուրոյի նիստերի, կուսակցական ժողովների աշխատանքում:

Այսօր կոմերիտմիությունը, իր հեղինակությունը բարձրացնելու համար, փընտրում է վերափոխման, նորացման ուղիներ: Դրա բեկումնային ելքը ՀամԼԿԵՄ XXI համագումարի գումարումն է 1990 թ. գարնանը, որի առանցքային հարցերը պետք է դառնան կոմերիտմիության նոր ծրագրի մշակումն ու կանոնադրական փոփոխությունները, ՀամԼԿԵՄ կառուցվածքի և բովանդակության վերափոխումները:

Մենք գտնում ենք, որ այսուհետ Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունը պետք է ունենա իր ծրագիրն ու կանոնադրությունը: Այդ առաջարկությամբ հանդես են գալիս բոլոր սկզբնական կազմակերպությունները: Դրա վկայությունը նաև ընթացող հաշվետու-ընտրական կամպանիան է:

Երկրում ընթացող վերակառուցումը, հանրապետություններին տրվող իրական սուվերենությունը հնարավորություն են ընձեռում, որ Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միությունը լինի իրավական առանձին միավոր, ունենա իր ֆինանսական ինքնուրույնությունը, բյուջեն, միջոցները, ամբողջությամբ ինքը տնօրինի կադրային քաղաքականությունն ու կազմակերպական հարցերը, խորհրդակցելով երիտասարդների հետ, ելնելով նրանց կարծիքներից ու առաջարկություններից, անցկացնի հանրաքվե կարևորագույն հարցերի կապակցությամբ:

ՀԼԿԵՄ կազմակերպության նոր կառուցվածքը, նրա ղեկավար մարմինների ընտրության կարգը, նորմատիվ բազայի ձևավորումը, տարբեր ձեռնարկությունների, կենտրոնների, ընկերությունների ստեղծումը կոմերիտական աշխատանքին կհաղորդեն ինքնուրույնություն, որը օրենքի ուժ կստանա ՀԼԿԵՄ XXXI համագումարում, ՀԼԿԵՄ կանոնադրության վավերացումից հետո:

Կոմունիստական երիտասարդական միությունը ակտիվորեն կորոշի և կերաշ-
խավորի իր ներկայացուցիչներին՝ միութենական, հանրապետական գերագույն խոր-
հուրդների, տնտեսական, արհմիութենական և մյուս կազմակերպությունների կազ-
մում ընտրվելու և նրանց աշխատանքին մասնակցելու, որպեսզի արտահայտեն և
պաշտպանեն մեր կազմակերպության անդամների հետաքրքրություններն ու շահերը
քաղաքական, տնտեսական կարևորագույն որոշումներ ընդունելիս: ՀԼԿԵՄ-ը կհաս-
տատի և կամրապնդի իր կապերը ինչպես հանրապետական և միութենական, այն-
պես էլ սփյուռքահայ և միջազգային տարբեր երիտասարդական կազմակերպու-
թյունների ու ընկերությունների հետ: Այդ նպատակով ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի VII պլե-
նումի որոշմամբ ստեղծվել է ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի ներքին սփյուռքի և միջազգային
կապերի բաժին՝ եղած հաստիքների սահմաններում:

ՀԼԿԵՄ-ի ինքնուրույն ծրագրում շարադրված են տակտիկական խնդիրները՝
իրավական պետության ստեղծման ընթացքում կոմերիտմիության տեղի ու դերի,
կուսակցության և կոմերիտմիության փոխհարաբերությունների հիմնավորում, հա-
սարակական կազմակերպությունների հետ համագործակցություն, որպես քաղաքա-
կան կազմակերպություն սեփական պլատֆորմի մշակում:

Ծրագրում հստակ ձևակերպում են գտել նաև ՀԼԿԵՄ-ի գործունեության ուղղու-
թյունները, մայրենի լեզվի, մշակույթի, պատմության պահպանման ու զարգացման,
ներքին և արտաքին սփյուռքի հետ համագործակցության, հանրապետության սո-
ցիալ-տնտեսական խնդիրների, հատկապես երկրաշարժի գոտում աշխատանքների,
հանրապետության էկոլոգիայի և այլ հիմնահարցեր:

Այս խնդիրների իրագործման համար մեր կազմակերպությունը պետք է լինի
ուժեղ, ինքնուրույն, մշակի կենտրոնի հետ իր համագործակցության մեխանիզմը:
Մենք ընդունում ենք ՀամԼԿԵՄ-ի իրավասությունները հետևյալ հարցերում՝ բարձ-
րագույն կուսակցական և պետական կառավարական մարմիններում երկրի ամբողջ
կոմերիտմիության շահերը, միջազգային երիտասարդական շարժման մեջ ՀամԼԿԵՄ-ը
ներկայացնելը՝ չբացառելով մեր ինքնուրույն միջազգային գործունեությունը, ինչ-
պես նաև հանրապետական, երկրամասային և մարզային կոմերիտական կազմա-
կերպությունների փոխհարաբերությունների ու համատեղ գործողությունների կոոր-
դինացումը:

Կոմերիտմիությունը, քաղաքական համակարգում նվաճելով իր հաստատուն
տեղը, բնականաբար, պետք է վերանայի համագործակցության ձևերը մյուս հա-
սարակական, այդ թվում Հայոց համազգային շարժման հետ: Երիտասարդությունը
հարաշարժ է, ճկուն, նա ամեն օր նոր գաղափարներ, շարժումներ և կազմակերպու-
թյուններ է ծնում: Երկխոսություն վարելու, իր մեջ ամբողջ առաջադիմականը ներա-
ռելու, քաղաքական մեթոդներով իր կարողությունն ապացուցելը պետք է դառնան
կոմերիտմիության պարտադիր հատկանիշը: Այս հարցում շատ է մեծանում Հա-
յաստանի երիտասարդական կազմակերպությունների կոմիտեի դերը, որը պետք
է համախմբի և կոորդինացնի նմանատիպ կազմակերպությունների աշխատանքը:

Հիրավի կոմունիստական դաստիարակությունը առավել արդյունավետորեն ի-
րականացվում է միայն այն ժամանակ, երբ աշխատանքային, գաղափարաբարոյա-
կան, ռազմահայրենասիրական և ինտերնացիոնալ դաստիարակությունը տարվում է
անընդհատ՝ հասարակության մեջ տեղի ունեցող զարգացման և փոփոխությունների
հաշվառմամբ: Այսօր, քան երբևէ, հարկավոր է, որպեսզի կուսակցական ու կոմե-
րիտական մարմինները հիշեն լենինյան այդ գաղափարները և մշտապես հենվեն
նրանց վրա, գործնականում հասնեն արտադրական աշխատանքի հետ երիտասար-
դության ուսման զուգակցմանը, օգնեն երիտասարդությանը՝ ակտիվորեն մասնակ-
ցելու երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին:

Տնտեսական մեխանիզմ. պրոբլեմներ և հեռանկարներ

ԳԻՏԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ

Ա. ԺՈՒՂՈՒՐՅԱՆ
Խ. ՄՈՒԹԱՖՅԱՆ

Արդի ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ և տնտեսական զարգացման ամենացավոտ պրոբլեմներից մեկը գիտատեխնիկական առաջադիմության (ԳՏԱ) նվաճումների օգտագործումն է: Հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների արմատական վերակառուցման, ժամանակի պահանջներին համապատասխանող որակական նոր մակարդակի կարելի է հասնել գիտության ու տեխնիկայի նորագույն ձեռքբերումների կիրառմամբ, տնտեսական մեխանիզմի արմատական կատարելագործմամբ, մարդկանց աշխատանքային և հասարակական ակտիվության վճռական բարձրացմամբ: Միջոցառումներ պետք է մշակվեն գիտության ու արտադրության ինտեգրացումն ուժեղացնելու նպատակով, որոնք հնարավորություն կտան ապահովելու գիտական գաղափարների հստակ և արագ անցումը հղացման փուլից մինչև գործնական լայն կիրառման փուլ, ուժեղացնելու գիտական հաստատությունների պատասխանատվությունը հետազոտությունների և մշակումների մակարդակի համար:

Գիտատեխնիկական առաջադիմության արագացման կուրսը և արտադրության ինտենսիվացման գործում նրա դերի բարձրացումը նոր, առանձնահատուկ պահանջներ են առաջադրում ոչ միայն էկոնոմիկային, այլև դրա կառավարման այնպիսի ֆունկցիաներին, ինչպիսիք են հաշվառումը, վերահսկողությունը և վերլուծությունը:

Արտադրության ինտենսիվացման պայմաններում ԳՏԱ-ի բնորոշ գիծը ժողովրդական տնտեսության բոլոր ոլորտներում գիտության և տեխնիկայի նվաճումների ներդրման տեմպերի ու մասշտաբների արագացումն է, որն իր հերթին թելադրում է այդ նպատակների համար միջոցների ռացիոնալ օգտագործման անհրաժեշտություն: Այսպես, եթե մեր հանրապետությունում 1981—1985 թթ. գիտատեխնիկական միջոցառումների ներդրման համար կատարված փաստացի ծախսերի մեծությունը նախորդ հնգամյակի համեմատությամբ աճել է 75,3 տոկոսով, ապա նոր տեխնիկայի ներդրումից ստացված տնտեսական արդյունքը նույն ժամանակահատվածում աճել է միայն 41,7 տոկոսով:

Հսկայական միջոցներ հատկացնելով գիտության ու տեխնիկայի զարգացմանը, պետությունը շահագրգռված է ժողովրդատնտեսական բարձր վերջնական արդյունքներ ստանալու մեջ: Ելնելով դրանից, կառավարող մարմինները կոչված են որոշելու, թե այդ ծախսերը ինչ միջոցների հաշվին և ինչ ծավալով են բաշխվելու ըստ ԳՏԱ յուրաքանչյուր միջոցառման կատարման

ԺՈՒՂՈՒՐՅԱՆ ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳԻ— ԵրԺՏ-ի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու
ՄՈՒԹԱՖՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԶԱՎԵՆԻ— ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության գլխավոր հաշվապահ, տնտեսագիտության թեկնածու

փուլերի և ինչպիսին է դրանց փաստացի տնտեսական արդյունավետությունը:
Հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին Երևանի թեթև արդյունաբերության
ձեռնարկություններից և ոչ մեկում ստացված փաստացի տնտեսական աճը չի
համապատասխանել նոր տեխնիկայի ներդրման միջոցառումների թվի աճին:
Նման վիճակը վկայում է, որ ճյուղում վատ է օգտագործվում գիտատեխնի-
կական պոտենցիալը: Ավելին, որոշ ձեռնարկություններում անգամ իջել է
արտադրության մեջ ներդրվող գիտատեխնիկական նորույթների թիվը: Այս-
պես, եթե «Մասիս» առևտրաարդյունաբերական միավորումում 1988 թ. նոր
տեխնիկայի ներդրման միջոցառումների թիվը 1987 թ. համեմատությամբ
աճել է 7 տոկոսով, իսկ 1986 թ. համեմատությամբ՝ 12 տոկոսով, ապա նման
միտում չի նկատվում Կ. Ցետկինի անվան կարի արտադրական միավորու-
մում, որտեղ ներդրվող գիտատեխնիկական միջոցառումների թիվը վերջին
տարիներին նվազել է 21 տոկոսով:
Գիտատեխնիկական առաջադիմության արագացման բարդ խնդիրների
լուծման պրոցեսում ձեռք բերած տեխնիկական մակարդակի և արտադրու-
թյան կազմակերպման տնտեսական գնահատումն ու վերլուծությունը անհրա-
ժեշտ են ձեռնարկությունների հեռանկարային և ընթացիկ պլանները կազ-
մելու, սահմանված առաջադրանքների և նախատեսված գիտատեխնիկական
միջոցառումների կատարումը վերահսկելու համար:
Արտադրության ինտենսիվացման կուրսը պահանջում է խորացնել հե-
տազոտությունները ԳՏԱ-ի աշխատախնայողական այն ճյուղերի բացահայտ-
ման ուղղությամբ, որոնք կապահովեն աշխատանքի արտադրողականության
առաջանցիկ աճ արտադրության համեմատությամբ: Այդ նպատակով ան-
հրաժեշտ է արագացված տեմպերով մեքենայացնել ձեռքի, նախ և առաջ՝
չորակավորված և ծանր աշխատանքը, հիմնական պրոցեսների մեքենայացու-
մից անցնել արտադրության կոմպլեքսային մեքենայացման ու ավտոմատաց-
ման: Ուստի գիտատեխնիկական առաջադիմության արդյունավետության
տնտեսական գնահատման և վերլուծության կարևոր ուղղություններից մեկը
այնպիսի գործնական հանձնարարականների մշակումն է, որոնց իրականա-
ցումը կնպաստեր ձեռքի աշխատանքը մեքենաներով, մեխանիզմներով ու ավ-
տոմատ սարքերով փոխարինելու լավագույն ուղիների հիմնավորված ընտ-
րությանը:
«Մասիս» միավորումում 1988 թվականին, նախորդ տարվա համեմատու-
թյամբ, մեկ գիտատեխնիկական միջոցառման համար կատարված ծախսերի
22 տոկոս ավելացման դեպքում պայմանականորեն ազատվել է 41 տոկոսով
ավելի աշխատող: Վերջին տարիներին միավորումում նկատվող այդ պրոցեսը
ուղեկցվում է մեկ միջոցառման համար կատարված փաստացի ծախսերի
կրճատմամբ, որը վկայում է գիտատեխնիկական առաջադիմության ուղղու-
թյունների կոմպլեքսի լավագույն ընտրության մասին:
Գիտության և տեխնիկայի զարգացումը կոչված է ապահովելու բոլոր
ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, անցնելու ռեսուրսախնայողական
տեխնոլոգիաների: Խնայողության հետագա աճը պետք է ձեռք բերվի, ամենից
առաջ, ծախսվող ռեսուրսների հատույցի բարձրացման հաշվին: Ուստի գի-
տատեխնիկական առաջադիմության կառավարման համակարգում տնտե-
սական վերլուծության պարտադիր պայման է ուսումնասիրությունների օբ-
յեկտները բազմակողմանիորեն բնութագրող որակական ցուցանիշների նախ-
նական ընտրությունը: Դրանց հիման վրա հնարավոր է ձեռնարկության մա-
կարդակով կատարել գիտատեխնիկական առաջադիմության արդյունավետու-
թյան գործոնային վերլուծություն:
Գիտատեխնիկական առաջադիմության արագացման պայմաններում կա-
ռավարման մարմինները հիմնական ուշադրությունը դարձնում են աշխա-
տանքային, նյութական և ֆինանսական, այդ թվում գիտական հետազոտու-
թյունների և փորձակոնստրուկտորական մշակումների ոլորտում օգտագործվող
ռեսուրսներից ամենակարճ ժամկետներում առավելագույն հատույց ստա-
նալուն: Այստեղ կարևոր է ձեռնարկության կազմակերպական-տեխնիկական
զարգացման պրոցեսների արդյունավետության գնահատումը: Ձեռնարկու-
թյան գործունեության արդյունավետությունը սկսում է ձևավորվել ոչ թե ար-
տադրության, այլ նախապատրաստական փուլերում, որոնք ապահովում են
գիտական նվաճումների նյութականացումը: Առանց ձեռնարկության գործու-

*նության վերջնական ցուցանիշների վրա այդ արդյունքների ազդեցության
մեխանիզմի բավարար գնահատման և խոր տնտեսական վերլուծության ան-
հնար կամ համենայնդեպս շատ դժվար է գիտատեխնիկական միջոցառում-
ների արդյունավետության կազմավորման պրոցեսների կառավարումը։*

*Այդպիսով, ԳՏԱ արդյունավետության բարձրացման գործում տնտեսա-
կան վերլուծության դերը չի սահմանափակվում ռեզերվների բացահայտմամբ։
Այն շատ ավելի ընդգրկուն է և ներառում է արդյունքային ցուցանիշների վրա
գործոնների համակարգի ազդեցության հետազոտությունը։ Տնտեսական վեր-
լուծությունը, որպես ԳՏԱ կառավարման մեխանիզմի կարևորագույն ֆունկ-
ցիա, կոչված է որոշելու գիտատեխնիկական առաջադիմության ընդհանուր և
մասնակի միտումների դինամիկան և փոխկապակցությունը ցանկացած օ-
ղակում, նպաստելու սակավ արդյունավետ աշխատանքների և ուղղություն-
ների բացահայտմանը, երկարատև հեռանկարային կանխագուշակումներին։
Առանց մանրամասն տնտեսական վերլուծության անհնար է հիմնավորված
կերպով պլանավորել գիտության ու տեխնիկայի զարգացումը, որոշել դրանց
ազդեցությունը հասարակական արտադրության արդյունավետության բարձ-
րացման վրա։ Ուստի պատահական չէ, որ տնտեսական վերլուծության դերի
թերագնահատումը բացասաբար է անդրադառնում ԳՏԱ պահանջմունքների
բավարարման վրա։*

*Այսօրվա դրությամբ գիտատեխնիկական միջոցառումների արդյունավե-
տությունը հաշվարկելու գործում միասնականություն չկա։ Քանի որ տնտե-
սական արդյունավետության հաշվարկների բազմազան մեթոդիկաները տար-
բեր արդյունքներ են տալիս, գործնականում կարելի է ապացուցել գիտա-
տեխնիկական բնույթի ցանկացած լուծումների և՛ արդյունավետությունը, և՛
անարդյունավետությունը։ Այդ կապակցությամբ մեծանում է արտադրու-
թյան արդյունքների ստույգ գնահատման նշանակությունը, որն անհրաժեշտ
է ձեռնարկությունների կոնկրետ արտադրության մեջ ճյուղի ու ժողովրդական
տնտեսության գիտատեխնիկական պոտենցիալի հնարավորությունների առա-
վել լրիվ օգտագործման համար։*

*Ձեռնարկությունների մակարդակով գիտատեխնիկական միջոցառումները
իրացվում են հումքի և նյութերի նոր տեսակների օգտագործման բարելավ-
ման, արտադրատեսակների կոնստրուկցիաների ու տեխնիկական բնութա-
գրերի փոփոխման, առաջադիմական տեխնոլոգիայի ներդրման, կիրառվող
տեխնիկայի կատարելագործման, արտադրական պրոցեսների մեքենայացման,
նոր արտադրատեսակների թողարկման յուրացման, արտադրության և աշխա-
տանքի կազմակերպման բարելավման միջոցով։*

*Սակայն հարկ է նշել, որ ձեռնարկությունների մակարդակով ԳՏԱ ար-
դյունավետությունը վերլուծելիս նկատվում է տարբեր ուղղությունների խո-
շորացում կամ դրանցից մի քանիսի բացակայություն։ Ուստի շատ կարևոր է
համակարգել և տնտեսական վերլուծության օբյեկտների կազմում ընդգրկել
ԳՏԱ բոլոր ուղղությունների արդյունքները, որոնք արդյունաբերական ձեռ-
նարկություններում իրենց արտացոլումն են գտնում աշխատանքի առավել
խնայողական առարկաների ու միջոցների և արտադրության առավել խնա-
յողական մեթոդների կիրառման մեջ։*

*Դեռևս թերի է մշակված գիտատեխնիկական միջոցառումների անցկաց-
ման նախապատրաստման տնտեսական վերլուծությունը, որը նպատակ ունի
հիմնավորելու ԳՏԱ նվաճումների յուրացման ծախսերի և արդյունքների նոր-
մատիվային մեծությունները առաջադիմական կոնստրուկտորական և տեխնո-
լոգիական լուծումները ապահովելու դեպքում։ Արտադրության պոտենցիալի
օգտագործումը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է, որ ինժեներային ծառա-
յությունների գիտական գործունեության արդյունքները միասնական չափա-
նիշների հիման վրա համաբերակցվեն ձեռնարկությունների գործունեության
վերջնական արդյունքների հետ։ Ինժեներային գործունեության ոլորտի ընդ-
լայնման կապակցությամբ ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն են ստանում
արդյունքների կոմպլեքսի գնահատում իրականացնելու վրա կատարված ծախ-
սերի մեթոդաբանական հետազոտությունները։ Արդյունքների կոմպլեքսի հիմ-
նական առանձնահատկությունը դրանց միջանկյալ լինելն է, որոնք կանխո-
րոշում են ձեռնարկության գործունեության վերջնական արդյունքները։*

*Գիտահետազոտական աշխատանքը հաճախ չի ընդգրկվում տնտեսական
վերլուծության օբյեկտների կազմի մեջ՝ այդ պրոցեսների ինֆորմացիոն թերի*

*արտացոլման, ինժեներային գործունեության արդյունքների տնտեսական գնա-
հատման ցուցանիշների բացակայության, ամբողջությամբ վերցրած, ձեռ-
նարկության գործունեության հետ գիտատեխնիկական միջոցառումների պլան-
ների տնտեսական թույլ կապվածության պատճառով։ Այս բոլոր պրոբլեմնե-
րը վերաբերում են տնտեսագիտության այլ ոլորտների, սակայն նրանց լու-
ծումից է կախված տնտեսական վերլուծության ակտիվ ֆունկցիայի կազմա-
վորումը։*

*ԳՏԱ-ի կառավարման համակարգում տնտեսական վերլուծության կազ-
մակերպման թերություններից է նաև առանձին գիտատեխնիկական ուղղու-
թյունների արդյունքների համալիր հետազոտությունների բացակայությունը։
Ձեռնարկությունների և միավորումների տնտեսական զարգացման հարցերին
կոմպլեքսային մոտեցում ցուցաբերելու անհրաժեշտությունը բխում է գիտա-
տեխնիկական առաջադիմության հիման վրա դրանց արագ և անընդհատ զար-
գացումից։*

*Մինչդեռ տնտեսագիտական գրականության մեջ գիտատեխնիկական մի-
ջոցառումների արդյունավետության վերլուծության առաջարկվող մեթոդիկան
հիմնականում բնութագրում է յուրաքանչյուր ուղղության միայն որոշակի
կողմը, նրանում հաճախ բացակայում է ԳՏԱ զարգացման արդյունավետու-
թյան տարբեր ցուցանիշների կոմպլեքսային դիտարկումը ձեռնարկություննե-
րի մակարդակով։*

*Տեխնիկական առաջադիմության յուրաքանչյուր միջոցառում մշակելիս
անհրաժեշտ է դրա ներդրման նպատակահարմարության կոմպլեքսային վեր-
լուծություն, որը նախատեսեր միջոցառման բոլոր կողմերի հետևանքների ու-
սումնասիրում։ Նման վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս որոշելու
գիտատեխնիկական առաջադիմության յուրաքանչյուր միջոցառման տեխնի-
կական, կազմակերպական, սոցիալական և տնտեսական առավելություններն
ու թերությունները։ Բացի այդ, կոմպլեքսային վերլուծությունը նախատեսում
է ինչպես ԳՏԱ տարբեր ուղղությունների, այնպես էլ միջոցառումները բնու-
թագրող մասնավոր ցուցանիշների փոխադարձ կապի ու փոխպայմանավոր-
վածության ուսումնասիրում, կոմպլեքսայնորեն բացահայտում է ինչպես ա-
ռանձին վերլուծական ցուցանիշների, այնպես էլ արտադրության առավել
ընդհանուր արդյունքային ցուցանիշների ռեզերվները։*

*ԳՏԱ արագացման հետ մեծացել է ձեռնարկվող գիտատեխնիկական մի-
ջոցառումների փաստացի արդյունքների որակական ցուցանիշների օգնու-
թյամբ կատարվող վերլուծության ու գնահատման նշանակությունը։ Արդյու-
նաբերության մեջ կիրառվող ԳՏԱ արդյունավետության մեծաքանակ ցուցա-
նիշների վերլուծությունը վկայում է, որ դրանք չեն կազմում նպատակա-
ուղղված համակարգ, ինչը կտար ձեռնարկության մակարդակով գիտության
ու տեխնիկայի զարգացման և դրանց արդյունավետության ընդհանրացված
բնութագիրը։*

*Անշուշտ, ներդրված գիտատեխնիկական միջոցառումների տնտեսական
արդյունավետությունն անհնար է հաշվարկել մեկ ընդհանուր ցուցանիշով։
Այդ նպատակին պետք է ծառայի ձեռնարկության տնտեսական գործունեու-
թյան վրա գիտատեխնիկական միջոցառումների ազդեցության բոլոր կողմերը
բնութագրող ցուցանիշների համակարգը։ Բայց, միաժամանակ, այդ համա-
կարգի ցուցանիշներից մեկը չի կարող հանդես գալ մյուսներից անջատ։ Բնա-
կան է, որ ներդրվող գիտատեխնիկական մշակումների բնույթից կախված, ար-
դյունավետության մասնակի ցուցանիշները կունենան տարբեր ուղղվածու-
թյուն։ Այսպես, ավտոմատացման միջոցների ներդրումը էականորեն բարե-
լավում է աշխատուժի օգտագործումը, բարձրացնում աշխատանքի արտա-
դրողականությունը։ Բայց միաժամանակ այն կարող է բարձրացնել արտա-
դրանքի ֆոնդատարությունը։ Նոր տեխնոլոգիական պրոցեսի կիրառումը բա-
րելավում է հումքի, նյութերի, վառելիքի, էներգիայի օգտագործումը, իջեց-
նում դրանց տեսակարար ծախսերը վերջնական արտադրանքի միավորի վրա,
բայց կարող է նաև պահանջել աշխատուժի է՛լ ավելի մեծ ծախսեր, այսինքն
բարձրացնել արտադրության պրոցեսների աշխատատարությունը։ Ուստի գի-
տատեխնիկական առաջադիմության գնահատման համակարգում անհրաժեշտ
է ընդգրկել ցուցանիշների օպտիմալ կազմ, որը հնարավորություն կտար ո-
րոշելու ԳՏԱ զարգացման ընդհանուր և մասնակի միտումների դինամիկան և*

փոխկապվածությունը ցանկացած տնտեսական օղակում և կծառայեր որպես գիտության ու տեխնիկայի զարգացման հեռանկարային աշխատանքների և արդյունավետ ուղղությունների բացահայտման միջոց։

Հարկ է նշել, որ կիրառվող ցուցանիշները միշտ չէ, որ լիակատար և օբյեկտիվ պատկերացում են տալիս գիտատեխնիկական առաջադիմության միջոցառումների արդյունավետության և արտադրության կազմակերպական-տեխնիկական մակարդակի մասին, քանի որ դրանցից շատերը չեն բխում հաշվապահական հաշվառման համակարգից։

Տնտեսական վերլուծության արդյունավետության պարտադիր պայման է անալիտիկ խնդիրների համակարգի՝ կազմով և բովանդակությամբ բավարար ֆորմացիոն ապահովվածությունը։ Այն որոշվում է առաջին հերթին հաշվառման դրվածքով, որը պետք է տա ոչ միայն արտադրության միջոցների վիճակը և գործունեության արդյունքների քանակական բնութագրերը, այլև դրանց կազմավորման առանձնահատկություններն ու օրինաչափությունները արտացոլող տվյալներ։

Ներկայումս ԳՏԱ փաստացի արդյունքների վերաբերյալ հաշվառման ինֆորմացիայի հավաքման, խմբավորման և ընդհանրացման սկզբունքների մեթոդաբանական և կազմակերպական միասնություն, ինչպես նաև ԳՏԱ տնտեսական ասպեկտների հաշվառման և վերլուծության միջև փոխկապվածություն չկա։

Արտադրության կազմակերպական-տեխնիկական մակարդակի բարձրացմանը նպատակաուղղված միջոցառումները արտացոլվում են նորմերում, նորմատիվներում և հաշվետու ցուցանիշներում։ Միջոցառումների տնտեսական արդյունքի պլանավորման փուլում նկատի է առնվում աշխատանքի արտադրողականության աճի, շահույթի հավելաճի և ինքնարժեքի իջեցման հաշվարկը։ Գիտատեխնիկական առաջադիմության միջոցառումների փաստացի արդյունավետությունը պետք է որոշվի նույն մեթոդիկայով, ինչով որոշվում է պլանային արդյունավետությունը, բայց հաշվառման տվյալների օգտագործմամբ։

ԳՏԱ տնտեսական արդյունավետության վերլուծության համար մեծ նշանակություն է ձեռք բերում արտադրական ծախսերի հաշվառման և արտադրանքի ինքնարժեքի հաշվարկման նորմատիվային մեթոդի կիրառումը, որի դեպքում նախատեսվում է գիտատեխնիկական միջոցառումների ազդեցությամբ նորմաների փոփոխման համակարգային հաշվառում։ Ըստ ծախսերի տեսակների, առաջացման պատճառների ու տեղի նորմաների փոփոխման հաշվառում կազմակերպելը կարող է ապահովել արտադրության զարգացման միջոցառումների արդյունավետության առավել խոր վերլուծություն։

Այսպիսով, ձեռնարկվող գիտատեխնիկական միջոցառումների արդյունավետության կառավարման պրոցեսում հաշվապահական հաշվառումը և տնտեսական վերլուծությունը պետք է պասիվ դեր խաղան, դրանք կարող են ակտիվորեն ներգործել ձեռնարկությունների մակարդակով գիտատեխնիկական առաջադիմության արագացման վրա։ Եթե ԳՏԱ կառավարման գործում հաշվառման ֆունկցիաները հանգում են արտադրական տեղամասերից յուրաքանչյուր միջոցառման փաստացի արդյունքների անընդհատ և համակարգված հավաքմանը, գիտության ու տեխնիկայի զարգացման պլանի կատարման նկատմամբ հսկողություն սահմանելուն, ապա տնտեսական վերլուծությունը կոչված է հաստատելու ԳՏԱ զարգացման ընդհանուր ու մասնակի միտումների դինամիկան և փոխկապվածությունը ցանկացած տնտեսական օղակում, նպաստելու քիչ արդյունավետ աշխատանքների և ուղղությունների հայտնաբերմանը։ Հետևապես ձեռնարկությունների մակարդակով գիտատեխնիկական միջոցառումների արդյունավետության կազմավորման պրոցեսների կառավարումը դառնում է ավելի իրական, երբ ԳՏԱ փաստացի արդյունքները լիարժեքորեն ընդգրկվում են հաշվապահական հաշվառման և տնտեսական վերլուծության օբյեկտների կազմի մեջ։

ԻՆՉՈ՞Ւ ԵՆ ԴԱՏԱՐԿՎՈՒՄ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

Ա. ՊՈՏՈՍՅԱՆ

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՆ որպես սոցիալ-տնտեսական երևույթ ունի պատմական խոր արմատներ և մշտապես ուղեկցել է մարդկությանը, կարևոր դեր խաղացել տարբեր երկրների ու շրջանների կազմավորման և զարգացման գործում։ Բազմաթիվ ժողովրդատնտեսական պրոբլեմներ դժվար կլինեն լուծել առանց բնակչության կազմակերպված տեղաշարժերի, ինչը հասարակական նշանակության տարբեր խնդիրների իրականացման համար կիրառվում է նաև մեր օրերում։

Միգրացիան որոշակիորեն փոխում է առանձին տարածքային համալիրների բնակչության թիվն ու կառուցվածքը, առաջ բերում աշխատանքային ռեսուրսների տերիտորիալ և ճյուղային վերաբաշխում, ազդում է հասարակական արտադրության, ժողովրդի հոգեկան կերտվածքի և մշակույթի վրա, հանգեցնում մի շարք ժողովրդագրական և սոցիալական հետևանքների։

Սոցիալիստական արտադրության համաչափ ու պլանային զարգացումը պահանջում է աշխատանքային ռեսուրսների կազմակերպված վերաբաշխում, երկրի, հանրապետության տարբեր շրջանների ու տարածքային միավորների համամասնական զարգացում։ Այդ իսկ պատճառով հասարակության համար կարևոր է կարգավորել գլխավոր արտադրողական ուժի՝ բնակչության միգրացիոն հոսքերը, ազդել նրա ուղղության և ծավալի վրա։

Այդ երևույթը միակերպ չի դրսևորվում երկրի տարբեր շրջաններում։ Օրինակ, մինչև այժմ էլ խիտ բնակեցված շրջաններից կատարվում են բնակչության կազմակերպված տեղաշարժեր դեպի Սիբիրի և Հեռավոր արևելքի նոր յուրացվող շրջաններ։ Միաժամանակ միջոցառումներ են իրականացվում ՌՍՖՍՀ-ի ոչ սևահողային գոտում գյուղական բնակչության միգրացիան կարգավորելու, բնակավայրերը վերակառուցելու և տարաբնակեցման համակարգը կատարելագործելու նպատակով։

Բնակչության միգրացիան յուրատեսակ գծերով է դրսևորվում երկրի հարավային լեռնային շրջաններում, մասնավորապես Հայկական ԽՍՀ-ում։ Հայաստանի տարածքի լեռնային բնույթը և խիտ բնակեցումը մեծ բարդություններ են առաջացնում դրա տնտեսական յուրացման, բնակչության տարաբնակեցման ու սոցիալական մյուս խնդիրների լուծման գործում։ Հանրապետության բնակչության տարածքային տեղաբաշխման հիմնական առանձնահատկություններից մեկը նրա խիստ անհամաչափությունն է և բարձր խտությունը՝ 115 մարդ մեկ քառ. կմ-ի վրա։ Միաժամանակ, այստեղ արտադրողական ուժերի անհամաչափ տեղաբաշխմամբ, ինչպես նաև բնաաշխարհագրական առանձնահատկություններով պայմանավորված, մեծ են մասնավորապես գյուղական բնակչության խտությունների տարբերությունները առանձին ռեգիոնների, հատկապես հարթավայրային և լեռնային շրջանների միջև։ Վերջինս բացատրվում է հանրապետության ուրբանիզացման բարձր մակարդակով (68,4 տոկոս քաղաքային բնակչություն) և բնակչության արտահոսքով՝ ծայրամասային, լեռնային շրջաններից դեպի կենտրոնական, հարթավայրային շրջաններ, այդ թվում նաև Երևան։ Ուշադրության է արժանի, որ այս երևույթը նույնատիպ չի դրսևորվում լեռնային տարբեր երկրներում։ Օրինակ, Տաջիկստանում և Կիրգիզիայում ուրբանիզացմանը խոչընդոտող հիմնական գործոնը գյուղական բնակչության թույլ միգրացիան է։

Լեռնային շրջաններից դեպի հարթավայր և կենտրոն բնակչության միգրացիայի

ՊՈՏՈՍՅԱՆ ԱԿՍԵԼ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ— Երևանի պետհամալսարանի տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի դասախոս։

հիմնական պատճառը հանրապետության շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերությունն է: Իհարկե, իրենց դերն ունեն նաև բնական պայմանները: Ֆ. Էնգելսը նշել է. «Տարբեր երկրների, մարզերի և նույնիսկ վայրերի միջև միշտ էլ գոյություն կունենա կենսապայմանների որոշ անհավասարություն, որը կարելի է հասցնել նվազագույնի, բայց երբեք չի հաջողվի ամբողջովին վերացնել: Ալպերի բնակիչները միշտ էլ ունենալու են այլ կենսապայմաններ, քան հարթավայրերում ապրողները» (Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր, հ. 3, էջ 37, Ե., 1978):

Վերջին երեք մարդահամարների տվյալներով, Արարատյան տնտեսական շրջանի բնակչության տեսակարար կշիռը հանրապետությունում բարձրացել է 6,6 տոկոսով՝ գլխավորապես մյուս շրջանների հաշվին: Վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կենտրոնական ռեգիոնի բնակչության մեխանիկական աճի հիմնական աղբյուրը եղել է լեռնային շրջաններից միգրացվող գյուղական բնակչությունը: Ստացվում է, որ աստիճանաբար մեծանում է խիտ բնակեցված շրջանների բնակչության խտությունը՝ լեռնային շրջանների բնակչության խտության աննշան աճի պայմաններում: Իսկ միայն գյուղական բնակչության հաշվով առանձին լեռնային շրջաններում նկատվում է նույնիսկ խտության նվազում: Այսպիսով, շարժը տեղի է ունենում նոսր բնակեցված շրջաններից դեպի խիտ բնակեցված շրջաններ: Եթե 1970 թ. լեռնային շրջանների բնակչության խտությունը հանրապետության միջինին զիջում էր 2,3 անգամ, ապա այսօրվա դրությամբ՝ 3 անգամ: Արարատյան դաշտի շրջաններում բնակչության խտությունը հասնում է 260—370-ի, իսկ Զանգեզուրում, Վայքում և Աշոցքի սարահարթում՝ 15—30: Բնակչության հոսքն առանձնապես ուժեղ է եղել Զանգեզուրի ռեգիոնից, որը հանրապետությունում առանձնանում է համեմատաբար աննպաստ տնտեսաաշխարհագրական դիրքով, սոցիալ-տնտեսական զարգացման ու յուրացման ցածր մակարդակով: Այս ռեգիոնը, որը կազմում է Հայաստանի տարածքի մոտ 15 տոկոսը, հանրապետության ամենանոսր բնակեցված գոտին է (30 մարդ մեկ քառ. կմ-ի վրա), մինչդեռ բնակչության արտահոսքն այս գոտուց ամենաբարձրն է: 1970—1988 թթ. ընթացքում Ղափանի, Սիսիանի և Գորիսի շրջաններից բնակչության հոսքը կազմել է մոտ 30 հազար մարդ: Ավերիչ երկրաշարժը էլ ավելի սրեց միգրացիոն իրավիճակը: Աղետի գոտու շրջանները, որոնք բոլորն էլ լեռնային են, նախկինում էլ աչքի են ընկել բնակչության արտահոսքի բարձր ցուցանիշներով: Ընդ որում, Ղուկասյանի և Ապարանի շրջաններում դա հանգեցրել է բնակչության բացարձակ թվաքանակի նվազմանը: Երկրաշարժի էպիկենտրոնում՝ Սպիտակի շրջանում, վերջին երեք տասնամյակում բնակչության թիվը չի ավելացել 20 գյուղից 9-ում: Ընդ որում, այն նվազել է ոչ միայն փոքր և միջին բնակավայրերում, այլ նաև Գոգարանում, Ծաղկաբերդում, Հարթագյուղում, Լուսաղբյուրում, որոնք դեռևս 1959 թ. ունեցել են 1000-ից ավելի բնակիչ: 1989-ին, 1979-ի համեմատությամբ, շրջանի գյուղական բնակչությունը նվազել է մոտ 2000 մարդով: Նշված ժամանակահատվածում բնակչության հոսքը բարձր է եղել նաև լեռնային մյուս շրջաններից. Սևանի տնտեսական շրջանից՝ 32,8 հազար, Շիրակի տնտեսական շրջանից՝ 23,3 հազար մարդ:

Ուրբանիզացիան ընդհանուր առմամբ դրական երևույթ է: Սակայն հարցն այն է, որ մեզ մոտ այդ պրոցեսը ոչ մի նորմայի չի համապատասխանում: Հանրապետության բնակչության մոտ մեկ երրորդը կենտրոնացված է մայրաքաղաք Երևանում: Բացի բնակչության անհավասարաչափ տեղաբաշխումից անհամաչափ ուրբանիզացիան սրում է զուտ քաղաքային մի շարք պրոբլեմներ, ինչպես քաղաքային տնտեսության կազմակերպումը, մթնոլորտի մաքրության պահպանումը: Հանրապետական ենթակայության քաղաքների մեկ երրորդը՝ թվով 7, գտնվում է Արարատյան տնտեսական շրջանում, դրանցում կենտրոնացված է քաղաքային բնակչության մոտ 59 տոկոսը: Այդ պատճառով աստիճանաբար մեծանում է տարաբնակեցման համար անհրաժեշտ հողատարածությունների չափը՝ անհանդուրժելի կերպով այդ նպատակով ընդգրկելով Արարատյան դաշտի արժեքավոր հողերը: Յուրաքանչյուր 100 քառ. կմ-ին Մասիսի շրջանում ընկնում է 13,9 գյուղական բնակավայր, Էջմիածնի շրջանում՝ 11,5, իսկ Կամոյի և Մարտունու շրջաններում՝ համապատասխանաբար 1,9 և 1,5:

Բացի նշված պրոբլեմներից, լեռնային շրջաններից բնակչության ուժեղ արտահոսքի պատճառով այդտեղ առաջանում է ժողովրդագրական այնպիսի իրադրություն, որն աննպաստ է ինչպես համապետական շահերի տեսակետից, այնպես էլ իրենց՝ լեռնային շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Անկազմակերպ միգրացիան, հատկապես երիտասարդության շարունակվող հոսքը, հան-

գեցնում են ոչ միայն աշխատունակ բնակչության թվաքանակի բացարձակ ու հարաբերական նվազեցման, այլև զգալիորեն խախտում սեռատարիքային կառուցվածքը: Ժողովրդագրական այս էական փոփոխություններն առաջին հերթին արգելակում են տնտեսության զարգացման հնարավորությունները և, երկրորդ, բացասականորեն են ազդում բնակչության բնական վերարտադրության վրա:

Ընդհանրապես լեռնային շրջաններից միգրացիայի հարցի վերաբերյալ եղել են և այժմ էլ կան տարբեր կարծիքներ: Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով, արտահոսքը լեռնային շրջաններից ոչ մի բացասական հետևանք չի թողնում՝ պատճառաբանելով, որ մարդիկ ձգտում են ապրել այնտեղ, որտեղ իրենց համար լավ է: Մարդկանց ձգտումը կյանքի լավագույն պայմանների միանգամայն օրինաչափ է ու բնական: Սակայն ժամանակակից գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումները հնարավորություն են տալիս կյանքի ու ապրուստի լավագույն պայմաններ ստեղծել նաև լեռնային շրջաններում, որոնք աչքի են ընկնում առողջարար կլիմայով, բնական ու հումքային ռեսուրսների պաշարներով:

Բնակչության հեռացումը լեռնային շրջաններից այնպիսի սակավահող հանրա-
պետությունում, ինչպիսին Հայաստանն է, հանգեցնում է տարաբնակեցման առանց
այն էլ փոքր տարածքի նեղացմանը (որի 46,6 տոկոսն է պիտանի բնակության հա-
մար), արդյունավետ չեն օգտագործվում բնական ու աշխատանքային ռեսուրսները:
Պրոբլեմն ավելի է սրվում, երբ նկատի ենք առնում մեր հանրապետության գյուղա-
տնտեսական օգտագործելի հողերի սահմանափակությունը (մեկ շնչին 0,5 հա, իսկ
վարելահողերի հաշվով՝ 0,17 հա, համապատասխան ցուցանիշները ԽՍՀՄ-ում
հավասար են 2,1 և 0,8 հա-ի) և բնակչության աճի համեմատաբար բարձր տեմ-
պերը: Միայն վերջին 25 տարվա (1959—1985 թթ.) ընթացքում այն համարյա
կրկնապատկվել է:

Այնքան էլ հիմնավորված չէ այն կարծիքը, որ առաջիկա տարիներին հանրա-
պետության գյուղական բնակչությունը տարեցտարի կնվազի. «Այդ պրոցեսն ամ-
բողջությամբ վերցրած չպետք է անհանգստություն պատճառի...»— նշում են տվյալ
տեսակետի կողմնակիցները: Նախ, վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությու-
նից պարզվում է, որ չնայած ՀԽՍՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում աս-
տիճանաբար նվազում է գյուղաբնակների տեսակարար կշիռը, որը միանգամայն
օրինաչափ է, այնուամենայնիվ, այն բացարձակ արժեքով չի նվազում՝ 1970—
1988 թ. ընթացքում ավելանալով մոտ 60 հազարով: Ավելին, ուսումնասիրությունները
ցույց են տալիս, որ հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման ժամանա-
կակից փուլը չի բացառում ձեռքի աշխատանքի համեմատական աճը, հետևաբար
աշխատուժի պահանջն առայժմ մնում է բարձր: Կարելի է եզրակացնել, որ ոչ մի-
այն գյուղական բնակչությունը չի նվազում, այլև առաջիկա տարիներին չպետք է
նվազի նաև գյուղատնտեսական բնակչությունը: Եթե Արարատյան տնտեսական
շրջանում, որտեղ գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացման մակար-
դակը համեմատաբար բարձր է (բայց այստեղ էլ խաղողի, պտղի և բանջարեղենի
բերքահավաքն ամբողջությամբ ձեռքով է կատարվում) և ձեռքի աշխատուժի պա-
հանջը չի կարող մեծ լինել, ապա նույնը չի կարելի ասել լեռնային շրջաններում
գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացման և ձեռքի աշխատուժի պա-
հանջի վերաբերյալ: Հողակտորների փոքր չափերի ու կտրտվածության, լանջերի
թեքության և բնական այլ պայմանների պատճառով լեռնային շրջաններում գյուղա-
տնտեսական աշխատանքների մեքենայացման աստիճանն այնքան էլ բարձր չէ:
Ուստի լեռնային շրջաններում ավելի մեծ չափով է պահպանվում ձեռքի աշխատու-
ժի պահանջը:

Այսպիսով, Հայաստանի լեռնային շրջաններից միգրացիայի գոյություն ունեցող
իրավիճակը չի կարող չանհանգստացնել մեզ և կարևորագույն խնդիր է դադարեց-
նել գյուղական վայրերի բնակչության արտահոսքը, ապահովել նրա ամրացումը
տեղերում: Մանավանդ որ հանրապետության տարածքի միջին բարձրությունը ծովի
մակերևույթից 1800 մ է, իսկ դրա ավելի քան 70 տոկոսը և բնակավայրերի 52,5
տոկոսը գտնվում են 1500 մ բարձրության վրա:

Հարկ է նշել, որ այս ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ են կատարում
ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեն և հանրապետության կառավարությունը, որոնք մի
շարք կոնկրետ միջոցներ են ձեռնարկել գյուղական բնակչությանը տեղերում ամ-
րացնելու, ինչպես նաև ռեմիգրացիայի պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ: Սակայն
դեռևս շատ բան կա անելու: Հայկական ԽՍՀ տնտեսական և սոցիալական զար-

գացման պրոբլեմների մասին ակադեմիկոս Մ. Քոթանյանը գրում է. «... Ներկայումս
մեր հանրապետության տնտեսական և սոցիալական զարգացման ամենահրատապ
պրոբլեմներից մեկը պետք է համարել խոշոր քաղաքներում և հարթավայրերում
բնակչության կենտրոնացման արգելակումը և հանրապետության տարածքի քիչ
թե շատ կայուն ու համաչափ բնակեցման ապահովումը» (Քոթանյան Մ., Հայկական
ԽՍՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման նպատակային կոմպլեքսային ծրագիրը, Ե-
րևան, 1982 թ. էջ 4)։

ՀԽՍՀ լեռնային շրջաններից բնակչության արտահոսքի մասին խոսելիս անհրա-
ժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի շատ կարևոր հանգամանքի վրա։ Ուսումնասի-
րողների մեծ մասը սահմանափակվում է միայն լեռնային շրջանների գյուղական
բնակավայրերի և գյուղական բնակչության միգրացիայով, սակայն այս անցանկալի
երևույթը հատուկ է նաև լեռնային շրջանների քաղաքային բնակավայրերի մի մա-
սին։ Սովորաբար քաղաքային բնակավայրը տարաբնակեցման ընդհանուր համա-
կարգում, լինի դա հանրապետության, ռեգիոնի, վարչական շրջանի մասշտաբով,
կատարում է կազմակերպիչ առանցքի դեր։ Թե որքանով է տեղական կամ ռեգիո-
նալ քաղաքային կենտրոնը կատարում իր այդ դերը, այնքանով էլ պայմանավորված
է տվյալ շրջանի կամ ռեգիոնի տարաբնակեցման համակարգի զարգացումն ու հե-
տագա կատարելագործումը։ Քաղաքի «ձգողական դաշտով» է պայմանավորված
շրջակա գյուղական բնակավայրերից բնակչության միգրացիայի ինտենսիվությունը
և որ ամենակարևորն է՝ միգրացիայի ուղղությունը։

ՀԽՍՀ լեռնային շրջանների քաղաքային բնակավայրերի մեծ մասը իրենց
հիմքում վարչական ֆունկցիայից բացի հիմնականում ունի արդյունաբերության այն
ճյուղերը, որոնք զբաղվում են հումքի նախնական վերամշակմամբ։ Այդ բնակավայ-
րերը, որպես կանոն, զարգանում են միակողմանիորեն, որն առաջացնում է սոցիալ-
տնտեսական և դեմոգրաֆիական բազմաթիվ բարդություններ՝ անհամամասնորեն է
օգտագործվում տղամարդկանց և կանանց աշխատուժը, ցածր է սոցիալական են-
թակառուցվածքի զարգացման մակարդակը, այն նկատելիորեն հետ է մնում տնտե-
սության ընդհանուր զարգացման աստիճանից։ Այս ամենի հետևանքով քաղաքային
բնակավայրերը չեն կատարում կազմակերպատնտեսական ֆունկցիա շրջակա գյու-
ղերի համար, որն էլ հանգեցնում է բնակչության արտահոսքի ինչպես գյուղական
բնակավայրերից, այնպես էլ քաղաքներից։ Օրինակ, հանրապետության հարավ-արե-
վելյան մասում՝ Զանգեզուրի բնատնտեսական գոտում գտնվող 7 քաղաքային բնա-
կավայրերից միայն Սիսիանն ունի բնակչության մեխանիկական աճ, մնացածներում
արտահոսքը զգալիորեն գերազանցում է ներհոսքին։ Այս ռեգիոնի ամենախոշոր
Ղափան քաղաքի բնակչության մեխանիկական անը 1975—1985 թթ. ընթացքում
կազմել է 3133 մարդ։

Վիճակն ավելի վատ է շրջանի Քաջարան քաղաքում։ Վերջինիս բնակչությունը
1975—1985 թթ. ոչ միայն չի ավելացել, այլև պակասել է։ Լեռնային շրջանների
քաղաքային բնակավայրերն իրենց զարգացմամբ հետ մնալով հարթավայրային
շրջանների քաղաքներից, չեն դառնում լեռնային շրջանների բնակչության հիմնա-
կան ձգողական կենտրոն։ Շատ դեպքերում դրանք միգրանտների կողմից դիտվում
են որպես տրամպլին՝ հարթավայրային այլ կենտրոններ տեղափոխվելու համար։

Այսպիսով, լեռնային շրջաններից բնակչության շարունակվող միգրացիայի
կարգավորումը և, դրա հետ կապված, այդ շրջանների սոցիալ-տնտեսական առաջ-
ընթացը մեծապես պայմանավորված են գոյություն ունեցող տարաբնակեցման հա-
մակարգի զարգացումով և հետագա կատարելագործումով, մասնավորապես, յուրա-
քանչյուր շրջանի, ռեգիոնի մասշտաբով քաղաքային բնակավայրերի կոմպլեքսային
զարգացումով։

Ինչպես նշեցինք, գոյություն ունի նաև երկրորդ տեսակետ՝ լեռնային գոտուց
բնակչության հեռացում առհասարակ չպետք է տեղի ունենա։ Կարծում ենք, սա
ծայրահեղ մոտեցում է և այնքան էլ հիմնավորված չէ։ Տվյալ դեպքում մենք հետե-
վում ենք այն սկզբունքային դիրքորոշմանը, որ լեռնային շրջաններում պետք է
ապրի այնքան բնակչություն, որքան թույլ է տալիս այդ տարածքի «տարողությունը»։
«Տարողության» մեծությունը ցանկացած կոնկրետ դեպքում կախված է ոչ այնքան
տարածքի մակերեսից, որքան նրա որակից՝ արտադրողական ուժերի զարգացման
մակարդակից։ Իսկ արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակը պետք է ո-
րոշվի ոչ միայն բուն արտադրությամբ, այլև արտադրողների սոցիալ-կուլտուրա-
կան վիճակով։

Գյուղական բնակչության նյութական բարեկեցության անն առաջին պլան է
մղում հոգևոր պահանջմունքների բավարարման պրոբլեմը, կենցաղի կուլտուրա-
կան կազմակերպումը։ Մեր օրերում նյութական ու հոգևոր մշակույթի նվաճումներն
արագորեն ներթափանցում են նաև հեռավոր լեռնային գյուղերը։ Այս ամենը հան-
գեցնում է բնակչության, հատկապես երիտասարդների բազմակողմանի պահանջ-
մունքների ձևավորմանը, սակայն դրանք ոչ բոլոր դեպքերում են բավարարվում
մայրաքաղաքից հեռու գտնվող շատ գյուղերում։ Եվ վերջապես, ընդհանուր առ-
մամբ, միգրացիան, որպես սոցիալ-տնտեսական երևույթ, արտահայտությունն է
մարդկանց այս կամ այն պահանջմունքների անբավարարվածության։ Այնպես որ,
«Մարդն ինքն է հակված ընտրել՝ որտեղ է իրեն հարմար ապրել և աշխատել... և
միգրացիոն պրոցեսների կարգավորման խնդիրը բնավ այն չէ, որ սահմանափակվի
ընտրելու ազատությունը, այլ այն, որ ցանկացած կոնկրետ դեպքում օգնենք լուծելու
այդ պրոբլեմը տվյալ փուլում հասարակության համար նպատակահարմար շրջա-
նակներում» (Хорев Б. С.; Чапек В. Н., Проблемы изучения миграции населе-
ния, М., 1978 г., стр. 180)։

Հանրապետության լեռնային շրջաններից բնակչության միգրացիայի կարգա-
վորումը տեղերում պայմանավորված է այդ տարածքների սոցիալ-տնտեսական զար-
գացման ակտիվացմամբ և միասնական ժողովրդատնտեսական համալիրում դրանց
դերի բարձրացմամբ։ Վերջինս կախված է մի ամբողջ շարք միջոցառումների հա-
մակարգված իրականացումից։ Այդ կարևոր ու մեր հանրապետության համար ան-
հետաձգելի պրոբլեմի լուծումը անիմաստ է առանց յուրաքանչյուր լեռնային ռեգիո-
նի, շրջանի, գյուղի նպատակաուղղված զարգացման, որը ենթադրում է գիտակա-
նորեն հիմնավորված սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ։

Հակում կա լեռնային շրջանների զարգացման համեմատաբար ցածր մակար-
դակը և այդ շրջաններից բնակչության միգրացիան բացատրել հիմնականում հան-
րապետության տարածքում արդյունաբերության անհամաչափ տեղաբաշխմամբ։
Այս հանգամանքը, ինչ խոսք, որոշակիորեն ազդում է միգրացիայի ինտենսիվու-
թյան վրա, սակայն արտահոսքը հիմնականում արդյունաբերության անհամաչափ
տեղաբաշխմամբ բացատրելը այնքան էլ ճիշտ չէ։ Այսպես, վերջին 2—3 տասնամ-
յակների ընթացքում հանրապետության լեռնային շրջանների բազմաթիվ գյուղական
բնակավայրերում աշխատուժի ռացիոնալ օգտագործման և գյուղական բնակչու-
թյան սեզոնային զբաղվածության խնդիրները լուծելու նպատակով հիմնվեցին ար-
դյունաբերական ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր, որոնք, ինչ խոսք, որոշակի
դրական դեր կատարում են։ Սակայն արդյունաբերության որոշ ճյուղերի (թեթև,
մեքենաշինական և այլն) զարգացումը խոչընդոտվում է մի շարք հանգամանքնե-
րով։ Լեռնային շրջաններում գյուղական բնակավայրերի մի զգալի մասի փոքրու-
թյան պատճառով առկա աշխատուժը բավարար չէ տեղում արդյունաբերական ար-
տադրություն կազմակերպելու համար։ Գյուղերում ստեղծված այդ ոչ մեծ ձեռնար-
կությունները իրենց տեխնիկատնտեսական ցուցանիշներով զգալիորեն զիջում են
խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններին։ Եվ վերջապես, արդյունաբերա-
կան այն ձեռնարկությունները, որոնք կապված չեն գյուղատնտեսության հետ, ջլա-
տում են աշխատանքային ռեսուրսները և խախտում արդյունաբերության ու գյուղա-
տնտեսության մեջ դրանց վերաբաշխման համամասնությունը՝ զգալի վնաս հասց-
նելով գյուղի հիմնական ֆունկցիային՝ բնակչությանը գյուղատնտեսական մթերքով
ապահովելու գործին։ Հարկ է նկատի ունենալ, որ փոքր քաղաքներում, ավաննե-
րում ու գյուղերում արդյունաբերական ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի ստեղծ-
ման քաղաքականությունը առաջացրել է նոր իրադրություն, որը խոր ուսումնասիր-
ման կարիք ունի մեր տնտեսագետների, հասարակագետների ու դեմոգրաֆների
կողմից։ Դրա հիման վրա գյուղում պետք է կիրառվեն տնտեսական ու սոցիալական
պրոցեսների կառավարման այնպիսի նոր ձևեր, որոնք խթանեն զանազան ճյուղերի
զարգացումը՝ ներդաշնակ զուգորդմամբ, առանց մեկը մյուսին վնասելու, ապահո-
վելով գլխավոր խնդրի կատարումը՝ առավելագույնս օգտագործել մեր բնական ու
աշխատանքային ռեսուրսները գյուղատնտեսական, արդյունաբերական և այլ ար-
տադրությունների արտադրանքի մեծացման, բնակչության բարեկեցության բարձ-
րացման, անհատի համակողմանի զարգացման պայմանների ստեղծման համար։

Նպատակահարմար է գյուղում հիմնականում զարգացնել գյուղատնտեսական

հումքի վերամշակման արդյունաբերությունը, ագրոարդյունաբերական համալիրները՝ հաշվի առնելով յուրաքանչյուր շրջանի գյուղատնտեսական մասնագիտացման ուղղությունները և հետագա զարգացման հնարավորությունները:

Լեռնային շրջաններից միգրացիայի դադարեցումը պայմանավորված է նաև գոյություն ունեցող տարաբնակեցման համակարգի հետագա կատարելագործմամբ: Հանրապետության լեռնային բնակավայրերի մի շարք առանձնահատկություններ (բնակավայրերի նոսրությունը, անմարդաշատությունը, ցրվածությունը, թույլ կապը միմյանց ու հարթավայրային բնակավայրերի հետ և այլն) դժվարացնում են այդ շրջանների սոցիալ-տնտեսական առաջընթացը: Միգրացիան ուժեղ է հատկապես փոքր գյուղական բնակավայրերից: Նման պայմաններում նպատակահարմար է տարաբնակեցման խմբային համակարգի զարգացումը, երբ մի խումբ գյուղերի մեջ լինում է մեկ խոշոր հենակետային գյուղ՝ իր լրիվ միջնակարգ դպրոցով, ակումբով, կինոթատրոնով, կապի բաժանմունքով, հանրախանութով, կենցաղային սպասարկման կետերով, որոնցից կօգտվեն նաև շրջակա բնակիչները: Խիստ կարևորվում է շրջակա գյուղերի աշխատանքային ու բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը:

Լեռնային շրջաններում գյուղերը կայունացնելու և բնակչության արտահոսքը կրճատելու համար զուտ տնտեսական խնդիրների լուծմանը զուգընթաց առաջնահերթ ուշադրության են արժանի սոցիալական հարցերը՝ անձի համակողմանի զարգացումը, նրա պահանջմունքների բավարարումը: Սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններից Երևան մշտական բնակության են տեղափոխվել հիմնականում նյութապես առավել ապահովված ընտանիքները: Հետևաբար, լեռնային շրջաններից բնակչության միգրացիայի կարգավորումը մեծապես պայմանավորված է սոցիալ-կուլտուրական և հոգեբանական գործոններով: Այդ խնդիրը մեր հանրապետության ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական առաջադիմության ամենահրատապ պրոբլեմներից է, որի լուծումն այսօր ամբողջ հասակով ծառացած է մեր առջև:

ԹԵԵՎ ԱՆՈՒՆԸ ՕԺԱՆԴԱԿ Է

Ա. ՍԱՔԱՆՅԱՆ

ՄԱՐԴԸ ԲՆՈՒԹՅԱՆԸ ԶՈՐԱՎԻԳ

Կանաչ ժապավենին հար և նման անտառազանգվածը երիզել է կապուտաչյա Սևանը հարավ-արևելքից և ձգվում է 2000 մետր լայնությամբ և 27 կիլոմետր երկարությամբ: Նորադուզի անտառտնտեսության տիրույթն է, որ զբաղեցնում է երեք հազար հեկտարից ավելի տարածություն: Ձախ կողմից հատվում է Մարտունու, աջից՝ Սևանի շրջանի սահմանին: Կանաչախիտ ու հավերժող այս անտառը վերին պարգև չէ մարդուն: Մարդն ինքն է զորավիգ եղել բնությանը ու արարել այն, որն իսկական պարգև է գալիք սերունդներին...

Անտառարարման այս հիմնարկությունը ծնունդ է առել 1960-ին, Սևանի անտառտնտեսության Նորադուզի անտառպետության բազայի վրա, դարձել Հայաստանի առաջատար անտառտնտեսություններից մեկը: Ու ծննդի առաջին իսկ օրվանից մինչև այժմ, շուրջ երեք տասնամյակ անընդմեջ, նրա ղեկը վարում է Լևոն Հարությունյանը, վաթսուն տարին արդեն բոլորած, բայց երիտասարդական ավյունով առլեցուն մի այր: «Անտառային գործին քաջագիտակ ու գլխովին նվիրված անձնավորություն է, ազնիվ ու սկզբունքային կոմունիստ» — այսպես են բնութագրում նրան «Հայանտառ» միավորման և ՀԿԿ Կամոյի շրջկոմի ղեկավարները:

Անցած երեք տասնամյակը բազում դժվարությունների հաղթահարման ու հաջողությունների, տագնապների ու բերկրանքի ժամանակաշրջան է եղել անտառտնտեսության կոլեկտիվի համար: Այդ տարիներին նրան ապավինված 3.400 հեկտար մերձլճափնյա ավազուտներից ավելի քան 3.150-ը պատվել է ծառերով ու թփերով: Այսօր այնտեղ բնակություն են հաստատել ու նազանքով խշխշում են սոճին ու եղևնին, թեղին ու բարդին, ակացիայի տարատեսակներն ու շքեղաշուք փշարմավենին, այլևայլ ծառեր ու թփեր, որոնք աչք են շոյում, առինքնում, մի անմեկնելի զգացումով համակում մարդու էությունը: Եվ, ամենակարևորը, շատ անտառհատվածներում ընթանում է բնական վերաճի պրոցես, որը մանկան հրճվանք է պատճառում անտառարարող մարդկանց: Ու այդ խինդաբեր պրոցեսը «Հայանտառ» միավորման վարչության պետ Վլադիմիր Ղարիբյանը համարում է անտառի հարատևման պերճախոս վկայություն...

Հատկանշական է, որ մի ժամանակ հանրապետության անտառային այլ տնտեսություններից տնկիներ հայցող Նորադուզի անտառտնտեսությունը արդեն մեկ տասնամյակից ավելի է, ինչ ինքն է այդպիսիք մատակարարում ուրիշներին: Քիչ չէ՝ տարեկան 30 հազար ծառ ու թուփ՝ անտառներ հիմնելու և բնակավայրերն ու մայրուղիները կանաչապատելու նպատակով...

Ներկա ակնարկը, սակայն, բնավ էլ նվիրված չէ անտառին ու անտառարարման հարցերին: Այն արծարծելու է մի խնդիր, որը պակաս կարևոր չէ, քան անտառարարումը: Այսօր Կամոյի շրջանի Նորադուզի անտառտնտեսությունը հանրապետությունում հայտնի է նաև հայրենաշահ մի այլ գործով ևս, որն առնչվում է պարենային պրոբլեմի լուծման հետ...

ՓՈՔՐ ԿՈԼԵԿՏԻՎԻ ՄԵԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

Երկրի առջև ինչպես միշտ, այսօր առավել ևս հույժ անհրաժեշտ ու կենսական պրոբլեմ չկա, քան պարենայինը: Այն խորհելու առիթներ է տալիս նաև Նորադուզի անտառտնտեսության անհանգիստ տնօրենին, կուսակցական կազմակերպությանն ու կոլեկտիվի անդամներին: Առաջ անցնելով ասենք, որ նրանց շատ բան է հաջողվել անել այդ ասպարեզում: Դիմենք պատմությանը...

... Տնտեսության տնօրենի միտքը անընդհատ որոնումների մեջ է, քանի որ ոչ միայն նորի ու առաջավորի ջատագով է, այլև ներդնող, արմատավորող: Տակավին տարիներ առաջ էր. քայլում էր անտառահատվածում ու մտորում չգիտես ինչ հարցերի շուրջ: Ու հանկարծ գլխում մի միտք առկայծեց. «Ինչու՞ չզբաղվել թռչնաբուծությամբ, ստեղծել օժանդակ տնտեսություն»: Ի՞նչն էր առիթը: Թերևս այն, որ շրջանի շատ տնտեսություններ կա՛մ վերացրել էին այդ ճյուղը, կա՛մ քիչ արտադրանք էին ստանում: Այդ առնչությամբ էլ տաք խոսակ-

---

ՍԱՔԱՆՅԱՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴ ՄԱԹԵՎՈՍԻ— «Լենինյան ուղիով» ամսագրի կուսակցական կյանք բաժնի վարիչ, խմբագրական կոլեգիայի անդամ:

ցությունններ էին ծավալվում շրջանային միջոցառումների ժամանակ։

Ինչևիցե։ Տնօրենը խորհրդակցեց տնտեսության մարդկանց հետ թռչնաբուծական ֆերմա ստեղծելու շուրջ։ Այդ հարցը արծարծվեց կուսակցական ժողովում։ Մտահղացումն արժանացավ կոլեկտիվի անդամների, կոմունիստների հավանությանը։ Ու գործը ձեռնարկվեց. 1981-ին տնտեսությունը հավի ճտեր գնեց և ստեղծեց թռչնաբուծական օժանդակ տնտեսություն։ Սկզբնական նպատակը մեկն էր՝ կոլեկտիվի անդամներին ապահովել ձվով ու հավի մսով։ Տարի առ տարի թռչունների գլխաքանակը ավելանում էր, ֆերման հզորանում, դուրս գալիս օժանդակի նեղ սահմաններից։ Այսօր արդեն ցուցանիշներն այնքան ծանրակշիռ են, որ իրավունք են վերապահում թռչնապահ Նախշուն Տոնոյանին՝ անսքող հպարտությամբ ասելու.

— Ճիշտ է, մերը օժանդակ է անունով, բայց մի հիմնական տնտեսությունից շատ արդյունք ենք տալիս։ Կամոյի սովխոզը, օրինակ, թռչնաբուծությունը վերացրեց, քանի որ չնչին քանակությամբ ձու էր ստանում, պլան չէր կատարում։ Իսկ մենք տարի չկա, որ պլան չկատարենք, պետությանը տարեկան 350 հազար հատից ավելի ձու ենք վաճառում։

Զրույցը Նախշուն Տոնոյանի ու նրա գործընկերների հետ ծայր առավ թռչնանոցի բակում, աշնանային արևոտ մի օր, նրանց աշխատանքի ընդմիջման ժամանակ։ Թռչնաֆերման Կամո քաղաքին մերձակա բլուրի գագաթ-տափարակում ծավալված հիսունհեկտարանոց անտառպուրակի մի եզրին է։ Գեղեցիկ համայնապատկեր է։ Եվ Նախշունը, հայացքով չափելով շուրջբոլորը, հիշում է.

— Անտառտնտեսություն եկա քսան տարի առաջ։ Այստեղ ամայի տարածություն էր, քար ու քուր, քլունգով փորում ու ծառ ու թուփ էինք տնկում։ Հիմա, երբ նայում եմ այս ծառ ու ծաղկին, սիրտս փառավորվում է։ Էն ժամանակ անտառաբույծ էի, իսկ երբ թռչնաբուծական ֆերման ստեղծվեց, դարձա թռչնապահ։

Այո՛, իսկական, լիարժեք ֆերմա, որ աչքի է ընկնում իր հզորությամբ։ Հենց թեկուզ անցած տարվա արդյունքները. պետությանը վաճառվեց 380 հազար հատ ձու և 12 տոննա թռչնի միս։ Մեկ հավի ձվատվությունն էլ կազմեց 138 հատ՝ Կամոյի շրջանի համար աննախադեպ ցուցանիշ։ Այս տարվա տասը ամսում էլ ստացվել և պետությանն է վաճառվել 400 հազար հատ (տարեկան պլանը՝ 300 հազար) ձու և 20 տոննա միս։

Վեց հոգուց է բաղկացած թռչնապահների համերաշխ կոլեկտիվը։ Վետերաններ են նաև Մարուսյա Սողոյանը, Թամարա Հովսեփյանն ու Արգա Մարգարյանը։ Նրանց, ինչպես նաև Լաուրա Գորոյանի ու Նախշունի դուստր Անահիտի մասին բրիգադավար Սամվել Գրիգորյանը գովասանքի խոսքեր չի խնայում։ Թռչնապահներն էլ գոհ են իրենց ղեկավարից, որը բարձրագույնի դիպլոմով վեց տարի է, ինչ գլխավորում է այս ճյուղը։ Փոքրիկ այս կոլեկտիվը ճտերը պահպանում է բրիգադային եղանակով, ածան հավերը՝ անհատական։ Բացակայեց մեկն ու մեկը, նրա փոխարեն ընկերներն են անում, այդ թվում և բրիգադավարը։ Եվ փոքր, բայց մեծ գործերի ունակ այս կոլեկտիվը հասել է ճտերի պահպանության առավելագույն ցուցանիշի։ Այս տարի, օրինակ, 38 հազար գլուխ ընդունել ու պահպանել է 83 տոկոսով։ Պատիվ բերող արդյունք է...

Կոլեկտիվը չի գոհանում ձեռքբերածով, ձգտում է ավելին անել։ Նախշուն Տոնոյանը հենց այսպես էլ ասաց.

— Ուզում ենք կես միլիոն հատից ավելի ձու ստանալ։ Դե որ վերակառուցում է, մենք էլ ենք ուզում վերակառուցվել։ Մեր վերակառուցումը շատ արտադրանք տալն է։

Իրենց գործի հմուտ վարպետներ են թռչնաբույծները։ Ամեն ինչ անում են բարեխղճորեն, նվիրումով, միասին հաղթահարում ամեն մի դժվարություն։ Որպես վկայություն՝ մի բնորոշ օրինակ։ Պատմում է Մարուսյա Սողոյանը.

— Անցած տարվա մայիսին էր, գիշերվա ժամը 12-ին էլեկտրական լույսերը հանգան, իսկ մենք պատրաստ ենք ամեն մի անակնկալի։ Գիտենք, որ մութ պայմաններում ճտերը բնազդով հավաքվում են իրար գլխի, և անկումը անխուսափելի է լինում։ Մոմեր ու նավթի լամպեր ենք պահում թռչնանոցներում, վառեցինք ու գիշերը բաց աչքով լուսացրինք, ճտերը փրկեցինք, եթե մութ լիներ, ապա առնվազն մի քանի հարյուր ճտի կորուստ կունենայինք։

Աշխատանքի կազմակերպման առաջավոր ձևերի կիրառումը հարգի է անտառտնտեսությունում, այդ թվում և օժանդակ ճյուղերում։ Ահա մեկը։ Այս տարի թռչնաբուծական ֆերմային առընթեր ստեղծվեց ինկուբատորային կոոպերատիվ կայան։ Ֆերման ձուն հանձնում է կոոպերատիվին և ճտեր ստանում պահպանության համար։ Կայանն այս տարի 15 հազար ճուտ է հանձնել տնտեսությանը։

Ասածից, սակայն, չթվա, թե թռչնաբույծները զերծ են հոգսերից, լուծման կարոտ խնդիրներ չունեն։ Անկաշկանդ զրույցի ժամանակ երիտասարդ բրիգադավար Ս. Գրիգորյանը չթաքցրեց իր դժգոհությունը.

— Ճիշտ է, մենք ձվի ու թռչնի մսի պետական վաճառքի պլանները ամեն տարի գերակատարում ենք, բայց օգուտ քիչ ենք ստանում։ Պատճառը ձվի բարձր ինքնարժեքն է։ Բանն այն է, որ գնովի խտացրած կերը թանկ է՝ կիլոգրամը՝ 24—27 կոպեկ, իսկ ձուն վաճառում ենք պետությանը էժան գնով՝ հատը յոթ կոպեկով։

Բրիգադավարի միտքն է ասես շարունակում Նախշուն Տոնոյանը.

— Եթե ձուն վաճառենք 9—10 կոպեկով, զգալի օգուտ կունենանք։ Փաստորեն մենք ենք տուժում։ Այո՛, մեր օգուտները շատ կլինեն, եթե թույլ տան բացել սեփական վաճառքի կետ և ձվի մի մասը վաճառել մեր կոլեկտիվի անդամներին ու քաղաքի բնակչությանը։ Բրիգադավարը մի մտահոգություն էլ է արտահայտում.

— Մի բան էլ է տարօրինակ. նախկինում պլանից ավելի վաճառած ձվի դիմաց պետությունը մեզ 50 տոկոսի չափով հավելավճար էր տալիս, իսկ հիմա՝ ոչ։ Եվ բացի այդ. պետական տնտեսությունների թռչնաբույծները գերակատարման դիմաց ավելի շատ լրացուցիչ վարձատրություն են ստանում, քան մենք, պատճառաբանում են, որ մեր ֆերման օժանդակ է։

Ինչ խոսք, անձնական շահագրգռությունը պետք է ամենուրեք դիտվի որպես արտադրանքի աճի վճռական խթան, լրացուցիչ վարձատրությունը պիտի որ սահմանվի հավասար պայմաններով նույն ճյուղի բոլոր օղակների համար և դրանից հավասարաչափ պիտի օգտվի նաև իսկական ֆերմա դարձած այս օժանդակ ճյուղը...

ՁԵՌՔ ԲԵՐԱԾԸ ՍԱՀՄԱՆ ՉԷ

Եվ այսպես, թռչնաբուծությունը անտառտնտեսության օժանդակ ճյուղն է, որի արդյունքները դուրս են գալիս օժանդակի սահմաններից։ Այդ հաջող փորձն էլ նոր օժանդակ ճյուղ ստեղծելու մղեց անտառտնտեսության մարդկանց։ Խոսքը կաթնամթերքային ֆերմայի մասին է։ Նրանում հաշվվում է 120 գլուխ կով։ Ասել է թե միջին մեծության մի ֆերմա, որ բնորոշ է Արարատյան դաշտի շատ տնտեսությունների։

Ինձ հետաքրքրում է կաթնամթերքային ստեղծման հանգամանքը։ Անտառտնտեսության տնօրեն Լևոն Հարությունյանը բացատրում է.

— Ամեն տարի խոտ էինք հավաքում ու վաճառում, մտածեցինք՝ եթե հիմնականում գնովի կերով ենք թռչնաբուծությամբ զբաղվում, ձու ստանում, մինչդեռ սեփական առատ կեր ունենք, հապա ինչու սեփական ֆերմա էլ չունենանք, հապա ինչու սեփական ֆերմա էլ չունենանք։ Շուտով, իսկ դա 1982 թվականին էր, մերձբալթյան հանրապետություններից սևաբղետ, Մոսկվայի մարզից՝ շվից ցեղի երինջներ գնեցինք, ընդամենը 100 գլուխ և ստեղծեցինք մեր կաթնամթերքային ֆերման։

Արդեն 1983-ին երինջները սերունդ տվեցին և առաջին իսկ տարում ամեն մեկից 2.997 կիլոգրամ կաթ ստացվեց. աննախադեպ Կամոյի շրջանի պայմաններում։ Համախառն արտադրանքն էլ կազմեց 147 տոննա։ Հաջորդ տարի կովերի միջին կաթնատվությունը անցավ երեք հազար կիլոգրամից, որը ֆերմայի մարդկանց համար սահման չէր։ Եվ տարեցտարի նրանք ավելացնում էին կովերի կաթնատվությունը։ Կոլեկտիվը 1988-ին բաց ճակատով զեկուցեց. համախառն կաթը՝ 402 տոննա, կովերի միջին կաթնատվությունը՝ 3.468 կիլոգրամ։ Անցած տարի պետությանը վաճառվեց 319 տոննա կաթ, այն էլ՝ առաջին տեսակի և բազիսային յուղայնությամբ։ Նկատենք, որ Կամոյի շրջանում նույն տարում կովերի միջին կաթնատվությունը կազմեց ընդամենը 1.950 կիլոգրամ...

Առավել ծանրակշիռ են առաջավորների արդյունքները։ Օլյա Փափախչյանն, օրինակ, քսան կովից նույնքան հորթ ստացավ, իսկ ամեն մեկից՝ 3.800 կիլոգրամ կաթ։ Ամսական աշխատավարձն էլ՝ 330 ռուբլի։ Էլ չենք խոսում տարեվերջի լրացուցիչ վարձատրության մասին։ Իսկ Մամիկոն Հատոյանի անվան դիմաց գրանցվեց ավելի շատ՝ 3.900 կիլոգրամ։ Ռեկորդը պատկանում է Բավական Այվազյանին. 20 կովից նույնքան հորթ, ամեն մի կովի կաթնատվությունը՝ 4000 կիլոգրամ։ Աշխատանքին անմնացորդ նվիրված այս համեստ կինը հինգ տարի է, ինչ ֆերմայում է, բայց արդեն առաջավորի լավ համբավի է հասել։ Ընթացիկ տարվա տասը ամսում նա 24 կովից 25 հորթ էր ստացել, իսկ յուրաքանչյուր կովից՝ 3800 կիլոգրամ կաթ։ Եվ նա օրինական հպարտությամբ է ասում.

— Գոհ եմ և՛ աշխատանքից, և՛ վաստակից, ձգտում եմ կովերի տարեկան կաթնատվությունը հասցնել 5.000 կիլոգրամի։

Ֆերմայում մարդիկ համակված են վաղվա օրվա մտահոգությամբ, ապրում են օրաօրվա խնդիր հոգսերով։ Փաստեր՝ որքան ուզեք։ Հենց թեկուզ վերարտադրությունը. էգ հորթերի մի մասը աճեցվում է կովերի կազմը լրացնելու և բարելավելու նպատակով։ Հաստատուն կարգ է՝ ցեղաընտրվում է սոսկ առավել կաթնատու, ցեղային լավագույն հատկանիշներով կովերի սերունդը։ Չէ որ ողջ ֆերման է ձգտում ամեն մի կովից տարեկան ստանալ առնվազն 5000 կիլոգրամ կաթ։

Կարևորվում է և մսի արտադրության հարցը. մարդիկ ուզում են նեցուկ լինել պարենային պրոբլեմի լուծմանը։ Եվ տարեցտարի ավելացնում են նաև ինտենսիվ եղանակով բտվող արու մատղաշների կենդանի քաշը ու տարեկան մի քանի տասնյակ գլուխ վաճառում պետությանը։ Թվերը պերճախոս են. 1988-ին մթերակայան հանձնած 33 գլխի միջին քաշը կազմել է 342, այս տարի 38 գլխինը՝ 383 կիլոգրամ։ Վերջին ցուցանիշը եւս չի գոհացնում անասնապահներին։ Նրանք 400—420 կիլոգրամի բնագիծ են նախանշել։ Իսկ ինտենսիվ եղանակով արու մատղաշների բտումը օգտավետ է. ամեն մի գլխի հաշվով 500 ռուբլուց ավելի օգուտ է ստացվում։ Տարի առ տարի ավելի շատ միս է տրվում երկրին։ Այս տարի, օրինակ, 20 տոննա էր վաճառքի պլանը, սակայն տասն ամսում արդեն 50 տոննայի զեկույց էր տրվել։

Խոսք եղավ կերի բազայի մասին։ Անտառտնտեսության տնօրենը կարճ կտրեց.

— Հարցնում եք՝ ինչպե՞ս ենք լուծում այդ խնդիրը։ Դե՛, ինչպես արդեն ասացի, բնական խոտն առատ է, հոգս չի պատճառում։ Ներդրեցինք նաև կերային մշակաբույսեր՝ ճակնդեղ, եգիպտացորեն, տարեկան, գարի, առվույտ, ա-

րեածաղիկ։ Այնպես որ, բացի համակցված կերից ուրիշ կերի կարիք չենք զգում, ձգտում ենք մեկընդմիշտ հրաժարվել գնովի կերից։

Բրիգադավար Գվիդոն Թադևոսյանը լրացնում է տնօրենին.

— Պլանից ավելի խոտ ենք կուտակում, սիլոս պատրաստում, կերի ճակնդեղ հավաքում։ Որոնում և օգտագործում ենք նաև կերի նոր ռեզերվներ։ Այսպես, սանիտարական խնամքի հատումներից ամեն տարի սոճենու հսկայական քանակությամբ կանաչ զանգված էր գոյանում, չէր օգտագործվում, չորանում, փչանում էր, մի մասն էլ այրում էինք։ Ընկեր Հարությունյանի նախաձեռնությամբ 1985 թվականին ձեռք բերեցինք խոտալյուր պատրաստող ագրեգատ և սկսեցինք սոճու ճյուղերից վիտամինային ալյուր պատրաստել։ Եվ տնտեսությունը վիտամինային ալյուրով բավարարում է ոչ միայն կաթնապրանքային ու թռչնաբուծական ֆերմաների պահանջները, այլև 30—40 տոննա էլ վաճառում Սևանի համակցված կերի գործարանին։

Ասվածից պարզ երևում է, որ ֆերմայի կոլեկտիվը գտել է առաջընթացի ճիշտ ուղին և շարունակում է լավ ավանդույթները։ Ճյուղի ստեղծման առաջին իսկ օրից կոլեկտիվը հմտորեն ղեկավարում է կոմունիստ Վարդգես Գրիգորյանը... Բրիգադավարը օրինական հպարտությամբ է ասում, որ ֆերմայի կոլեկտիվն աշխատում է տնտհաշվարկի եղանակով, ամեն մեկը ձգտում է ավելորդ ծախսեր չանել, փոխադրամիջոցների պարապուրդ չտալ, ապահովել մեքենաների անխափանությունը, ստանալ բարձր վերջնարդյունքներ...

ԽՐԲԵՄՆԻ ԱՄԱՅԻ ՏԵՂՈՒՄ

Անտառտնտեսության վարչական շենքի ձախակողմում ջերմոցային օժանդակ տնտեսությունն է։ Չորս ջերմոց՝ ամեն մեկը 1.000 քառակուսի մետր՝ պատված հողի հաստ շերտով։ Հեշտ ու հանգիստ չի ստեղծվել այն։ Հարկ է եղել շատ տքնել ու քրտինք թափել, շատ ջանքեր գործադրել, մետր առ մետր հող նվաճել։ Չէ որ ջերմոցների տեղը, ինչպես անտառապուրակն զբաղեցնող ողջ բլրագագաթը, ամայի, քարքարոտ է եղել։ Նույնիսկ ժայռաբեկորներ են ծնկի բերվել...

Հիմա երկու ջերմոցում պոմիդոր է աճեցվում, երկուսում՝ վարունգ։ Բանջարաբույծներն էլ՝ Ժենյա Կատվալյանը, Սաթենիկ Հայրապետյանը, Գեղեցիկ Բարիկյանն ու Ծովինար Հակոբյանը։ Ամեն մեկին մի ջերմոց։ Նրանց մասին անտառտնտեսության տնօրենն ասում է.

— Բույսերը խնամում են այնպես, ինչպես երեխային։ Ամեն ինչով չափված-ձևված մարդիկ են, ամբողջ օրը հետևում են, որպեսզի ջերմոցում թեկուզև փոքր ինչ խախտում չլինի, բույսերը չտուժեն, տեղը տեղին կարգի են բերում, բուժում և ամեն տարի լավ արդյունքի հասնում...

Փորձառու, բարեխիղճ բանջարաբույծ է Ժենյա Կատվալյանը։ Սարուխանի միջնակարգ դպրոցն է ավարտել ու եկել անտառտնտեսություն, դարձել անտառաբույծ, ապա ստանձնել ջերմոցի խնամքի գործը։ Շատ շուտ է ընկալել ջերմոցային բույսերի «լեզուն»։ Ութ տոննա բերք է հավաքել 1988—1989 սեզոնում, հաջորդի համար տասը տոննայի խոստում է տվել, բայց ձգտում է ավելին ստանալ։

— Մինչ սածիլումը բոլոր գործերը՝ գոմաղբով պարարտացումը, փխրեցումը, մարգերի պատրաստումը, միասին ենք անում, իսկ ցանքից հետո ամեն մեկս զբաղվում ենք մեր ջերմոցով։

Բույսերը արևերես դուրս գալուն պես ջերմոցներում մեղվափեթակներ են դրվում փոշոտման նպատակով։ Տիկին Ժենյան բացատրում է, որ դա լավ արդյունք է տալիս, քանի որ փոշոտումը կատարվում է բնական, դարերի ընթացքում իրեն արդարացրած եղանակով։ Այլ խոսքով, առաջին իսկ օրվանից ստեղծվում են առատ բերքի լավ նախադրյալներ։

Ջերմոցային տնտեսության ղեկավարումը վստահված է կոմունիստ Համլետ Էդոյանին։ Եռանդով լեցուն երիտասարդ է։ Առանց արտադրությունից կտրվելու Հայկական պետական գյուղատնտեսական ինստիտուտն է ավարտել։ Նրա մասին տնտեսության տնօրենն ասում է.

— Շատ լավ է տիրապետում իր մասնագիտությանը, այդ ճյուղում հոգսեր չունենք, ամեն ինչ արվում է ժամանակին, տեղը տեղին, քանի որ Համլետը գրեթե ոտքը չի կտրում ջերմոցներից։ Կոլեկտիվն էլ աշխատում է տնտհաշվարկի եղանակով, ամեն ինչ հաշվի մեջ է, մարդիկ ավելորդ ծախսումներ չեն անում ու լավ բերք են ստանում՝ հեկտարի հաշվով 800—1000 ցենտներ, թարմ վարունգով ու պոմիդորով ապահովվում ոչ միայն մեր կոլեկտիվի անդամներին, այլև Կամո քաղաքի բնակչությանը։ Սեզոնում 50 տոննա պոմիդոր ու վարունգ են հավաքում։

ՕԺԱՆԴԱԿԻ ՆՈՐ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Լևոն Հարությունյանի միտքը անընդհատ որոնումների մեջ է՝ էլ ի՞նչ օժանդակ նոր ճյուղ կարելի է ստեղծել, ունենալ։ Ու երբ գտնում է, իսկույն խորհրդի է նստում տնտեսության մասնագետների, կոմունիստների հետ, նոր ճյուղի ստեղծման հարցը ներկայացնում կուսկազմակերպության քննարկմանը։ Ի դեպ, օգտակար, արդյունավետ համագործակցություն է հաստատվել դիրեկցիայի ու կուսկազմակերպության միջև։ Ճիշտ է, ամեն մեկը զբաղվում է իրեն վերապահված գործերով, սակայն տնտեսության առաջընթացին վերաբերող ամեն մի հարց նրանք համատեղ են լուծում։ Համագործակցության պտուղներից մեկն էլ մեղվաբուծության ստեղծումն է։ Նրա ծնունդը անտառտնտեսության տնօրենը երկու հանգամանքով է բացատրում։ Նախ՝ որպես դրամական եկամտի լրացուցիչ ռեզերվ և ապա՝ որպես մշակաբույսերի փոշոտման միջոց, մի բան, որ տնտեսությունների շատ ղեկավարներ անտեսում են։

— Մտածում էի՝ միսը, կաթը, ձուն, բանջարեղենը ունենք, ինչու՞ մեղր էլ չարտադրենք,— բացատրում է Լ. Հարությունյանը ու շարունակում,— երեք տարի առաջ 200 մեղվաընտանիք ձեռք բերեցինք, հետո սեփական ուժերով բազմացրինք ու հասցրինք 350-ի։ Անցած տարի մեկուկես տոննա մեղր ստացանք, այս տարի ավելին կլինի։

Խոսելով անտառտնտեսության օժանդակ ճյուղերի մասին՝ չի կարելի անտեսել փշարմավենու, այդ բուժիչ պտղի հավաքումը։ Ամեն տարի պետությանն է վաճառվում ավելի քան 1000 տոննա փշարմավ, որը 100 հազար ռուբլու օգուտ է բերում տնտեսությանը։ Հիմա տնօրենի միտքը պտտվում է սնկային օժանդակ տնտեսություն ստեղծելու շուրջ։ Առայժմ դա մտահղացում է, թե ինչպես կիրականացվի այն, ցույց կտա մոտակա ապագան...

ՄԻՄՅԱՆՑ ՋՈՐԱՎԻԳ

Արմատներ ձգած լավ ավանդույթ է անտառտնտեսության կոլեկտիվում. եթե որևէ տեղամասում աշխատանքի ռիթմը խաթարվում է, օգնության կարիք է զգացվում, մարդիկ ոտքի են կանգնում ու սատար դառնում միմյանց, ով ինչով ու ինչպես կարող է։ Վկայություններ՝ որքան ուզեք։ Ահա պերճախոս մի օրինակ։ 1988-ի մարտին էր, ուժեղ քամիներից ջերմոցների մերձակա էլեկտրասյուները կոտրվել, ընկել էին, լարերը՝ կտրվել, էլեկտրական հոսանքը՝ անջատվել։ Պահակը հեռախոսով հայտնում է տնօրենին այդ մասին, իրազեկ պահում դեպքին։ Կայծակնային արագությամբ տնօրենը հայտնվում է տեղում։ Մտածում է՝ եթե էլեկտրիկ էլ կանչի, հնարավոր չէ այդ մթին որևէ բան անել, կարգավորել էլեկտրամատակարարումը։ Ի՞նչ անել։ Պատասխանը երկար չի տեվում, գտնում է ելքը. վառելափայտ կա, դիզելային վառելիք կա, քարածուխ՝ նույնպես, կարելի է գործի գցել սեփական կաթսայատունը և տաքացնել ջերմոցները։ Ամենաձեռնտուն դիզելային վառելիքից օգտվելն էր, որովհետև մոտիկ էր ու կարելի էր ավելի շուտ հասցնել կաթսայատուն։ Բայց այդ ուշ ժամին ու՞մ օգնությանը դիմել, կոլեկտիվի բոլոր անդամներն էլ հեռու են ապրում։ Ու հանկարծ հիշում է, որ կաթնապրանքային ֆերմայում աշխատող Աղաբեկ և Բավական Այվազյան ամուսիններն ապրում են մոտակա թաղամասում, տնտեսության վարձած տանը։ Շտապում է այնտեղ, թակում դուռը։ Դուռը բացում է կթվորուհի Բավականը։

— Բավական,— ասում է տնօրենը,— էլեկտրականությունն անջատվել է, ջերմոցները պիտի փրկենք։

... Եվ սկսվում է աշխատանքային յուրահատուկ «հերթափոխը»։ Այվազյան ամուսինները դիզելային վառելիքը դույլերով հասցնում են կաթսայատուն, իսկ «հնոցապան» դարձած տնօրենը այն մատակարարում է վառարանին։ Ու աշխատանքային հեքը չի դադարում ողջ գիշերը։ Գործը դադարել է լուսադեմին, երբ սառնամանիքի վտանգն արդեն անցել էր։ Առավոտյան գիշերային «հերթափոխի» աշխատողները իրար գրեթե չէին ճանաչում՝ ղեկավարն ու «ենթակաները» ծխից ու մրից սևացել, անճանաչելի էին դարձել։ Երեխաները անասելի հրճվանք էին ապրում. նայում էին իրար ու ծիծաղում...

Կամ մեկ ուրիշ օրինակ։ Երկու տարի առաջ էր։ Բնությունը քմահաճ գտնվեց. անտառտնտեսության խոտհարքներում բուսածածկը սակավ էր ու քիչ խոտ կուտակվեց։ Խնդիր ծագեց. որտեղի՞ց ձեռք բերել լրացուցիչ կերը։ Այդ առիթով օղակավարուհի Զինա Խաչատրյանը տնօրենին ասաց, որ մոտակա ճահճուտում բավականաչափ խոտ կա և այն կարելի է հավաքել։ Շատ չանցած՝ Զինան հագնում է երկարաճիտ կոշիկները, ձեռքն առնում գերանդին և, օղակի կանանց գլուխն անցած, մխրճվում ճահճուտը։ Օրինակը վարակիչ էր. այնտեղ են շտապում նաև օղակավարուհիներ Ռատեղ, Գալստյանը, Ջուլիետա Ափոյանը, Լեյլի Եփրեմյանը և Քնարիկ Մաթևոսյանն իրենց աղջիկներով։ Եվ ի՞նչ. ճահճուտից 40 տոննա խոտ են հավաքում։ Ձմռանը կերը բավարարեց, դեռ մի քիչ էլ թողնվեց հաջորդ ձմեռային շրջանի համար։

Տակավին այսօր էլ Լ. Հարությունյանը չի մոռանում այդ դեպքը և անկեղծ ու անսքող գոհունակությամբ է արտահայտում իր երախտագիտությունը.

— Մեր աղջիկները փաստորեն ֆերման հանեցին նեղ վիճակից,— ապա ավելացնում,— եթե մեր տնտեսության մյուս ճյուղերում կամ շրջանի տնտեսություններում օգնության կարիք է լինում, Զինան, Լեյլին, Ռայան, Քնարիկը, Գոհարը իրենց «զինվորներով» անմիջապես հասնում են, մարդկանց հանում նեղ տեղից։

Այո՛, անտառաբույծների և օժանդակ ճյուղերի աշխատողների փոխադարձ օգնությունը ավանդույթ է դարձել։ Պե՞տք է, գարնանն ու աշնանը անասնապահներն ու բանջարաբույծները կմասնակցեն ծառատնկմանը։ Ամա՞ռ է, կերի կուտակման թեժ շրջա՞նը, անտառաբույծները գերանդիները, փոցխերն ու եղաններն առած, կգնան խոտհնձի ու հավաքի։ Ու այսպես ամեն տարի... Վկայությունը հենց թեկուզ նույն Զինա Խաչատրյանի օղակի օրինակը։ Տարեկան 100 տոննա սիլոսանյութ է հայթայթում, 50 տոննա խոտ կուտակում, մեկ հեկտար կերի ճակնդեղ մշակում, մեկ տոննա փշարմավենու պտուղ հավաքում։ Եվ այդ ամենը անտառաբարման ոչ այնքան դյուրին գործերին զուգընթաց...

Լավ ավանդույթի շարունակման ականատեսը դարձա, երբ ամառնավերջի մի օր, խմբագրության հանձնարարությամբ եղա Նորադուզի անտառտնտեսությունում։ Արևոտ, բայց զով օր էր։ Անտառտնտեսության տնօրեն Լևոն Հարությունյանը «Վիլիսով» գնաց սար՝ անասնապահների մոտ, իսկ «Վոլգան» տրամադրեց օբյեկտներում լինելու, մարդկանց հանդիպելու համար։ Ուղեկիցս՝ անտառապաշտպանության ինժեներ Մուշեղ Հակոբյանը, վարորդը՝ Սամվել Հարությունյանը։ Երկուսն էլ՝ երիտասարդ ու կենսախինդ, բարյացակամ ու զրուցասեր։ Երկուսն էլ բացատրում, ներկայացնում էին, ինչպես փորձառու էքսկուրսավարը։ Մտածում եմ՝ ինչպիսի՜ նվիրվածությամբ են կապված գործին, որ ամեն ինչին քաջագիտակ են, ծանոթ են ամեն մի կածանին ու բացատին, հասու են ամեն մի անտառհատվածի կենսագրությանը։

Ահա մեքենան կանգ է առնում անտառհատվածի եզրին։ Հայացքիդ առաջ՝ ընդարձակ, կանաչախիտ բացատ, ինչպես ափիդ մեջ։

— Գոլի դաշտ է կոչվում այս տարածքը,— ասում է Մուշեղը,— մեր խոտհարքն է, հարյուր հեկտար, բարենպաստ տարիներին առատ խոտ է աճում։

Առաջանում ենք։ Դեմը հաստ խոտի լասեր են ու տակավին չհնձած հատվածներ՝ ծնկահար բուսածածկով։ Ծաղկառատ կանաչը անուշ բուրում է։ Տարեց մի տղամարդ գերանդին մխրճել է խոտերի մեջ, ուղղաձիգ լասեր է շարում։ Ուղեկիցներս ծանոթացնում են. Խաչիկ Խաչատրյանն է, ամենաառաջավոր անտառաբույծ բրիգադավարը։ Պատերազմի ու աշխատանքի վետերան է, մեծ Հայրենականի թոհուբոհով հասել է Բեռլին։ Պատերազմի ու խաղաղ տարիների բազմաթիվ պարգևներ ունի։ Դարձել է տուն ու ավագ անտառապահ կարգվել, ապա՝ անտառապետի օգնական։ Արդեն երկու տասնամյակ էլ բրիգադավարություն է անում։ Երեսուն մարդուց բաղկացած նրա կոլեկտիվը ավելի քան 1.000 հեկտար անտառ է հիմնել։ Հարցնում եմ վերջին տարիների աշխատանքի ծավալի ու առաջավորների մասին։

— Տարեկան,— ասում է,— երեսուն հեկտար անտառապատում ենք, քառասուն հեկտարի վրա սանիտարական հատում կատարում, օգնում օժանդակ տնտեսությանը կեր կուտակելու գործում։ Այս տարի, օրինակ, արդեն 100 տոննա սիլոս ենք պատրաստել, 50 տոննա խոտ կուտակել, դեռ ինչքա՞ն գործեր էլ կան։ Ա՛յ էն հատվածն էլ,— ձեռքը մեկնում է աջակողմ,— արևածաղիկ ենք ցանել, քսանհինգ հեկտար է, տարեկանը հնձեցինք որպես խոտ, իսկ արևածաղիկը սիլոս ենք պատրաստելու։ Ինչ ասեմ, բոլորն էլ գործին նվիրված են, սրտանց են աշխատում։ Գալստյան Ռայան, օրինակ, հինգ տարի օղակավար է, լավ մարդ է ու հիանալի կազմակերպիչ, կարողանում է կոլեկտիվը համախմբել և օրինակ ծառայել։ Կամ Համբարձումյան Լուսինեն։ Հնագույն բանվորուհիներից է, քսան տարվա անտառաբույծ։

Թողնես, բրիգադավարը դրվատանքի խոսքերով կբնութագրի բոլորին, քանի որ ըստ նրա բրիգադում թերացող չկա, գործին մատների արանքով նայող չկա։ Հարցնում եմ հոգսերից։ Մի պահ լուրջ դեմք է ընդունում։

— Հոգսե՞ր,— ասում է,— ինչու չէ, կան։ Ա՛յ, օրինակ, հունձը ծանր աշխատանք է, վարձատրությունը՝ քիչ, լավ կլինի մեքենայացվի։ Կարծում եմ, որ մեր դիրեկտորը դա էլ կանի, գործունյա մարդ է, մեքենա ու մեքենայացում շատ է սիրում (ասենք, որ անտառտնտեսության տնօրենի մտահղացումների մեջ մեքենայացումը առաջնակարգ տեղ ունի)։

Հրաժեշտ ենք տալիս վաստակաշատ բրիգադավարին և շարժվում դեպի խոտանոց։ Իսկույն զգում ես, որ այստեղ անասնապահական օժանդակ ճյուղերի զարգացման համար լավ նախադրյալներ են ստեղծվում։ Խոտի հին դեզերի հարևանությամբ նորերն են հառնում։ Եվ կերի պահեստապետ Գուրգեն Սաֆարյանը իրազեկ է պահում.

— Անցյալ տարվանից 80 տոննա խոտ է մնացել, 400 տոննա սիլոս։ Այս տարի էլ 270 տոննա սիլոս ենք պատրաստել, 140 տոննա խոտ կուտակել։ Դաշտերում դեռ ահագին խոտ կա, սիլոսն էլ կավելանա, արևածաղիկ ունենք։ Չէ՛, կերն առատ կլինի, չնայած որ տարին անբարենպաստ էր։

ՀԱՇՎԱՊԱՀԻ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԸ

Երկու տասնամյակից քիչ ավելի անտառտնտեսության գլխավոր հաշվապահի պաշտոնը վարում է կոմունիստ Ժորա Զախարյանը։ Լևոն Հարությունյանի բնութագրմամբ «բարեխիղճ ու վստահելի, գործին քաջատեղյակ անձնավորություն է»։ Զրույցը գլխավոր հաշվապահի հետ ծավալվում է զուտ տնտեսական հարցերի շուրջ։ Գզրոցից հանում է մի հաստափոր մատյան ու մեղմ ժպտում.

— Աշխատանքի անցնելու առաջին իսկ օրվանից եմ պահում, սա մեր տնտեսության պատմությունն է թվերի լեզվով։

Իրոք, յուրահատուկ գիրք է, որտեղ, ինչպես հայելու մեջ, պարզորոշ երևում են անտառտնտեսության գործունեությունն արտացոլող բոլոր ցուցանիշները ըստ տարիների։ Իսկը մի հանրագիտարան։ Շատ թվեր արդեն վերը հրապարակվել են։ Հիմա հաշվապահի հանրագիտարանային բացատրությունը թղթին եմ հանձնում մոտավորապես հետևյալ տեսքով. «Նորադուզի անտառտնտեսության օժանդակ ճյուղերը ներառնում են 120 գլուխ կով, վերարտադրության 30 գլուխ էգ, ինտենսիվ եղանակով մսի արտադրության համար՝ 40 գլուխ արու մատղաշ, 38 հազար գլուխ թռչուն, կոոպերատիվ ինկուբատորային կայան, 350 մեղվաընտանիք, 4.000 քմ ջերմոց, փշարմավենու հարյուրավոր

հեկտար անտառ»։ Եվ գլխավոր հաշվապահը
հույս է հայտնում, որ առաջիկա տարիներին
այս թվերը պիտի որ սրբագրվեն, իհարկե, ա-
վելացման իմաստով։
Իսկ ինչպիսի՞ք են օժանդակ տնտեսության,
նրա ճյուղերի գլխավոր արդյունքները։ Հաշվա-
պահի «հանրագիտարանը» տալիս է և դրա պա-
տասխանը։ Այսպես, եթե սկզբնական շրջանում
տնտեսությունը պետությանը վաճառել է 200
հազար ռուբլու, 1987-ին՝ 650 հազար, ապա
1988-ին՝ 850 հազար ռուբլու գյուղատնտեսա-
կան մթերքներ։ Նախորդ հնգամյակի համեմա-
տությամբ կաթի ու մսի արտադրության որո-
շակի աճ ապահովելու համար պետությունը
անտառտնտեսությանը տարեկան ավելի քան
50 հազար ռուբլու հավելավճար է տալիս։ Կա-
թի, մսի ու բանջարեղենի արտադրությունից
զգալի օգուտ է ստացվում։ Անցած տարի, օ-
րինակ, կաթի ու մսի արտադրությունից օգու-
տը կազմել է ավելի քան 21 հազար ռուբլի։
Ավելի քան 20 հազար ռուբլի էլ բանջարեղենից
է ստացվել։ Այլ խոսքով, այդ ճյուղերը շահու-
թաբեր են և առաջիկա տարիներին ավելի շատ
օգուտ է ակնկալվում։ Եկամտաբերության լավ
աղբյուր է նաև կաթի ու մսի բարձր որակը։
Դա շահեկան է և՛ տնտեսության, և՛ աշխա-
տողների համար։ Միայն անցած տարի առա-
ջին տեսակի կաթ վաճառելու դիմաց կթվորները
պետությունից 1.000 ռուբլի հավելավճար են
ստացել։
Սակայն անտառտնտեսության մարդիկ ձեռք-
բերածով չեն բավարարվում։ Մտածում են
այսպես՝ երկրի առջև ծառացած է պարենային
լուրջ պրոբլեմ, որի լուծմանը իրենք ևս նպաստ
պիտի բերեն, դա նաև իրենց պատվի գործն է։
Եվ անտառտնտեսության տնօրենը հավաստում
է, որ կարող են տարեկան մեկ միլիոն ռուբլուց
ավելի գյուղատնտեսական մթերքներ վաճառել
պետությանը, իսկ դրա համար հարկ կլինի ա-
վելացնել կովերի ու ածան հավերի գլխաքա-
նակը, բարձրացնել նրանց մթերատվությունը,
ստեղծել ևս երկու ջերմոց։ Ու քանի որ տըն-
տեսության օժանդակ ճյուղերն աշխատում են
տնտհաշվարկի եղանակով, ապա հանրապե-
տության ֆինանսների մինիստրության ավագ
տնտեսագետ Յուրա Գալստյանը, որը տնտեսա-
վարման նոր եղանակները ներդնելու կապակ-
ցությամբ օգնության էր եկել անտառտնտեսու-
թյան մասնագետներին, հնարավոր էր համա-
րում ինքնածախսածածկման ու ինքնաֆինանսա-
վորման արմատավորումը։ Դրա համար կարելի
է ստեղծել հաստատուն նախադրյալներ՝ տա-
րեկան արտադրել 500 տոննա կաթ, 80 տոն-
նա միս, կես միլիոն հատ ձու, 100 տոննա
բանջարեղեն, հավաքել 150—200 տոննա փշար-
մավենու պտուղ։ Օժանդակ ճյուղերի կոլեկ-
տիվների համար դրանք նվաճելի բնագծեր են...

ՀԱՆՈՒՆ ՄԱՐԴՈՒ ԲԱՐԵԿԵՑՈՒԹՅԱՆ

Գաղտնիք չէ՝ պարենային պրոբլեմի լուծման
նպատակը արտադրության մարդու, բնակչու-
թյան նյութական բարեկեցության բարձրացումն
է։ Դա նաև վերակառուցման կուրսի գլխավոր
խնդիրներից է։ Այդ խնդիրն էլ իրենց գործու-
նեության ելակետն են դարձնում դիրեկցիան ու
սկզբնական կուսկազմակերպությունը։ Օժանդակ
ճյուղերից ստացվող օգուտները հնարավորու-
թյուն են ընձեռում լուծել սոցիալական զար-
գացման բազմաբնույթ խնդիրներ, բարելավել
մարդկանց աշխատանքային պայմանները,
բարձրացնել բարեկեցության մակարդակը։
Այդ հարցերը դառնում են կուսժողովի և
կուսժողովի քննարկման առարկա։ Բազում օ-
րինակներից վկայակոչեմ թեկուզ մեկը, ցույց
տալու, թե ինչպես կուսկազմակերպությունը
շահագրգիռ մոտեցում է ցուցաբերում սոցիա-
լական զարգացման նկատմամբ։ Տակավին
1987-ի հուլիսին կուսակցական գոնրաց ժողո-
վում կործարար մթնոլորտում քննարկվեց տըն-
տեսության տնօրեն Լ. Հարությունյանի հաշվե-
տվությունը էկոնոմիկայի կառավարման արմա-
տական վերակառուցման ընթացքի մասին։ Ժո-
ղովականները մշակեցին տնտեսական ու սո-
ցիալական զարգացման միջոցառումների ըն-
դարձակ պլան։ Մասնավորապես խնդիր դրվեց
լիովին մեքենայացնել կաթնապրանքային ֆեր-
մայի աշխատատար գործողությունները, կազ-
մակերպել կովերի շուրջտարյա մսուրային պահ-
վածքը, արհեստական անձրևացման եղանակով
ոռոգելի դարձնել 100 հեկտար հողատարածու-
թյուն, մեքենայացնել ջերմոցներում կատարվող
մի շարք աշխատանքներ։ Ուշադրության արժանի
են նաև սոցիալական ոլորտի մտահղացումնե-
րը։ Հանձնարարվեց դիրեկցիային՝ կառուցել
բանվորական ճաշարան, բերքահավաքի սեզո-
նում նրա մասնակիցներին տալ անվճար ճաշ,
կարիքավոր ընտանիքների համար կառուցել կո-
տեջային տիպի առանձնատներ, կոլեկտիվի ան-
դամներին վաճառել էգ հորթեր պետգնման գնե-
րով, տնտեսության միջոցներով տարեկան ձեռք
բերել առողջարանային 8—10 ուղեգիր, Սևա-
նա լճի ափին հիմնել 40 տեղով հանգստի
տուն և այլն։
Ինչպես տեսնում ենք, ծրագիրը ծանրակշիռ
ու հրապուրող է։ Իսկ ի՞նչ է արվում այն իրա-
գործելու համար։ Անտարակույս, շատ բան։
Կաթնապրանքային ֆերմայում արդեն մեքե-
նայացվել են կովերի ջրումը, կերի բարձումն
ու բաշխումը, գոմաղբի հեռացումը։ Կերի բա-
զայի ամրապնդմամբ նախադրյալներ են ըս-
տեղծվում շուրջտարին կովերի մսուրային պահ-
վածքը կազմակերպելու համար, 30 հեկտարի
վրա տեղադրվել են անձրևացման սարքավո-
րումներ, և այդ գործը շարունակվում է։ Հատուկ

տրակտոր և կցվող գործիքներ են ձեռք բերվել ջերմոցներում աշխատանքը մեքենայացնելու համար։ Կառուցվել և գործում է բանվորական ճաշարանը, լուծվել է բերքահավաքի ընթացքում բանվորներին անվճար ճաշ տալու հարցը։ Եվ, որ շատ կարևոր է, սեփական միջոցներով կառուցվել ու պայմանագրային կարգով բանվորների ընտանիքներին է հատկացվել կոտեջային տիպի ութ առանձնատուն՝ կից հողամասով։ Տարակույս չկա, որ առաջիկա տարիներին ոչ միայն լիովին կիրականացվի կուսակցական ժողովի մշակած սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիրը, այլև կլուծվեն այդ բնույթի շատ ու շատ խնդիրներ...

Այո՛, կուսակցության մշակած վերակառուցման կուրսը նոր պահանջներ է առաջադրում նաև անտառաբույծների կոլեկտիվին։ Եվ նրա յուրաքանչյուր անդամ ամենայն պատասխանատվությամբ է վերաբերվում դրանց կատարմանը։ Չես կարող կասկածել Թռչնապահուհի Մարուսյա Սողոյանի խոսքի անկեղծությանը.

— Հավատում ենք վերակառուցմանը։ Դա ստիպում է մեզ ավելի լավ աշխատել, գիտակցական վերաբերմունք դրսևորել հանրային աշխատանքի ու բարիքի նկատմամբ։

Թերևս ընդհանուրի կարծիքն է արտահայտում Նախշուն Տոնոյանը։

— Գոհ եմ աշխատանքից ու վաստակից էլ, ղեկավարների վերաբերմունքից էլ։ Ինչու՞ գոհ չլինեմ. 1986 թվականին կենսաթոշակի եմ անցել, սակայն հանգիստը աշխատանքում եմ զգում, քանի ուժերս ներում են, պիտի աշխատեմ։ Մի դեպք հիշեմ. նախանցած տարին աննպաստ էր, աշխատողներս կեր քիչ կուտակեցինք, դիրեկցիան ծղոտ գնեց ու 70 տոննա բաշխեց մեզ ինքնարժեքով։ Կամ խոսք ունե՞ս ասելու, երբ անասնագլուխ աշխատողներին տարեկան 50—60 էգ հորթ է վաճառվում, նպատակն այն է, որ կոլեկտիվի բոլոր անդամները կով ունենան։

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Կամոյի շրջանի Նորադուզի անտառտնտեսությունը այսօր «Հայանտառ» միավորման առաջավոր օղակներից է։ Նրա կոլեկտիվը Սևանա լճից ազատված տարածությունները հաջողությամբ կանաչապատելու, իր առջև ծառացած խնդիրները պատվով լուծելու համար բազմիցս արժանացել է միութենական ու հանրապետական մրցանակների, իսկ նրա տնօրեն Լևոն Հարությունյանը՝ հանրապետության վաստակավոր անտառաբույծի կոչման, Հոկտեմբերյան հեղափոխության ու Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանների, բազմաթիվ մեդալների ու պատվոգրերի։ Վաստակաշատ անտառաբույծը այդ ամենը վերագրում է իր ղեկավարած կոլեկտիվին, այդ թվում օժանդակ ճյուղերի աշխատողներին։ Ծանոթանալով օժանդակ տնտեսության գործունեությանը՝ ուզում ես լիաբերան կրկնել Նախշուն Տոնոյանի արտահայտած միտքը՝ թեև օժանդակ է, սակայն իսկական տնտեսությունից շատ արդյունք է տալիս։ Մնում է օժանդակային ցանկալ նոր հաջողություններ։

ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Գ. ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

«... Ճեղքվեցին լեռները և քարերը, անշրդի վայրերում բացվեցին աղբյուրներ, փակվեցին սովորական ջրերի ակերը, դաշտերը երերում էին և լեռները դեպի իրար էին խոնարհվում, փոշին ծխի նման բարձրանալով լցնում էր օդը և քաղաքների, գյուղերի ու ագարակների բոլոր շենքերը տապալվեցին և բնակիչներին տակով արին՝ մեռած կամ կիսամեռ: Կենդանի մնացածների ճիչը, լացն ու ողբը երկինք էին բարձրանում: Բալուի բերդը շինվածքներով հանդերձ, քարերն անգամ քանդեց: Խարխլեց Ծապաղջուրը, Դկլաթի բերդը, Աքքախը, Ամիդը և բոլոր քարուկիր գեղեցիկ եկեղեցիներն ու ապարանքները: Այս տեղի ունեցավ քաղոց ամսի վերջին օրը և այս կերպ տևեց վեց ամիս»: Անհա Չորրորդ Հայքում 995 թվականին տեղի ունեցած ահավոր աղետն այսպես է իր մատյանում արձանագրել դեպքերին ժամանակակից Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ պատմիչը:

Ես երկրաշարժերի մասին առավելապես գրքերից գիտեի ու, մանավանդ, մեր պատմիչների մատյաններից: Չէ որ իմ պատմվածքներում քանիցս նկարագրել եմ երկրաշարժերը, որոնք եղել են տարբեր դարերում: Նկարագրել եմ որպես մեծագույն աղետ, ժողովրդին հասած ծանր դժբախտություն, հատկապես 1679 թվականինը, որ եղավ Երևանում: Սակայն երբեք էլ մտքովս չէր անցնի, թե դա մի օր իրական է դառնալու ինձ համար, լինելու եմ այդ արհավիրքի ականատեսը. միայն ականատեսը: Հեշտ է ասել՝ ականատես. միայն նա է զգում այն, ինչն արդեն չես հաղորդի ոչ լեզվով, ոչ խոսքով, ոչ թեկուզև կինո և լուսանկարչական ժապավեններով: Տեսածի տպավորությունն այլ է, ապրումներն այլ են, իսկ պատկերվածները՝ բոլորովին այլ:

Այո, մինչև 1988 թվականի դեկտեմբերի յոթի չարաղետ օրը երկրաշարժը բոլորիս էլ ինչ-որ անիրական ու հեռավոր բան էր թվում և նույնիսկ նրանց, ովքեր տեսել էին 1926-ինը: Դրանից հետո էլ երկրաշարժեր էին եղել Հայաստանում, սակայն ոչ ուժեղ՝ Զանգեզուրինը, ոչ էլ որևէ փորձել էին դրանցից դասեր քաղել, ոչ էլ որևէ հետևության հանգել: Դե երկրաշարժ է, եկավ ու անցավ, ավերեց ինչ-որ բան, դա էլ կվերաշինվի, իսկ մարդկային զոհեր չկան և լավն էլ դա է: Բայց զուցե և կային, ի՞նչ իմանաս, չէ որ այն տարիներին այդ մասին խոսք չէր կարող լինել: Աշխարհն էլ քանդվեր՝ մարդկային զոհ չէր լինելու: Այդպես էր սահմանված ու կարգադրված և՝ վերջ:

Եվ այսպես՝ զոհեր չկան ու չեն էլ կարող լինել, իսկ շենքերն էլ՝ շենքեր են, ավերվել են՝ նորը կկառուցենք: Հայաստանում ի՞նչն է առատ՝ քար:

Իրոք, զարմանալի է մարդկային հիշողությունը, երբեմն շատ սուր է ընկալում, մտապահում ամեն ինչ, երբեմն էլ շատ արագ մոռանում կամ ցանկանում մոռանալ: Այդպես էլ 1926 թվականի Շիրակի երկրաշարժը: Չէ որ կառուցողները շատ շուտ մոռացան ամեն ինչ: Ու նույնը նաև գիտնականները, որոնց երևի հրամայված էր լռել (բայց մի՞թե մարդկային խիղճը լռեցնում են): Իսկ ահա ականատեսները չէին մոռանում: Այդ երկրաշարժը չէր մոռացվում նաև մեր տանը, որի միակ ականատեսը, ավելի շուտ՝ ականջալուրը, մայրս էր: Նա ավելի շատ զգացել էր երկրի այդ ուժեղ տատանումները, քան տեսել ավերները: Չէ որ որբանոցի սան էր եղել, իսկ որբերն իրավունք չէին ունեցել այդ տարածքից դուրս գալու: Ու թեև իրենց կացարանները չէին փլվել, սակայն որբերը մեկ ամսից ավելի դրսում էին քնել աշնանային այդ ցրտերին, քանի որ շատ մեծ էր եղել ահը:

Առհասարակ սովորական ու խաղաղ ժամանակներում անցած իրադարձություններն ու վշտերը մոռացվում են կամ չեն հիշվում: Իսկ մեծ արհավիրքների օրերին մեկեն հիշվում են իրենց մանրամասներով, հուշ-եղելություններով և նույնիսկ՝ երգերով: Այդպիսի մի շրջան էին Հայրենականի տարիները: Ու թեև մեր հաճախակի հիշում եմ, լենինականցիների մեջ, որքան հիշում եմ, լենինականցիներ չկային, սակայն մենք՝ երեխաներս, այժմ չգիտեմ էլ, թե որտեղից սովորել էինք մի երգ, որն սկսվում էր այսպես.

Առավոտյան ժամը եղավ,
Գյումրին ավերեց...

Մայրս, երբ լսում էր, ավելի էր տխրում, չէ որ նրա համար սովորական երգ չէր, անցած-գնացած մի բան չէր, ծանր հիշողություն էր, որը մինչև կյանքի վերջին օրերը չջնջվեց հիշողությունից: Այո, եթե մեզ համար լոկ երգ էր, որի իմաստը չէինք էլ ըմբռնում, ապա նրա համար ապրած կյանք էր, սարսափելի հուշ: Ու միայն տարիներ անց այդ աղետն ինձ համար պիտի վերաիմաստավորվեր որպես ժողովրդական ծանր դժբախտություն, երբ մամուլից ավելի մանրամասնորեն կծանոթանայի բավական կցկտուր նյութերին: Այո, կցկտուր: Եվ մի՞թե նման վերաբերմունքը չէ, որ «օգնում է» մեր մտքից արագորեն ջնջելու նման բաները: «Օգնում», որ չխորհենք այդ մասին ու հետևաբար, հետևություններ չանենք: Իսկ ժողովրդական հիշողությունը, որը հաճախ տրամագծորեն հակառակ է պաշտոնական կարծիքին, պահպանում է: Այդպես էր ահա պատերազմական տարիներին, երբ այդ աղետից ընդամենը 15—17 տարի էր անցել և 1988-ի դեկտեմբերին, երբ արդեն քիչ չէ՝ 62 տարի էր անցել: Վեց տասնամյակից ավելի, սակայն հուշն ու հիշողությունը մնացել էին և այդ օրերին՝ վերազարթնել: Ոմանց թվում էր, թե շատ բան է մոռացվել այդ օրերից, սակայն միայն թվում էր: Չէ որ հենց դեկտեմբերի յոթի օրվանից այդ երգը, որը սովորել էի իմ վաղ մանկության տարիներին, մեկեն վերհիշել էին Գյումրի-Լենինականում: Հետագա օրերին ինձ խորին ցավով պատմում էին, թե հարազատներ ու հայրենի օջախ կորցրած լենինականցիներից ոմանք հենց այդ երգն էին մրմնջում անհելի վշտի մեջ:

Տարիների հեռվում հուշ դարձած 1926-ի աղետն այս անգամ բյուրապատիկ ուժով էր վերածնվել իր դաժան հետևանքներով ոչ միայն Շիրակի, այլև Լոռու գոտու համար: Եվ մարդիկ, որ շատ հեռու էին այսպես կոչված աղետի գոտուց և գուցե որևէ հարազատի չէին էլ կորցրել, համրացել-քարացել էին վշտից: Իսկ ի՞նչ անեին ընտանիքներ ու հարազատներ կորցրածները:

Մի ամբողջ ժողովուրդ էր սառել-քարացել վշտից, մի վիշտ, որի մոտ դրվող ամեն մի ածական պարզապես այնքա՜ն խեղճ է թվում ու անարտահայտիչ և ոչինչ չասող: Եվ նույնիսկ թերթերը, որոնց նյութերի առյուծի բաժինը երկրաշարժին էր նվիրվում, ռադիո և հեռուստատեսային հաղորդումները, որքան էլ ցանկային, ի զորու չէին ոչ-ականատեսներին հաղորդել եղած-կատարվածի գոնե աննշան մասը: Նրանք կարող էին ցուցադրել ավերվածը, գրել դրա մասին, սակայն ինչպե՞ս տեսանելի դարձնեին այն զարհուրելի ավերածությունները, որ կատարվել էին մարդկային հոգիներում, այն անհելի վիշտը, որ քարացել էր նրանց սրտերում: Ընտանեկան այն ողբերգությունները, որոնք շարունակվում էին: Ու պատահական չէ, որ այդ աղետը 1915-ի մեծ եղեռնի հետ էին համեմատում: Ու թեև շատ ողբերգություններ էր ապրել մեր ժողովուրդը դրանից հետո, սակայն ոչ մեկն իր ավերներով, զոհերով ու վիթխարի կորուստներով չէր կարող համեմատվել 1915-ի հետ:

Ես, որ այդ այրող օրերից սկսած քանիցս եղել եմ Լենինականում, Սպիտակում, Կիրովականում, Ստեփանավանում ու քառաքանդ եղած գյուղերում, մինչև այժմ էլ չեմ հավատում տեսածիս: Եվ մի՞թե հավատալու բան է: Ինչպե՞ս հավատաս, թե սա քո այնքա՜ն սիրած Լենինականն է, Կիրովականը, Սպիտակը, Ստեփանավանը, որոնց հետ տարիների հուշերով ես կապված, ընթերցողների հանդիպումների թանկ հիշողություններով, ուր ունեցել ես և ունես այնքա՜ն ծանոթ-բարեկամներ ու մտերիմներ: Եվ ո՞րն ուր է հիմա: Ողջ է, թե...

Ո՞ւր կորա՜ն...
Մտիկներըս ու՞ր կորան,
Ինչքան լացի, ձեն ածի՝
Ձեն չի տվին, լուռ կորան:

Ինչքա՜ն հանճարեղ է Թումանյանը բոլոր ժամանակների համար:

Ես երկրաշարժից հետո առաջին անգամ Լենինական մտա Հոկտեմբերյանից եկող ճանապարհով: Ու թվաց սուտ է երկրաշարժը, քանի որ դեռ տեսնում էի կանգուն տներ և թվում էր դաշտերում թափված քարն ու խիճը, երկաթալարերը, ջարդուփշուր եղած բետոնե շինվածքները, կահկարասիի մնացորդները մի ուրիշ տեղից են բերել ու դաշտերում գրել, ճամփեզրերին կիտել: Իսկ հետո արդեն տեսա երկարյա ծռմռված ցանկապատեր, ճեղքված պատեր, քար ու խճի կույտերի վերածված շենքեր: Ու քանի մտնում էի քաղաքի կենտրոնին, սիրտս ավելի էր ճմլվում ու կծկվում: Իսկ երկաթուղային կայարանի ճանապարհին տեսածս պարզապես սարսափելի էր: Մի՞թե դրանք իմ գիտցած դպրոցներն էին, որոնց բակերում դագաղներ էին կիտված: Մի՞թե դրանք իմ ծանոթ փողոցներն ու շենքերն էին:

Շե՞նք: Բայց մի՞թե այդպիսին են լինում շենքերն ու տները՝ փլված, տձև կույտերի վերածված, կիսափուլ ու ճզմված: Խճակույտի վերածված մի նախկին շենքի մոտ կանգնել է մի տարեց կին ու անթարթ նայում է խիճը մաքրողներին: Այստեղ, այս շենքում նրա բնակարանն է եղել ու այժմ սպասում է, որ գոնե հարազատների (լեզուս չի զորում) դիակները գտնեն: Իսկ քիչ այն կողմ, ուղիղ այս փլված շենքի դիմաց մի թիթեղյա անվնաս խանութ է մնացել՝ ճակատին գրված՝ «Բնության բարիքներ»: Իսկ ավելի դաժան հեգնանք կարո՞ղ է լինել աշխարհում: Բնության բարիքներ, երբ շուրջդ հենց այդ բնության դաժանության համր (բայց այնքա՜ն խոսուն) վկաներն են, համրացած ու անհելի վշտից կքած մարդիկ:

Նայում եմ շուրջս, քայլում փողոցներով, դուրս գալիս հրապարակները, սակայն չեմ կարողանում, ավելի ճիշտ՝ չեմ ցանկանում հավատալ-հասկանալ-ըմբռնել, թե տեսածս Լենինական քաղաքն է, մեր հումորի քաղաքամայրը, մեր կենսասեր, մեր կենսախինդ ու կատակասեր քաղաքը: Ո՛չ, սա կինոնկարում է, երազում, հեքիաթում, բայց ոչ իրականում:

Սակայն, ցավոք, իրական է ամեն ինչ: Եվ այս պաղած, նայող ու չտեսնող հայացքներով անցորդները, և այս ծեր կինը, որ ներքնակ է քարշ տալիս և այս մյուսը, որ սահնակին է դրել իր վերջին ունեցվածքը (որը շեն տնից է մնացել) և այս կույտերի մեջ փայտի կտորներ որոնողները (հարկավոր է գիշերային ցրտից պաշտպանվել փողոցում) և այս անշտապ, մոլորված քայլերով անցնող երիտասարդը, որն ո՞վ գիտե իր չսափրած դեմքով քանի՜ հարազատի սուգ է պահում (և չգիտեմ՝ ոմանց աչքին ինչու՞ են այդքան կասկածելի թվում նմանները, մի՞թե սուգ պահելն էլ հանցանք է):

Մի՞թե սրանք այն հյուրընկալ ու խոսքաշեն գյումրեցիներն են, որ վշտերի բեռան տակ ողջունկքած, չեն էլ նկատում անծանոթին, որ ողջունեն, ու եթե ավտոմեքենայով ես, չեն էլ կանգնում նրանց ձեռքի շարժումից, այլ գյումրեցու նրբանկատությունը դեռևս պահպանած՝ ձեռքով դեպի մի կողմ են ցույց տալիս, ուր... գերեզմանոցն է: Ու եթե մի տեղ կա, որը դեռ մարդաշատ է, հենց այնտեղ է, ուր գնում-հավաքվում են բոլորը:

Այստեղ են հանգչում նրանց թանկ զոհերը: Գնում են այնտեղ, դեռևս իրենք էլ չհավատալով եղած-կատարվածին: Չեն հավատում, քանզի այդ ամենը դուրս է ամեն մի երևակայությունից, դուրս է մարդկային ուղեղի հնարավորության սահմաններից և անմարդկային է խիստ: Փլատակների մեջ նշմարում եմ մի ջարդուփշուր եղած դաշնամուր: Ոտքերս ըմբոստանում են ու առաջ չեն գնում: Կա՞ն այդ երեխաները, որոնց համար ծնողներն այնքան խնայողություններով գնել են այս դաշնամուրը և արդյո՞ք ծնողները կան: Եվ գնելիս ի՜նչ հույսեր են փայփայել, ի՜նչ երազանքներ կապել երեխայի նվագի հետ, ի՜նչ հիացմունքով լսել նրա նվագած առաջին հնչյունները:

Մայթին ընկած է մի ջարդուփշուր եղած զարթուցիչ: Թվում է՝ զարթուցիչի նման ժամանակն էլ է կանգ առել այս քաղաքում, և քաղաքը հայտնվել է ժամանակից ու տարածությունից դուրս, և դարերը եկել ու միախառնվել են ժամանակի քաոսի մեջ, քանզի հնամյա եկեղեցին ու երեկ կառուցված շենքերը նույն ճակատագիրն են բաժանել:

Եվ նույնը Սպիտակում, Կիրովականում, Ստեփանավանում և բոլոր ավերված ու կիսավեր շեներում: Այդ օրերին կենտրոնական հեռուստատեսությամբ հաղորդվեց, թե Սպիտակ քաղաքը ջնջվել է երկրի երեսից: Եվ թերթերում գրվեց: Սա էր դաժան ճշմարտությունը: Բայց այս մի տողը քանի՜ հատորների նյութ է իր մեջ պարփակում: Մարդկային ողբերգությունների պատմության քանի՜ հատոր: Ջնջված տներ, այնքան մեծ երազանքով, հայի երազանքով կառուցված տներ ու շենքեր և այլևս գոյություն չունեցող... ընտանիքներ:

Հայ մարդուն հատուկ նախանձախնդրությամբ դրված տուն ու տեղ: Ի՜նչ թանկ զոհեր, հրաշք մանուկներ ու պատանիներ, երիտասարդներ ու երիտասարդ ընտանիքներ...

Օր կլինե՞ր, որ մի զարհուրելի լուր, մի սրտամաշ խոսք չլսեինք երկրաշարժի մասին ծանոթ-անծանոթներից: Դեկտեմբերի 7-ի սև օրվանից շաբաթ անց հանդիպեցի գրչակից բարեկամիս՝ Գրիգոր Ջանիկյանին. հոգնությունից ու տեսած սարսափներից հազիվ էր խոսում.

— Ջրաշենում էի,— պատմում էր նա,— զոհված երեխաներին էին թաղում, մնացել էին դպրոցի ու մանկապարտեզի փլատակների մեջ: Զոհերը շատ, թաղողները՝ քիչ: Մի ծեր մարդ, որն այլևս ոչ ոք չուներ այս լույս աշխարհում, եկեղեցու պատի տակ նստած՝ ողբ էր ասում:

Իսկ նոր տարուց (ի՜նչ նոր տարի) մի քանի օր անց էր, որ մտա գրողների «Նորք» գրատունը: Գունատ ու սարսափելի ընկճված էր տնօրենը՝ Սամվել Մելիքյանը, որը հենց Ջրաշենից է: Միշտ զուսպ այս մարդը արցունքն աչքերին պատմեց, թե ինչպես էին երեխաների դիակները (լեզուս պապանձ առնի) հանում փլատակների միջից, ինչպես էին նրանց ողջ մնացած ծնողները քարացել-համրացել ու չէին կարողանում ըմբռնել կատարվածը: Նա մի քանի օր օգնել էր իր տարաբախտ համագյուղացիներին:

— Նոր տարուն նրանց փոքրիկ շիրիմ-հողաթմբերին կոնֆետ ու մանդարին էր դրված. ծնողներն էին դրել նրանց նոր տարվա բաժինը,— և ինձ թվում էր, նա ոչ թե շշնջում է, այլ ճչում:— Դու այդպիսի բան տեսած կա՞ս:— Իսկ արցունքը դեմ էր առնում ակնոցի շրջանակին ու լճանում:

... Այն օրերին թվում էր շատ քիչ է տուժել Կիրովականը, քանի որ շենքերի մեծ մասը կանգուն էր: Բայց հետո պիտի պարզվեր, որ դրանցից ոչ մեկն այլևս պիտանի չէր բնակության համար: Ու համարյա թե մի ողջ քաղաք, թեև առերևույթ կանգուն՝ պիտի չկարողանար օթևան տալ իր բնակիչներին, և նրանք ցիրուցան էին լինելու երկրով մեկ: Կա շենքը, կա քո հարկը, քո բնակարանը, սակայն իրավունք չունես բնակվել, որովհետև խարխլվել է ամեն ինչ, ճաք տվել ու ճեղքվել և դեռ ցնցվում է երկրի ընդերքը և ամեն պահի կարող է կրկնվել նույն ողբերգությունը: Ծանր էր նայելը քիչ այն կողմ բնակարան ունեցող, սակայն գլխավերևում տանիք չունեցող մարդկանց, որոնք մայթերին նստած՝ փորձում էին ջերմանալ վառվող խարույկներից: Գուցեև ջերմանում էր մարմինը, սակայն մեկ է՝ հոգին մնում էր պաղ, և չկար ջերմացնող հույս ու սպեղանի վիրավոր սրտին:

Ու երբ մարդիկ, որոնց այժմ աղետյալներ ենք անվանում, այն առաջին օրերին մի դառն հուսահատության մեջ ցանկանում էին թեկուզև մերկ ձեռքերով մի կողմ նետել այդ ավերված

պատերը, առաստաղն ու հատակը, ցրիվ տալ խճակույտերն ու մի քաղուն հույսով հարազատներին փրկել, ապա հետագա օրերին մարել էր և այդ հույսը: Նրանք արդեն մխիթարված էին զգում, երբ գոնե նրանց... դիակներն էին գտնում: Զարմանալի ու զարհուրելի բան ու կրկին մարդկային մտածողությանն անմատչելի, քանզի կատարվածը շատ էր հեռու այդ մտածողությունից:

Սակայն նրանք մենակ չէին իրենց անհելի վշտի մեջ:

Թեպետ վիշտը չի բաժանվում (առավել ևս՝ չի կիսվում, ինչպես այդ օրերին մամուլն էր հավատացնում), բայց գոնե մխիթարություն էր այդ պահին միայնակ չլինելը: Պարզապես դղրդում էին երևանյան ու լենինականյան երկինքները վեր բարձրացող ու վայրէջք կատարող ինքնաթիռների աղմուկից: Դեղորայք, մթերք, հագուստեղեն, վրաններ, շինանյութ, տեխնիկա և այլ բեռներ էին բերում ու փոխարենը վիրավորներ տանում: Օգնության էին հասնում փրկարարներ և փլատակներ մաքրողներ, բժիշկներ ու զանազան մասնագետներ ամենատարբեր երկրներից, ներքին ու արտաքին սփյուռքից, Հայաստանի բոլոր շրջաններից: Օգնության էին շտապում բոլորը և անհա ամառային պարզ երկրնքում ամպրոպ ճայթեց՝ աղետյալ գոտում դիակապուտներ են հայտնվել: Անշուշտ, դա զազրելի երևույթ է: Եվ այդ եզակի դեպքերի մասին մասսայական ինֆորմացիայի որոշ միջոցներ սկսեցին միտումնավոր ինֆորմացիա հաղորդել: Ոմանք ջանում էին մռայլության մատնել մի ամբողջ ժողովրդի անձնազոհությունը: Այսօր, երբ ավելի խորն ու սթափ ես մտածում՝ ու՞մ էր հարկավոր այդ աղմուկ-իրարանցումը. մի՞թե սա էր բնորոշը մեր ժողովրդի բարձր նկարագրին: Չէ որ մարդկությունը միշտ էլ ունեցել է նաև տականքներ և կունենա: Երբ դիակապուտների փաստին ու գոյությանն այնքան էլ չենք հավատում, սակայն հավատում ենք, որ այդ օրերին ուրիշի տան հրեհի բոցերի վրա ձեռքեր տաքացնողներ եղել են: Այո, կային մարդիկ, որոնք սեփականացնում էին աղետյալներին ուղարկված մթերքն ու հագուստը, նրանց վաճառում հասանելիք վրանն ու տնակը և այլևայլ մեքենայությունների դիմում: Ցավոք, այդ փաստերը կան և դրանց անգիտանալ միտք չունի: Սակայն նման երևույթները միայն երկրաշարժի ծնունդ չեն, դրանք կային ու կան ողջ երկրում, և Հայաստանն էլ բացառություն չէր կարող լինել:

Լռում էինք, երբ վրարի ներարկված մարդկանց գրպաններից անհետանում էր դրամը, կանանց՝ զարդերը կամ աննանաչելիորեն կողոպտվում էր վրարված ավտոմեքենան: Իսկ կողոպտվածների հարազատներն այդ մասին ամաչում էին բարձրաձայն ասել, քանի որ կողոպտիչները շա՜տ բարոյական երևալու սոոր միտումով կրացականչեին. «Տեսե՜ք, տեսե՜ք, հարազատ են կորցրել և աչքներին ինչն է գալիս»:

Այո, լռում ու անտարբեր էինք մնում, իսկ նմանները անպատիժ էին մնում: Եկեղեցիների հիմքերն էին խարխլում կամ խաչքարերը տապալում՝ գանձ գտնելու ցնորական հույսերով: Այդպիսիները չէի՞ն, որ մեծ օրենսգետ ու առակագիր Մխիթար Գոշի չիրիմը պղծեցին, թեև նա հենց ինքն իր «Գիրք դատաստանի» կորողային օրենսգրքում նման արարքների համար պատիժներ էր սահմանում: Այս բոլորը կային ու, ցավոք, կլինեն: Սակայն ինչու՞ էին կենտրոնական թերթերի ու հեռուստատեսության թղթակիցները շեշտը դնում մի քանիսի վրա և սա զուտ հայկական երևույթ ներկայացնել ջանում, երբ նմանները անկախ ազգային պատկանելությունից՝ միշտ եղել են: Երբ չլինեին, հազիվ թե հին Բաբելոնի Համմուրաբի օրենսգիր թագավորը (մ. թ. ա. 1792—1750 թթ.) 282 հոդվածներից բաղկացած և իր իսկ անունով մեզ հասած սեպագիր օրենսգրքում այսպես արձանագրել տար. «Երբ մեկի տունը հրդեհ է ծագում և մեկ ուրիշը ցանկանում է դրանից օգտվելով որևէ բան գողանալ, ապա նրան պետք է հենց այդ հրդեհի բոցերի մեջ ողջամբ այրել»: Զորավար թագավորը, որը չէր խորշում պատերազմներից ու բնական է՝ նվաճված քաղաքների կողոպուտներից, անհա հրամայում էր այդպիսի անողոքությամբ պատժել նման հակամարդկային արարք թույլ տվածներին:

Իսկ չէ որ մարդիկ գտնվեցին (բայց մի՞թե սրանք մարդիկ էին), որոնք աղետից հետո մարդաքափ եղած Ջեռնոբիլում մտան բնակարաններն ու կողոպտեցին արժեքավոր իրերը, սակայն նրանց մասին հազիվ մեկ-երկու հիշատակություն եղավ մամուլում: Իսկ ինչու՞ մեր աղետի գոտում եղած մեկ-երկու դեպքն այսպիսի լայն «ուշադրության» արժանացավ: Եվ ինչու՞, օրինակ, կենտրոնական մամուլը կամ հեռուստատեսությունը երբևէ չխոսեցին այն մասին, թե ինչպես Գուգարքի շրջանի Վահագնի գյուղում, ուր ավերվել էին բոլոր տները, քիչ թե շատ անվթար մնացած հանրախանութից ոչ մեկը մի քորոց անգամ չէր վերցրել, թեև փշրվել էին դռների ու ցուցափեղկերի ապակիները: Եվ մի՞թե բացառություն էր այս գյուղը:

Ծանոթներիցս մեկը, որն իր ընկերների հետ հենց երկրաշարժին հաջորդած օրերին օգնության էր շտապել աղետի գոտի, պատմում էր, թե երբ մտել էին Նալբանդ գյուղ (որը թերթևամտորեն փոխվել էր Շիրակամուտի), կարկամել էին ահավոր տեսարանից. ավերվել էր կարի ֆաբրիկայի մասնաճյուղը և շատերն էին զոհվել բանվորներից: Դես ու դեն թափված էին եղել կտորների հակերը, սակայն փրկվածներից ոչ ոքի մտքով չէր էլ անցել որևէ բան վերցնել, թեև անօթևան էին մնացել: Եվ ողջիս պատմում էր, թե ինչպես էին ողջ մնացածները փաթաթվում այդ հակերին ու լալիս, ասելով, թե դրանց իրենց հարազատների ձեռքերն են դիպել կամ չէին հասցրել դրանցից հագուստներ կարել:

Ահա այդպիսին է մեր ժողովրդի նկարագիրը
և դիակապտությունը շա՜տ է հեռու նրանից:
Քանի՜-քանի բժիշկներ, ուսուցիչներ, բան-
վորներ, հողագործներ ու ամենազանազան և ա-
մենատարբեր մասնագիտությունների տեր մար-
դիկ հենց երկրաշարժի պահին, այդ հաշված
վայրկյանների ընթացքում ուրանալով ու մո-
ռանալով սեփական անձը, փրկեցին հիվանդ-
ներին, աշակերտներին, երեխաներին ու բա-
ցարձակ անծանոթ մարդկանց՝ հաճախ էլ զո-
հելով սեփական կյանքը: Ինչքա՜ն ու ինչքա՜ն
մարդ հենց աղետից մի քանի ժամ անց օգ-
նեցին և փլատակներից հանեցին վիրավորնե-
րին ու վերապրողներին, օր ու գիշեր աշխա-
տեցին օդանավակայաններում, երկաթուղային
կայարաններում, հիվանդանոցներում, ամե-
ամեն տեղ, իրենց տներից հագուստ ու սնունդ
հասցրին տուժածներին, դրամ հանգանակեցին
ու ապաստան տվեցին անօթևան մնացածներին:
Ահա այս մարդկանց անունները մենք պետք
է փրկենք ու պահպանենք պատմության հա-
մար, սերունդների համար: Դա շատ է հար-
կավոր մեր հետնորդներին:
Մեր լեռնաշխարհում երկրաշարժեր շատ են
եղել: Եղել են և ավերիչ ուժի: Պատմիչները
երբեմն կցկտուր, երբեմն ընդարձակ տեղեկու-
թյուններ են հաղորդում դրանց մասին: Ան-
շուշտ, այն ժամանակներում էլ են եղել անձ-
նազոհ ու գթասիրտ մարդիկ, և, ցավոք, պատ-
մությունը չի պահպանել նրանց անունները:
Իսկ մենք դա անել պարտավոր ենք: Պարտա-
վոր ենք բոլորի սեփականությունը դարձնել
նրանց լուռ հերոսությունը: Ու նաև չմոռանանք,
ընդհանուրի նախատինքին ու հակակրանքին
արժանացնենք նրանց, ովքեր ցանկացել են ու
ցանկանում են սեփական գրպանը ուռճացնել ու-
րիշի դժբախտության հաշվին, դրամ շորթել ա-
ղետյալներին հասանելիքի ու արտոնությունне-
րի դիմաց: Սրանք դասեր են մեզ, երկրաշարժի
դաժան դասերը և չպետք է մոռանանք ոչ լա-
վը և ոչ՝ վատը: Լավը հարկավոր է սերունդնե-
րին դաստիարակելու համար, իսկ վատը՝ նա-
խազգուշացնելու համար, որը նույնպես շատ է
դաստիարակիչ: Իսկ մեր ժողովրդի լավագույն
հատկություններից մեկը եղել ու մնում է ան-
սահման փառասիրությունը, տառապյալին օգ-
նելը, փորձանքի մեջ ընկածին ոչ միայն կա-
րեկցելը, այլև՝ աջակցելը, պանդուխտի ցավն
իրենը համարելը: Չմոռանանք, որ Հայոց հա-
մազգային շարժման թեժ օրերին, երբ Ադրբե-
ջանից՝ իրենց բնիկ հողերից այդքան մարդիկ
բռնավեր եղան ու Հայաստան եկան, այժմ ար-
դեն մի ընդհանուր բառով աղետի գոտի կոչ-
ված վայրերի բնակիչները նրանց որքա՜ն օգ-
նեցին, աջակցեցին ու սատարեցին թե օթևա-
նով, թե հագուստ-պարենով, չմտածելով ան-
գամ, թե շատ շուտով, ընդամենը մի քանի շա-
բաթ անց իրենք են հայտնվելու այդ նույն վի-
ճակում: Իսկ գաղթականների բախտն ու նա-
կատագիրն իրենց հետ էին. իրենք ևս ներարկ-

վելու էին այդ մեծ աղետին՝ տալով բազմաթիվ
զոհեր: Ջրից փախչողները հայտնվելու էին մի
ուրիշ կրակի մեջ:
Իսկ դժվարությունների շատ է սովոր մեր
ժողովուրդը. եթե չհաշվենք մի երկու տասնամ-
յակների քիչ թե շատ բարվոք վիճակը, ապա
հենց այս դարում որքա՜ն աղետների ու փոր-
ձանքների ներարկվե՜ց՝ սկսած դարասկզբից:
Իրար հետևից կամ՝ փորձություններ, կամ՝ դըժ-
վար տարիներ: Այժմ ո՞ր մեկը հիշես և որը
ցանկանաս մոռանալ: Ու մարդիկ միշտ մի պա-
տառ հացը հարևան-բարեկամի ու հաճախ ան-
ծանոթի հետ են կիսել: Այդպես նաև գաղթա-
կանների ու ապա աղետյալների հետ: Իսկ դա
ապացույցն էր այն իրողության, թե ժողովրդի
նկարագիրն անզոր էին եղել փոխել թե ստա-
լինյան բռնակալության և թե լճացման, և թե
դեռևս նման ոռակում չստացած տարիները:
Ժողովուրդը թեև ինչ-որ կորուստներ տվել է
իր բարձր նկարագրից, սակայն կարողացել է
պահպանել ազգային միասնության զգացումը:
Բարեկամներիցս մեկը Կիրովականում պատ-
մեց հետևյալը: Մարդ ու կին տաքսի նստելով
շարունակում են դրսի քիչ առաջվա հոգս-խոսակ-
ցությունը, շփոթահար իրար հարցնելով, թե
հիմա, երբ իրենց բնակարանն ավերվել է, ուր
են ապաստան գտնելու, ստանալիք տնակն ու՞ր
են տեղադրելու: Եվ այս հոգսի մեջ չեն էլ նկա-
տում, թե վարորդն իրենց այլ ուղղությամբ է
տանում: Իսկ վերջինս մեքենան կանգնեցնում
է մի բակում և ասում.
— Սա իմ բակն է, սա իմ տունն է: Որտեղ
ցանկանում եք ձեր տնակը դրեք ու ապրեք:
Ամուսինները հետագայում այդպես էլ արել
էին:
Նաև քիչ օրինակներ չեղան, երբ մարդիկ ի-
րենց ծանր վշտի մեջ դարձյալ ապրում էին
համազգային հոգսերով ու խնդիրներով: Եվ
պատահական չէ, որ ամենածանր պահերին ան-
գամ Երևանից եկածի հանդիպելով հետաքրք-
քրվում էին, թե ինչ է լինելու Արցախի վիճա-
կը, միանալու՞ է, արդյոք, մայր Հայաստանին:
Դա շատ բնական էր և իզուր էր ոմանց այդ-
քան զայրացնում: Այդ օրերին շատ էր զգաց-
վում արցախյան խնդրի արդար լուծման կա-
րիքը: Կոտորված, վիրավոր, արնաքամ, ֆիզի-
կապես ու հոգեպես ցնցված ժողովուրդը միաս-
նություն էր տենչում, զորանալու կարիք ուներ,
իսկ արցախյան հարցի լուծումը հենց դա էր:
Արցախի միացմամբ նոր ուժ կառներ, կոգե-
պնդվեր Հայաստան աշխարհը: Դա լավ էին
զգում հարցի լուծման համար պատասխանա-
տվություն կրողները և այդ պատճառով ամեն
ինչ անում էին միացումը ձախողելու համար:
Նրանք շատ լավ էին ըմբռնում, թե ժողովրդին
ինչ մեծ ուժ է տալիս այդ հոգևոր միասնու-
թյունը և ամեն ինչ անում էին ֆիզիկական միա-
ցումն անկարելի դարձնելու համար: Այդ օ-
րերը մի ավելորդ անգամ ապացուցեցին, որ
Հայաստանը հոգևոր ենցուկի կարիք ունի և որ
նրա ենցուկը Արցախն է: Եվ բոլորս էլ տե-

սանք, թե մարդկանց գիտակցության մեջ որքան խորն է նստած Արցախի ցավը:

Իսկ աղետի ցավը հաճախ արտահայտվում է բանաստեղծության միջոցով: Այդ օրերին բանաստեղծություններ էին գրում շատերը, ովքեր տեսել ու կրել էին աղետի սարսափները և ովքեր միայն լսել: Պարզապես գրում էին մեծ ու փոքր: Գրում էին մարդիկ, որ նախկինում երբեք չէին գրել: Գրում էին և Հայաստանում, և ներքին և թե արտաքին սփյուռքում:

Մարդիկ, հայ թե այլազգի՝ ոչ միայն աղետյալներին բերում էին իրենց անկեղծ խոսքն ու բանաստեղծությունը, դրամն ու հագուստը, գթասրտությունն ու ջերմ վերաբերմունքը, այլև ամենաթանկ բանը՝ մարդկային վառ կարմիր արյունը: Հայաստան աշխարհն իրոք դարձել էր գթասրտության էպիկենտրոն: Բայց նաև այդ օրերին Միության մեջ ցրված հայերն էին միավորվում, համայնքներ դառնում, հանգանակություն ժողովում ու Հայաստան առաքում: Մենք զարմանքով էինք իմանում այդպիսի բազմաթիվ հասցեներ, իմանում, որ այս կամ այն քաղաքում հայերը միավորվել են ու ընկերություններ հիմնել: Ինչ-որ մի ներքին ուրախության հետ նաև կրկին տխրում էինք, թե ինչու՞ ենք այսպես ցրվել: Մի՞թե միայն աղետը պիտի մեզ միավորեր ու հիշեցներ, թե հայ ենք և պարտավորություն ունենք մայր հայրենիքի հանդեպ:

Գոնե այժմ, շատ ուշացումով ինչ-որ բան ըմբռնեցինք: Ես միայն երեք օրինակ եմ ցանկանում բերել հայրենիք-սփյուռք-ներքին սփյուռք միասնությունից: Մեր հանդիպումը աշխարհահռչակ երգիչ-երգահան ու հասարակական գործիչ Շարլ Ազնավուրի հետ եղավ «Արմենիա» հյուրանոցի փոքրիկ մի ճաշարանում: Ժամանակ չուներ և այնտեղ հրավիրեց զրույցի: Սեղանին նախաճաշն էր դրած: Սակայն մի փշուր հաց անգամ չվերցրեց ու նախաճաշի ժամին միայն խոսեց: Մեզ թվաց՝ պատշաճ չի և ուտել, և խոսել ու դրանից նեղվում էինք: Երբ ակնարկեցինք, ասացին, թե երեկ էլ ձեռք չի տվել ուտելիքին: Իսկ ինքը նայում էր տխուր-թախծոտ հայկական աչքերով և կամացուկ ասաց.

— Ինչպե՞ս կրնամ հոս հանգիստ հաց ուտել, երբ այնքան աղետյալներ կան հայրենիքիս մեջ, որոնք զուցե այս պահիս իրենց գլխու վերև ծածկ ու օթևան չունին, երբ այնքա՞ն մանուկներ կան հիվանդանոցներու մեջ:

Նա խոսում էր օրվա ամենակենսական հարցերից, իսկ հետո անոթի վեր կացավ ու անապարանքով դուրս եկավ. շտապում էր հիվանդանոց՝ վիրավոր երեխաների մոտ: Գնում էր նվերներով ու իր այնքա՜ն թախծոտ ու հայի ժպիտով: Նա ցնցված էր նախորդ օրվա տեսածներից: Չէ որ եղել էր Լենինականում ու Սպիտակում:

Իսկ այն ծանրոցը, որը տեսա Խնկո-Ապոր անվան գրադարանում մեծ երկրաշարժից օրեր անց, պարզապես ցնցեց ինձ: Այն ուղարկել էին Արցախի Հադրութի շրջանի Ազոխ գյուղից և հետադարձ հասցեն երրորդ դասարանն էր: Աշակերտական տետրի մի էջի վրա կարճառոտ նամակ կար. «Մենք՝ երրորդ դասարանցիներս հեռավոր Ղարաբաղից ցանկություն ենք հայտնել օգնել ձեզ: Ընդունեցեք մեր փոքրիկ նվերները: Մենք՝ փոքրիկներս, ուրախ կլինենք, որ ինչ-որ բանով օգնել ենք ձեզ»: Վերջում տասնհինգ երեխաների անուն-ազգանուններն էին, իսկ ծանրոցում՝ մի քանի զույգ բրդյա գուլպա, ջրաներկ, մատիտներ, ռետին, մի քանի մանկական գրքեր և տասը... ընկույզ: Ահա այդպիսին էր մայր հայրենիքի աղետյալ երեխաներին արցախցի մանուկների զոհողությունը: Այսպես էին վարվել մանուկները, որը սովորել էին մեծերից: Չէ որ այս աղետը նաև ցույց տվեց Մայր հայրենիքին սատար կանգնելու արցախցու վիթխարի պատրաստակամությունն ու անձնազոհությունը:

Աբխազիայի հայ համայնքը որքա՜ն հանգանակություններ էր հավաքել այդ օրերին, մանավանդ ուսուցիչները: Գրել այդ բոլորի մասին և թվել բոլորին՝ պարզապես անհնար է, թեև այդ մարդկանցից շատ-շատերին հանդիպեցինք 1989 թվականի մայիսյան այն օրերին, երբ մի փոքրիկ խմբով այցելել էինք աղետյալներին, որոնք օթևանել էին Աբխազիայի տարբեր բնակավայրերի առողջարաններում ու հանգստյան տներում՝ շրջապատված տեղի հայերի ջերմ հոգատարությամբ: Դա շատ էր զգալի հատկապես դպրոցներում, ուր ամեն ինչ արվում էր այստեղ սովորող աղետյալ գոտու երեխաների համար: Ես բերեցի մայր հայրենիքին օգնելու պատրաստակամության մի երկու օրինակ: Իսկ այդպիսի օրինակները շատ ու շատ են:

Այո, այդ օգնությունը շատ էր զգալի՝ թե ներքին և թե արտաքին սփյուռքի: Դեկտեմբերի 7-ից սկսած ոտքի կանգնեց ողջ սփյուռքը, թե անհատներ և թե ամբողջական համայնքներ բերում էին ոչ միայն իրենց վշտակցությունը, այլև նյութական օգնությունը. դրամ, հագուստ, բուժական միջոցներ՝ ամեն-ամեն ինչ: Համաշխարհային մամուլն առաջին օրվանից սկսած իր ուշադրությունը բևեռեց Հայաստանին և ամենուր ոչ միայն անշահախնդիր օգնության կոչեր էին հնչում, այլև իրոք միասնություն էր դրսևորվում աղետի ենթարկված հինավուրց երկրի հետ: Թերթերը հաղորդում էին այդ օգնության մասին, այն մասին, որ Կուբայում առաջիններից մեկը հօգուտ աղետյալների արյուն է տվել Ֆիդել Կաստրոն, որ ճապոնացի տասներկուամյա Նաոկո Հասեգավան տուժածների ֆոնդ է փոխանցել իր իսկ հավաքած 20 հազար իենը: Ո՞ր մեկը թվես այդ խիստ մարդկային ու սրտառուչ փաստերից: Իսկ ինչքա՜ն բարեգործական համերգներ ու երեկոներ էին կազմակերպում և շարունակվում է կազմակերպել աշխարհի խոշոր քաղաքներում ու մեր Միության մեջ: Աշխարհի ամենատարբեր պետությունների քանի՜-քանի ինքնաթիռ էր վայրէջք կատարում Երևանի և Լենինականի օդանավակայաններում՝ բերելով ոչ միայն հույժ կարևոր ու թանկագին բեռներ, այլև փրկարար մասնագետներ ու բժիշկներ: Որքա՜ն մասնագետներ էին գալիս խորհրդային ամենատարբեր հանրապետություններից, որքա՜ն բեռներ էին բերում: Իսկ մեծ ու փոքր քաղաքների փոստային բաժանմունքներում քանի՜-քանի մարդ էր իր խնայողություններից դրամ փոխանցում տուժածների օգտին: Հիրավի, Հայաստանը դարձել էր համընդհանուր գթության էպիկենտրոն: Ասես մոլորակի մարդկությունը սթափվել էր ի տես այդ աննախադեպ աղետի, հասկացել, որ հակասություններից ու վեճերից առաջ, ամեն ինչից առաջ գթություն է հարկավոր:

Բայց աղետյալ գոտին չմնաց միայն ու միայն գթասրտության էպիկենտրոն. այն շատ շուտով վերածվեց մի հսկա շինարարական հրապարակի և եղբայր հանրապետությունների ու արտասահմանյան բարեկամների ջանքերով սկսեց վերաշինվել: Եվ այսօր շատ դժվար է ի գին այդ մեծ օգնությանը շնորհակալական բառեր գտնել, չէ որ բառերը հաճախ չեն արտահայտում այն, ինչը ցանկանում ես ասել ամբողջ սրտով:

... Աղետից քառասուն օր հետո էր, որ հոկտեմբերյանցի ուսուցիչների մի մեծ խմբի հետ կրկին ու կրկին այցելեցի (Լենինականից հետո) Սպիտակ ու Կիրովական: Շրջանային ժողկրթբաժինը շատ մարդկային ու շատ ընդօրինակելի գործ էր ձեռնարկել. Արարատյան դաշտի բարիքներով այցելել աղետյալներին, մխիթարանքի մարդկային խոսքեր ասել, հյուրասիրել ու պարզապես մի քանի ժամով նրանց համար ընտանեկան հարմարավետության պատրանք ստեղծել: Նախ այցելեցինք Սպիտակի կարի ֆաբրիկա, որը ավերից հետո տեղավորվել էր ժամանակավոր ծածկերի տակ՝ իր շուրջը համախմբելով նախկին կոլեկտիվի բեկորներին: Ընդմիջման ժամ էր, և հոկտեմբերյանցի ուսուցչուհիներն անմիջապես սեղան գցեցին ու հրավիրեցին իրենց անծանոթ քույրերին: Սրանք ի տես այս մարդկային անկեղծ վերաբերմունքի՝ հուզմունքից արտասվում էին: Նրանք սեղանից ոչինչ չէին վերցնում, նրանք լիովին բավարարված էին այս վերաբերմունքով: Իսկ չէ որ ամսից ավելի տան եփած կերակուր չէին կերել և թխվածքի երես չէին տեսել: Եվ նույնիսկ փոքրիկ տղան, որ կանգնած էր նրանց կողքին, ամաչում էր մոտենալ սեղանին և միրգ ու քաղցրավենիք վերցնել: Եվ վերցրեց շատ խնդրել-համոզելուց հետո: Նրանք բոլորը, թեև այդ աղետին, տված զոհերին ու կյանքի դժվարություններին՝ պահպանել էին հայ գեղջուկ կնոջը հատուկ ամոթխածությունը և վեհանձնությունը: Նրանց լիուլի բավարար էր իրենց ազգակիցների վերաբերմունքը: Նույն բանին ականատես եղանք և Կիրովականում, ուր դպրոցներից մեկում ծվարել էին տուն ու տեղ կորցրած մարդիկ: Եվ ինձ այնքան մերժելի ու ատելի թվացին այն պաշտոնյայի խոսքերը, որը ցանկանալով վարագուրել իր ու իր նմանների անտարբեր վերաբերմունքը, նույն այդ օրը մեզ ցանկանում էր, ավելի շուտ՝ ճգնում հավատացնել, թե երկրաշարժը իբր փոխել է մեր ժողովրդի՝ այսինքն աղետյալների բնավորությունը:

Ոչ, պարզապես նմանները լավ չէին ճանաչում մեր ժողովրդին և, ցավոք, դեռ այժմ էլ լավ չեն ճանաչում: Իսկ ժողովուրդը (կրկին ցավոք սրտի) շատ լավ ճանաչեց նմաններին:

Լևոն եղբայրս չափազանց հուզված ինձ պատմում էր, թե ինչպես, երբ գնացել էին Լենինական՝ իրենց համակարգի աշխատակցի ընտանիքն ու կահկարասին Երևան փոխադրելու (քանի որ տունը կիսափուլ էր եղել և կինն էլ զոհվել), վերջինս շատ էր նեղսրտել, որ եկածները չեն նստում:

— Յա՜,— զարմացել էր նա,— ինչի՞ չեք նստի, հայի օջախ չէ՞:

Այո, հյուրասեր գյումրեցին մի պահ մոռացել էր, որ ոչ նստել-խոսելու ժամանակ է, ոչ էլ հյուրասիրության հնարավորություն կա: Չէ որ նրա համար հյուրը հյուր էր, ինչ իրադրություն էլ լիներ:

Այս է մեր ժողովրդի նկարագիրը՝ հարգանքը ծանոթի ու անծանոթի, մերձավորի և ոչ մերձավորի հանդեպ:

Հայերս մեր հիշատակներով, հուշերով, մեր պատմությամբ ապրող ժողովուրդ ենք, արյան ձայնին հավատարիմ ազգ: Եվ մեզ բնավ էլ չէին զարմացնում արդեն այս տարվա մարտին, երբ Ուտիքում էինք, դպրոցականների հարցերը: Բերդի № 2 միջնակարգ դպրոցի շենքը վթարային էր և աշակերտների պարապմունքներն ընթանում էին վրաններում: Ու երբ աշակերտների հետ զրուցում էի մի այդպիսի վրանում, նրանք անընդհատ հարցեր էին տալիս, թե ինչպես է լինելու աղետյալ գոտու վիճակը, ինչ է լինելու իրենց տարեկիցների հետագա ճակատագիրը, երբ են կառուցվելու դպրոցները: Ահա այսպիսին էր համազգային տագնապը աղետյալների հանդեպ: Ու նաև սեփական եսը մոռանալու կարողությունը:

Եվ արի տես, որ այն առաջին օրերին, նույնիսկ երկրաշարժի ամենածանր ժամերին մեզ նախանձողներ կային: Կենտրոնական հեռուստատեսությունը նույնիսկ առաջին մի քանի օրը երկրաշարժը ոչ թե անվանում էր հայաստանյան, այլ անդրկովկասյան, թե իբր միայն Հայաստանում չէ: Եվ դա, բնականաբար, կասկածների առիթ տվեց: Հետո շտապ ուղղեցին իրենց իսկ սխալը, երբ աշխարհն սկսեց հայաստանյան երկրաշարժ անվանել: Իսկ այդ երկրաշարժը բնավ նախանձելու բան չէր և իրոք ազգային աղետ էր: Ոչ միայն ավերվեց մեր փոքրիկ (սակայն խորքում այնքան մեծ) հայրենիքի տարածքի մոտ կեսը, կորուստներ ունեցանք, զոհվեցին մեր աչքի լույս երեխաները և շատ բանով վտանգվեց մեր ապագան: Չէ որ

շատ-շատերն էվակուացվեցին Հայաստանից դուրս, և քչերը չէ, որ արցունքն աչքերին սպասում են իրենց տունդարձին: Իսկ աղետյալ գոտու վերականգնման նման թափը ոչ մի երաշխիք չի տալիս, թե այդ տունդարձը կարագանա: Այն ժամանակ և այսօր առավել պարզ է դարձել, թե պետք էր այդ ամբողջ օգնությունը կենտրոնացնել Հայաստանում և աղետյալներին տրամադրել Հայաստանի բոլոր առողջարանները, հանգստյան տները, գերատեսչությունների բոլոր տեսակի պանսիոնատները, պիոներական ճամբարները: Դրանք քիչ չեն Հայաստանում և այն սնունդը, որ նրանք ստանում են դրսում և որից շատ դժգոհ են, քանզի այն հեռավոր նմանություն իսկ չունի հայկական խոհանոցին, և երեխաները թերասնվում են, հարկավոր էր տալ հենց այստեղ: Այդ դեպքում աղետյալները մոտ կլինեին իրենց հող ու ջրին, հնարավորություն կունենային գնալ-գալ իրենց բնակության վայրերը, վերաշինել տները և հայրենաբաղձությունն այդքան թախիծ ու կարոտ չէր բերի նրանց հոգուն, որը ծանր հոգեկան ապրումների է հասցնում:

Աբխազիայում, մի պանսիոնատում հերթական հանդիպումից հետո մեզ մոտեցավ լենինականցի մի կին և ասաց.

— Ինչո՞ւ են մեզ թողնում այստեղ, ինչո՞ւ են մեզ մոռացել, մենք թանկ շիրիմներ ունենք, որ անտեր ենք թողել, այդ մասին մտածող չկա՞, այլևս անհնար է դիմանալ:

Այո, մարդկանց նաև (և գուցե առաջին հերթին) այդ շիրիմներն էին կանչում: Այդ արյունարցունքը, որ հեղվեց դեկտեմբերի 7-ի չարագուշակ օրը և շարունակվում է հեղվել, առավել ծանրագին է դարձնում հայրենի հողը և մագնիսի նման ձգում-բերում է իր տարաբախտ ու զրկված զավակներին, որոնք մի պահի մեջ աղետյալներ դարձան: Ինձ պատմեցին, թե ինչպես նույն այդ Նալբանդ գյուղում, երկրաշարժից մի քանի օր անց, երբ ակնարկել էին վերապրողներին, թե դժվար է լինելու այդպես անօթևան մնալ, գուցե ժամանակավորապես ինչ-որ տեղ գնան, մի կին ասել էր.

— Ո՞ւր գնանք, չէ որ այստեղ են մեր հարազատների շիրիմները:

Այդ բանի ճշմարտությունը ես առավել պարզ զգացի սեպտեմբերի մեկին Գուգարքի Լեռնապատ գյուղում: Այստեղ փլվել էր դպրոցը, և զոհվել էին երեսունմեկ աշակերտներ ու երկու ուսուցիչներ: Եվ սեպտեմբերի մեկի օրը, որ լինելու էր ուրախության օր, վերածվեց սգո օրվա, քանզի առաջին զանգի արարողությունից հետո, որին թե աշակերտները, թե ուսուցիչներն ու ծնողները եկել էին արցունքոտ աչքերով, գյուղովին շարժվեցին շիրմատուն, ուր ննջում էին այդ թանկ և անմեղ զոհերը:

... Երկրաշարժից մի քանի օր սնց հանդիպեցի համակուրսեցի ընկերոջս՝ խորհրդային աշխատող Վաղարշակ Ծափաղարյանին: Սպանդարյանի շրջխորհրդի իր կոլեկտիվի հետ Սպիտակից էր վերադարձել, ուր մեկնել էին փրկարարական աշխատանքների: Եվ պատմեց մի բան, որ երբեք ու երբեք հիշողությունիցս չի ջնջվի:

— Սկսել էինք շենքերից մեկի փլատակները մաքրել: Մի կին կանգնել ու անթարթ նայում էր: Մեզ ասացին, թե այդ շենքի բնակիչներից է եղել և բոլոր հարազատները աշխատավայրերում զոհվել են: Այդպես մաքրում էինք հարկ առ հարկ: Եվ ողջ մնացած բնակիչները, ճանաչելով իրենց իրերը, վերցնում ու մի կողմ էին դնում: Հասանք և նրա բնակարանին: Տեսնելով, որ ինքն իրերի հանդեպ անտարբեր է, ինքներս վերցրինք ու մի կողմ դրեցինք գորգը, էլի թանկարժեք մի քանի բաներ: Նա դրանց վրա չէր էլ նայում և անընդհատ ինչ-որ բանի էր սպասում: Վերջապես դուրս եկավ և ընտանեկան ալբոմը: Նա առաջ եկավ, վերցրեց ու սեղմեց կրծքին: Ու մեզ շնորհակալություն հայտնելով ցանկանում էր հեռանալ, երբ մեկն ակնարկեց մնացած իրերի մասին: Նա նայեց մեզ ու ասաց. «Տվեք ուրիշներին, ինձ այլևս ոչինչ հարկավոր չէ, ես միայն սրան էի սպասում»: Մենք անչափ հուզված էինք ու երկար ժամանակ լուռ:

Այո, այդքան կորուստներից հետո նրան այլևս ոչինչ հարկավոր չէր եղել այս լույս աշխարհում: Նա իր հետ տարել էր ընտանեկան լուսանկարները, իր հարազատների դեմքերը, որոնք այլևս չկային: Տարել էր պահպանելու թանկ հիշողությունը նրանց մասին: Այդ անկորնչելի հիշողությունը:

Եվ այս է մեր ազգային նկարագիրը...

ԽՈՀԵՐ ՈՒՍՈՒՑՉԻ ԵՎ ԴՊՐՈՑԻ ՄԱՍԻՆ

Թ. ՇԱՄԱՄՅԱՆ
Ռ. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԲ ԸՆԴՈՒՆՎԵՑԻՆ հանրակրթական և պրոֆեսիոնալ դպրոցի ռեֆորմի հիմնական ուղղությունները, մանկավարժական աշխարհը ոգևորություն ապրեց՝ ակնկալելով հաստատուն և հիմնիվեր բարեփոխումներ՝ սկսած ուսումնական պլաններից ու ծրագրերից մինչև դպրոցական ժամանակակից շինությունները: Անկեղծ լինելու համար ասենք, որ ռեֆորմի շուրջ ստեղծված աղմուկ-աղաղակն ու իրարանցումը շատ ավելի մեծ էին, քան իրականում ձեռնարկված միջոցառումները: Համենայնդեպս ռեֆորմից բխող նորությունները առայժմ հեռու են բավարար լինելուց և, ճիշտն ասած, առանց դրա էլ այդքանը պիտի արվեր: Հետո եկավ վերակառուցման գաղափարը: Սկսեցինք թմբկահարել, թե մեզ անհրաժեշտ են վերակառուցված հոգեբանությամբ մանկավարժներ, դասավանդման նորագույն միջոցներ, ուսուցման ձևերի բազմազանություն և այլն: Դարձյալ շիտակությունը պահանջում է ասել, որ ոչ մի էական փոփոխություն տեղի չունեցավ: Մեր կարծիքով, ուսուցման համակարգի վերակառուցումը ենթադրում է նոր դպրոց՝ այս բառի բուն իմաստով՝ ժամանակակից դպրոցական հարմարավետ շենքեր, հարուստ նյութատեխնիկական բազա և առաջին հերթին՝ բարձրորակ կադրեր, որ, ցավոք, առայժմ չափազանց քիչ ունենք: «Դպրոց» ասելով պետք է հասկանալ ոչ թե շենք, հիմնարկ, այլ՝ ուսուցիչ: Նա՛ է դպրոցի դեմքը, էությունը, սիրտն ու հոգին, այն հմուտ բրուտը, որի ձեռքերի մեջ հում կավի նման ձևավորվում, ամբողջանում է երեխայի բարոյահոգեբանական կերպարը: Նա այն պրակտիկ հոգեբանն է, որն ամենօրյա իր աշխատանքային նուրբ մեթոդներով ու հնարներով թափանցում է երեխայի ներաշխարհը, պրպտում, ուսումնասիրում, ընթացք տալիս նրա մտածողությանը, ձգտումներին, խոհերին ու հակումներին: Այլ կերպ ասած, մեր պատկերացմամբ, ուսուցիչն այն անձնավորությունն է, որն իր գիտելիքներով, էությամբ, խառնվածքով, կեցվածքով, մտածելակերպով, ամե՛ն, ամե՛ն ինչով, իր էության բոլոր հյուլեներով եզակի է և ինքնատիպ:

Եթե բժիշկը, ճարտարապետը, դերասանը կամ շինարարը լոկ բժիշկ են, ճարտարապետ, դերասան կամ շինարար, ապա իսկական ուսուցիչն այդ բոլորի ազնիվ համաձուլվածքն է, նրանց լավագույն գծերի ներդաշնակ ամբողջությունը: Այո՛, նա մարդ է, որի մեջ պետք է ապրեն և՛ դերասանը, և՛ ճարտարապետը, և՛, մանավանդ, շինարարը՝ մարդկային հոգու շինարարը: Ահա թե ինչու ուսուցիչ ծնվում են և ոչ թե դառնում: Այդ մասնագիտությունն արհեստական պատվաստումով ծիլեր չի արձակի, շիվեր չի տա: Խառնվածքո՛վ պետք է լինել ուսուցիչ, հոգո՛վ, սրտո՛վ, բարությա՛մբ, մարդընկալման բնատուր ձիրքով, արտիստական շռայլ ներաշխարհով: Յուրաքանչյուր լավ ուսուցիչ միաժամանակ լավ արտիստ է, բնածի՛ն արտիստ: Ինչպես երեխային գրավում է թատրոնի բեմը և նրա տիրակալը՝ դերասանը, խոսքի հուժկու թափով և համոզչականությամբ, այդպես էլ դպրոցը, դասը և այն վարող գլխավոր դերակատարը՝ ուսուցիչը, պիտի կարողանա՛ աշակերտին համակել դասի ռոմանտիկայով՝ իր հետ տանելով մերթ տիեզերական անհուններ, մերթ Ավարայրի հերոսամարտը՝ ինքը միշտ մնալով կենտրոնում, իբրև գործողությունների անմիջական ականատես ու մասնակից: Նա պիտի կարողանա այդպիսին երևալ երեխայի աչքում, հմայել, կախարդել այնպես, որ վերջինս մոռանա հաշվել րոպեները, սպասել բաղձալի զանգին: Միայն մենք՝ մանկավարժներս գիտենք, թե ինչպիսի արագությամբ է աշակերտը որսում ուսուցչի տրամադրությունը և անմիջապես ինքն էլ վարակվում:

Շամամյան Թերեզա Սզորի— Երևանի № 119 ֆրանսերենի խորացված ուսուցմամբ միջնակարգ դպրոցի դիրեկտոր, ՀԽՍՀ վաստակավոր ուսուցիչ:

Նազարյան Ռուբինա Քրիստափորի— Դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ, ժողովրդական կրթության գերազանցիկ:

Կարծում ենք, որ ուսուցչի ամենակարևոր հատկանիշներից գլխավորը գեղեցիկ, կիրթ և մաքուր մայրենիով խոսքն է: Նրա խոսքը պետք է լինի հստակ, բխի մատուցվող թեմայից՝ մերթ այրելով, մերթ շոյելով, մերթ պաղեցնելով, մերթ՝ լիաթոք ծիծաղ առաջացնելով: Սա վերաբերում է բոլոր ուսուցիչներին՝ անխտիր: Ընդ որում, ոչ միայն դասապրոցեսում, այլև դասամիջոցներին, փողոցում, կենցաղում, ամենուր: Հակասություն չպետք է լինի մարդու և մանկավարժի կոչման ու գործունեության միջև: Ուսուցչի ամենամեծ զենքը նախ նրա լեզուն է, ապա՝ գիտելիքները: Բնության մեջ չկա մարդու վրա ներգործելու ավելի հզոր միջոց, քան խոսքը...

Փորձեք դասեր լսել դպրոցներում: Վըստահ եղեք, որ քիչ տոկոս կազմող լավի կողքին կհանդիպեք մեր կյանքի տիրակալ ամենակարող միջակությանը, երբեմն էլ ավելի տխուր մի երևույթի՝ դպրոց մուտք գործած մարդկանց, որոնք ոչ մի կապ չունեն ընտրած մասնագիտության, երեխայի հետ: Մանկավարժական ասպարեզ են ընկել զուտ պատահականության բերումով. երազել են անպայման ուսումը շարունակել բուհում և ընտրել են մանկավարժությունը՝ վախենալով ուժերը փորձել բժշկական կամ պոլիտեխնիկական կրթության ոլորտում: Արդյունքը՝ խոտան ուսուցիչ, խոտան աշակերտ: Ահա թե ինչու ամեն մարդու չէ, որ պիտի իրավունք տրվի դիմել մանկավարժական բուհ: Նա կարող է այնտեղ դիմել միայն դպրոցի երաշխավորությամբ, ինչպես նաև՝ նախքննական հարցազրույց անցկացնելուց հետո, ուր պետք է նկատի ունենալ նրա գիտելիքները, մայրենիի իմացությունը, նույնիսկ այլ մանրուքներ՝ արտաքինը, ձայնը, շարժումը, առինքնելու ձիրքը, արտիստականությունը: Սա դեռ գործի կեսն է:

Հայտնի է, որ բուհն ավարտելուց հետո շրջանավարտն անմիջապես չի կարող ընդունվել աշխատանքի, քանզի տեղ չկա, անհրաժեշտ է հերթագրվել: Պատահում է, որ իր հերթին նա սպասում է տասը և ավելի տարիներ: Մոռացվում է անցածը, ժամանակի փոշին նստում է իմացածի վրա, իսկ մինչ այդ գիտությունը նույն աստիճանի վրա չի մնում, այն ապրում է հանապազօրյա զարգացում: Այսպիսով շրջանավարտը մոռանում է ոչ միայն ինստիտուտում սովորածը, այլև անհաղորդ է մնում նորություններին: Այդ ամենից հետո միթե նա կարող է դասարան մտնել, դասավանդել: Քանի՜ երեխայի բախտի հետ պետք է խաղա, մինչև ինքը սովորի: Պատահել է դեպք, երբ տասնհինգ տարի արտադրությունում աշխատած կադրը ժողկրթբաժնի կողմից ուղարկվել է դըպրոց, որովհետև ուսուցիչ աշխատելու նրա հերթը հասել է: Ի՞նչ պահանջես երկար տարիներ դպրոցի հետ առնչություն չունեցած և արդեն որակազրկված այն մասնագետից, որը չի տարբերակում ուղղական-հայցական, տրական-հայցական հոլովները, չի պատկերացնում դրանց շարահյուսական կիրառությունների նրբությունները: Նման դեպքերում ինչո՞վ են մեղավոր դպրոցը, աշակերտը:

Մենք խոտան տալու իրավունք չունենք: Հնարավոր է ներել արտադրության ոլորտում խոտանի առկայությունը, շտկել այն, բայց մարդկային խոտանի գոյությունը՝ երբեք: Այն անհանդուրժելի է, որովհետև հենց նա է, որ հետագայում մարդ է բըժշկելու կամ հաստոց ստեղծելու, շենք է կառուցելու կամ երեխա կրթելու:

ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Գ. Հարությունյանը 1988 թ. սեպտեմբերյան պլենումում իր զեկուցման մեջ շեշտեց, որ «Անհրաժեշտ է առողջացնել հանրապետության կադրային ջոկատը, նրան ազատել ամեն տեսակի կարիերիստներից, հարմարվողականներից, հաճոյակատարներից, վերակառուցման մեջ ներառել անցյալի բեռից ազատ նոր ուժեր: Այսօր կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական աշխատանքի բոլոր տեղամասերում հարկավոր են պատասխանատու, բանիմաց, թե՛ մտածողությամբ, թե՛ գործողություններով համարձակ մարդիկ, ոչ միայն պարզապես գրագետ, այլև գործի նկատմամբ շահագրգիռ կազմակերպիչներ»:

Ժողկրթբաժիններում մանկավարժական կադրերի հերթեր են ստեղծվում: Դրանցից խուսափելու համար համապատասխան բուհերը հավանաբար պիտի ծրագրավորեն իրենց աշխատանքը, ստեղծելով համամասնություն դիմորդների ընդունելության թվի և դպրոցներում առաջիկա տարիներին ըստ առարկաների ուսուցիչների պահանջարկի միջև՝ դրանով իսկ կանխելով կադրերի անցանկալի կուտակումներն ու որակազրկումը: Երկար տարիներ հերթագրված մասնագետները դպրոց մուտք գործելու իրավունք պետք է ստանան մըրցութային կարգով, այն էլ միայն ուսուցիչների կատարելագործման ինստիտուտում մեկ տարի վերապատրաստվելուց և համապատասխան բնութագիր-երաշխավորագիր ներկայացնելուց հետո:

Լավ ուսուցիչ, բնատուր մանկավարժ ունենալը շահեկան է բոլոր առումներով: Նա կարողանում է ստեղծել փոխըմբռնման մթնոլորտ դասարանի հետ, ցուցաբերել նրբանկատ վերաբերմունք երեխայի նկատմամբ: Ի դեպ, ուսուցչի և աշակերտի փոխհարաբերության հարցն այսօր մանկավարժության խոցելի կողմերից մեկըն է և հուզում է նաև ծնողներին: Նրանց, բնականաբար, մտահոգում է դպրոցում երեխայի անձի նկատմամբ ստեղծված բարոյահոգեբանական մթնոլորտը: Գաղտնիք չէ, որ մեր բարդ ժամանակներում, երբ երեխան հաճախում է այլևայլ խմբակներ, միաժամանակ սովորում հանրակրթական դպրոցում, դիտում հեռուստահաղորդումներ, ընդունում լայն տեղեկատվություն, ապա նրան քիչ ժամանակ է մնում խաղալու կամ հետաքրքրող այլ բաներով զբաղվելու: Նա անհամեմատ զարգացած է, խելացի և ներքին ու արտաքին բազում ազդակների ճնշմամբ ավելի նյարդային ու զգայուն: Այս ամենը նկատի ունենալով՝ անհրաժեշտ է դասապրոցեսում բոլոր աշակերտների նկատմամբ անխտիր ստեղծել խաղաղ, բարեկամական մթնոլորտ՝ անկախ նրանից, թե ինչպես են սովորում նրանք և բնավորության ինչպիսի գծերով են օժտված: Նույնիսկ վատ հակումներով օժտված երեխային պետք է դաստիարակել միմիայն հարգալից վերաբերմունքով: Բավական է, որ նա մեկ անգամ հունից դուրս գալով վիրավորի ուսուցչին, կոպիտ պատասխանի նրան: Դա կդառնա ցավալի սովորույթ, միաժամանակ համարձակություն կներշնչի նաև ամբողջ դասարանին: Մյուս կողմից՝ ինքներս մեր մանկության օրինակով գիտենք, որ աշակերտը սովորում է սիրած ուսուցչի առարկան: Մանկավարժն իրավունք չունի տուրք տալու համակրանքներին ու հակակրանքներին: Նրա դիմաց աշխարհի ամենամեծ մարդն է՝ երեխան, որի նկատմամբ պիտի լինել բարի ու անաչառ:

Մեզ անհանգստացնող մյուս խնդիրը ուսումնական պլանների, ծրագրերի և դասագրքերի անհամապատասխանությունն է ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների բովանդակությանը: Ուսումնական պլաններում ընդգրկված են առարկաներ, որոնք երեխային գրեթե ոչինչ չեն տալիս, բացի ավելորդ ծանրաբեռնվածությունից: Բերենք մեկ օրինակ: Ուսումնառության տարիներին, սկսած 4-րդ դասարանից, աշակերտները ուսումնասիրում են ԽՍՀՄ, հին աշխարհի, միջին դարերի, նոր, նորագույն, ընդհանուր և վերջապես հայ ժողովրդի պատմություն: Ժամանակը չէ՞, որ ազգային հանրապետությունների դպրոցներում սովորողները խորությամբ իմանան նախևառաջ իրենց ժողովրդի, ապա, ինչ խոսք, նաև մեր բազմազգ երկրի սեղմ, ճշմարտացի և իրական պատմությունը: Մեր պատկերացմամբ դպրոցը պիտի կյանք ճանապարհի համակողմանիորեն զարգացած մարդկանց: Դա դարի պահանջն է, ժամանակի հրամայականը:

Տիեզերական առեղծվածների բացահայտման ու մեծագույն նվաճումների մեր օրերում մտավոր, բարոյական ու հոգեկան աղքատությունը չարիք է, որից մեկընդմիշտ պետք է ձերբազատվել: Դարձյալ պետք է սկսել դպրոցից: Ծեշտը դնելով զուտ ուսումնական պրոցեսի գիտական ուղղվածության վրա, ուսումնական պլաններ կազմողները մոռանում են սովորողների հոգևոր դաստիարակությունը:

Կերպարվեստ, երգ-երաժշտություն դըպրոցում անցնում են մինչև 6-րդ դասարանի երկրորդ կիսամյակը: Սակայն էլ ե՞րբ, քան պատանի հասակում աշակերտը կարող է հասու լինել վեհին, գեղեցիկին, էլ ե՞րբ, քան ճկուն մտքով և աշխարհընկալման անսպառ հնարավորություններով օժտըված տարիքում, երբ դեռ չի կքել կյանքի ծանրության տակ, նա կարող է ճանաչել ազգային և համամարդկային արվեստի հսկաներին: Փորձեք հարցնել, թե ովքե՞ր են Վ. Սուրենյանցը, Փ. Թերլեմեզյանը կամ Գ. Բաշինջաղյանը, ի՞նչ խորհուրդ կա հայ մանրանկարչության նրբագեղ աշխարհում, ինչո՞վ են համամարդկային Մ. Սարյանի կամ Մինասի գործերը, Ա. Խաչատրյանի խորապես ազգային երաժշտությունն ինչո՞ւ է հասկանալի և սիրելի այլ ժողովուրդներին, որո՞նք են այն զուլալ ակունքները, որոնցից սնվում է հայ երաժըշտությունը: Վստահ ենք, որ թերևս միայն նկարչական և երաժշտական կրթություն ստացած երեխաները կկարողանան պատասխանել այդ հարցերին: Սակայն ինչո՞վ է մեղավոր այն աշակերտը, որին բախտ չի վիճակվել հաճախել մասնագիտական դպրոց:

Նկատի ունենալով վերը ասվածը՝ առաջարկում ենք 8—10-րդ դասարանների ուսումնական պլաններում մտցնել և՛ երգ-երաժշտություն, և՛ կերպարվեստի ուսուցում: Կարծում ենք, որ վերոհիշյալ պլաններում պետք է ընդգրկել նաև «Կենցաղավարություն» առարկան, որ դասավանդվել է դեռևս արևմտահայ դպրոցում՝ երեխաների համար դառնալով կյանքի յուրօրինակ այբուբեն: Այն, անշուշտ, երեխաներին կպատրաստի ոչ պակաս կարևոր ընտանեկան կյանքին՝ սկսած ամենահասարակ հարցերից մինչև ամուսնական փոխհարաբերությունները:

Այժմ ծրագրերի և դասագրքերի մասին: Ծրագրերը գերծանրաբեռնված են, բարդ: Դրանք կազմված են աշակերտին ամեն

ինչ միանգամից սովորեցնելու միտումով: Այդպիսի ձգտում կարող է ունենալ միայն դպրոցից, երեխայից շատ հեռու գտնվող մարդը: Եվ միայն մանկավարժը կարող է հասկանալ՝ երեխայի ուղեղը ամեն ինչ չէ, որ կարող է ըմբռնել ու մտապահել: Երեխան իր մտավոր ու ֆիզիկական կարողություններից վեր բան անել չի կարող: Չպետք է մոռանալ, որ դասարանում հավաքված են տարբեր ընդունակություններով, տարբեր հակումներով աշակերտներ: Նրանք միևնույն մկրատով ձևված կամ միևնույն կաղապարով ձուլված կենդանի միավորներ չեն և բոլորին հավասարապես չէ, որ հասանելի է մատուցվող նյութը: Մեր կարծիքով, օրինակ, հայոց լեզվի երեք դասագրքի փոխարեն կարելի է գրել մեկը՝ դրանում թողնելով միայն սովորողների գրավոր և բանավոր խոսքի ստեղծագործական ունակությունների զարգացմանը նպաստող նյութերը: Մնացած մանրամասնությունները՝ մասնագիտական ֆակուլտետներում: Նույնը վերաբերում է մյուս առարկաներին: Ծրագրերը կաշկանդում են նաև ուսուցչին: Առաջնորդվելով դրանցով՝ ուսուցիչը դասի նյութի հետ առնչվող որևէ կողմնակի բանով զբաղվելու ժամանակ չունի: Թող որ այդ կողմնակին ավելի կարևոր է, ավելի անհրաժեշտ: Նա չի կարող ստեղծագործաբար աշխատել, զբաղվել լրացուցիչ թեմաներով, որովհետև պետական ծրագիրը թույլ չի տալիս: Ավելացնենք, որ ուսուցչի գլխին ամեն րոպե կախված է ստուգվելու վտանգը: Չէ որ խստադեմ ստուգողը կարող է մանրակրկիտ կերպով հաշվել ժամերը և պահանջել՝ թե այսինչ թեմային ինչո՞ւ է մեկ ժամ պակաս հատկացվել:

Նշենք նաև, որ ուսումնական պլանները, ծրագրերը և դասագրքերը կազմում են տարբեր մասնագետներ: Ահա թե ինչու դրանց մեջ առկա է ոչ թե պահանջների կուռ միասնություն, այլ գործին խանգարող անհամապատասխանություն:

Դասագրքերը գրում են գիտնականները: Որտե՞ղ է նրանց անունների կողքին դպրոցը կատարելապես ճանաչող և նրա շահերի համար իսկապես ցավող համեստ մշակը՝ ուսուցիչը: Նա, ինչպես ամեն տեղ, այստեղ ևս անտեսված է: Խորապես հարգելով և բարձր գնահատելով մեր ճանաչված գիտնականներին, չենք կարող չնշել, որ գործնականորեն կապված չլինելով երեխայի, ուսուցչի և, առհասարակ, դասապրոցեսի հետ, նրանք լիարժեք պատկերացում չեն կարող ունենալ դպրոցի մասին, հետևաբար, չեն կարող կազմել կատարյալ դասագրքեր: Ուսումնական պլանները, ծրագրերը, դասագրքերը պետք է կազմվեն այնպես, որ արդյունքում ունենանք իրարից բխող, իրար լրացնող, ուսուցչին և աշակերտին մատչելի ծրագիր-դասագիրք:

Մի քանի խոսք ռուսերենից թարգմանվող դասագրքերի մասին: Հայ երեխան ֆիզիկա, քիմիա, կենսաբանություն և այլ առարկաներ սովորում է ռուսերենից թարգմանված դասագրքերով: Գեղարվեստական գրականությունը, եթե անգամ վատ է թարգմանված, մի կերպ կարդացվում է, Բայց դասագիրքը... Դասագրքերի թարգմանությունը կատարվում է ոչ առարկայագետ թարգմանչի կողմից, որի հետևանքով տեքստերը դառնում են ճապաղ, աղավաղված:

Հիշենք մեր մանկությունը: Ամեն տարեսկզբի սրտի ինչպիսի թրթիռով ենք բացել թեև անհրապույր, բայց մեր նոր դասագիրքը, ինչպես ենք խնամքով գործածել, որ այն չկեղտոտվի: Իսկ այսօ՞ր, փառաբանյալ մեր երկրում: Աշխարհում անտառանյութով ամենահարուստ մեր պետությունը մի՞թե ի վիճակի չէ ամեն տարի հրատարակել նոր դասագրքեր, որպեսզի երեխան դառը հիասթափությամբ ձեռքը չառնի քրքրված, խունացած, մի քանի երեխայի ձեռքով անցած և անընդհատ բարակած գիրքը: Գեղագիտության տեսանկյունից զատ՝ դա նաև հակահիգիենիկ է: Դասագիրքը պետք է ձգի երեխային, գրավի, կապի իր հետ: Մինչդեռ մեր դասագրքերը միայն վանում են, առիթ տալիս ծնողի իրավացի դժգոհությանը:

Այսօր հաճախ ենք լսում «Սովորողների մասնագիտական կողմնորոշում» արտահայտությունը: Իրականում դպրոցում որևէ բան արվո՞ւմ է երեխայի մասնագիտական կողմնորոշումը ճիշտ ընթացքի մեջ դնելու ուղղությամբ: Վստահ կարելի է ասել՝ գրեթե ոչինչ: Հայտնի է, որ երեխաների մի մասը դպրոցն ավարտելուց հետո բուհ չի ընդունվում: Դժվարին խնդիր է ծառանում նրա, ծնողների, ընտանիքի առջև: Ո՞ւր գնալ, որտե՞ղ աշխատել: Այդ հարցը չէր մտահոգի պատանուն կամ աղջկան, եթե նա կյանք մտներ իբրև որակյալ վարորդ կամ դեձակ, հյուսն կամ ատաղձագործ: Վերջին տարիներին երեխաներին որևէ մասնագիտության մեջ հմտացնելու նպատակով փորձեր արվեցին: Այսպես, շաբաթը մեկ օր նրանց ուղարկում ենք կցված հիմնարկ-ձեռնարկություններ կամ ուսումնական կոմբինատներ՝ մասնագիտական կողմնորոշման համար: Կյանքը ցույց է տալիս, որ դա անօգուտ, ինքնանպատակ միջոցառում է, որովհետև ինքը՝ գործարանը կամ ուսումնական կոմբինատը դրան պատրաստ չեն: Այստեղ չկան մանկավարժ-վարպետներ, անհրաժեշտ բարոյահոգեբանական միջավայր և վերջին հաշվով՝ շահագրգռություն: Աշակերտները, եթե անկեղծ խոսենք, այսպես ասած, միմիայն գլխացավանք են արտադրական կազմակերպության համար: Ասել է թե դպրոցն ի՛նքը պետք է ունենա համապատասխան նյութատեխնիկական բազա՝ արհեստանոցներ, որակյալ վարպետներ: Միայն այդ պայմաններում կարելի է ապահովել բարձրորակ մասնագետների պատրաստումը:

Մի քանի խոսք դպրոցի զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ: Կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է սովորողներին կողմնորոշել 9-րդ դասարանից՝ դարձյալ Արևմուտքի օրինակով երեխային հնարավորություն տալ ուսումնառության վերջին երկու տարում հրաժարվել որոշ առարկաներից և խորանալ նախասիրած առարկաների ուսումնասիրության մեջ: Ինչու՞ երեխային ստիպել սովորել մաթեմատիկա, եթե այն կյանքում նրան այլևս պետք չի գալու: Բավարար գիտելիքներ նա արդեն ստացել է մինչև 9-րդ դասարանը: Այդքանը նրան կյանքում բավական է: Ուրեմն 9-րդ դասարանից արդեն թող խորանա այն առարկաների մեջ, որոնց գծով հետագայում շարունակելու է ուսումը: Այս դեպքում միայն կունենանք մասնագիտորեն հմուտ և խորագիտակ կադրեր:

Որպես օրվա հրամայական է հնչում ազգային դպրոց ստեղծելու պահանջը: Մեր երեխաների ճնշող մեծամասնությունը սովորում է հայկական դպրոցներում: Նկատի պետք է ունենալ՝ հայկական, բայց ոչ ազգային: Ցավոք, այսօրվա դպրոցը մամլակով համահարթեցման ենթարկեց ազգային դպրոցի դարավոր սկզբունքները՝ սկիզբ դնելով մի նոր դպրության, որը սնվում էր ոչ ազգային տոհմիկ ակունքներից: Երեխային որպես հայ կրթել կկարողանանք այն դեպքում, երբ նրա մեջ մշակենք ազգային մտածողություն: Չսովորած իր ժողովրդի պատմությունը՝ նա ուսումնասիրում է ուրիշինը, բնության, աշխարհի մասին պատկերացում է կազմում՝ սովորելով թարգմանված գրքերով և բոլորովին անտեղյակ մնալով, թե իր հայրենակիցները ինչ ներդրում ունեն, ասենք, տիեզերքի նվաճման, քիմիական արդյունաբերության զարգացման, միջուկային ֆիզիկայի բնագավառներում: Եվ եթե խաթարվում է ազգային հիշողությունը, նրան չեն հուզում ազգային երգերը, պատմաճարտարապետական եզակի հուշարձանները, եթե նա պարզ պատկերացում չունի, թե որտեղ են գտնվում Տարոնը, Վասպուրականը, Տավուշը և այլն, ապա ի՞նչ հայրենասիրության մասին կարող է խոսք լինել: Մեր կարծիքով՝ երեխան հայ ժողովրդի պատմությունը պիտի ուսումնասիրի հենվելով ոչ միայն դասագրքի, այլև Խորենացու, Բուզանդի, Եղիշեի, Փարպեցու գիտական ուսումնասիրությունների վրա, դրանք օգտագործի որպես դասագրքի անքակտելի մաս:

Դպրոցը զուրկ է ինքնավարության տարրական իրավունքներից: Խոսքը քաղաքից դուրս արգելված էքսկուրսիաների մասին է: Երեխան զուրկ է դրանից, ուրեմն և՝ հայրենիքը ճանաչելու հնարավորությունից: Նա հայրենի վայրերի մասին գաղափար է կազմում լոկ կարդացածով, լավագույն դեպքում՝ նկարներով: Այնինչ որքան բան են տալիս հայրենագիտական դասերն այն վայրերում, որի մասին լսում է դպրոցականը: Վերջերս մեզ հաջողվեց մի այդպիսի դաս լսել Օշականում՝ Մ. Մաշտոցի տապանաքարի մոտ, ուր խմբերով արտասանվող այբ, բեն, գիմ-ը ակնածանքի սարսուռ էր ծնում ներկաների հոգում:

Չունենալով ինքնավարության իրավունք՝ դպրոցը տասնամյակներ աշխատեց որպես վարչահրամայական հրահանգների հլու կատարող՝ զուրկ ազգային, ինքնուրույն ստեղծագործական դիմագծից:

Ձգտելով փշրել մեզ կաշկանդող ամեն պայմանականություն՝ այս տարի նորովի ենք կազմակերպել մեր աշխատանքները՝ այն խարսխելով դպրոցի մշակած ծրագրերի և առավելապես ստեղծագործական հնարանքների վրա: Մեր խնդիրն է նախ դնել ազգային դպրոցի առաջին հիմնաքարերը: Իր իրավունքների մեջ կմտնեն արևմտահայերենը, արևմտահայ և սփյուռքահայ գրականության խորացված ուսուցումը:

Անցած ուսումնական տարում արդեն մեր դպրոցում կատարվել է այդպիսի աշխատանք: 6-րդ «Ա» դասարանում, որը կազմված է ընդունակ, լեզվական հակում ունեցող երեխաներից, անցկացվել են գրաբարին, միջին հայերենին, արևմտահայերենին նվիրված հետաքրքիր դասեր: Դրանց նպատակն է եղել ներկայացնել մայրենին իր պատմական զարգացման ընթացքի մեջ: Ընթերցողը կարող է զարմանալ՝ 6-րդ դասարանում գրաբա՞ր, արևմտահայերե՞ն: Այո, չենք ժխտում, դա

երևույթ է, եզակի փաստ և պատահական չէ, որ իր արձագանքները գտավ մտավորականության շրջանում և մամուլում: Չպետք է կարծել, թե այդ դասերին աշակերտները ծանոթանում են գրաբարի լեզվական կանոններին: Ո՛չ, դա կլիներ մերժելի, դասը կդարձներ խրթին, անմատչելի: Ուսուցչուհին գրաբարի մասին երեխաներին հետաքրքիր տեղեկություններ տալուց հետո սովորեցրել էր գեղեցիկ ու մատչելի ասույթներ: Աշակերտները բացատրում են յուրաքանչյուր ասույթ, դրանք կապում իրենց առօրյայի, կյանքի հետ, գրաբարով կատարում հնագույն երգեր, արտասանում Մաշտոց, Նարեկացի՝ իրենք իսկ հիացած ու խանդավառված մայրենիի շքեղությամբ:

Յուրահատուկ տոն էր արևմտահայերենին նվիրված դասը, ուր զուգակցվեցին բանաստեղծություն, արձակ, թատրոն ու երգ, քարտեզ և պատմություն: Եվ այս ամենն ունի մեկ նպատակ՝ երեխաներին սիրելի դարձնել մայրենին, նրանց դաստիարակել այն գիտակցությամբ, որ ինչպես ՀԿԿ Կենտկոմի 1988 թ. սեպտեմբերյան պլենումում ասաց ընկ. Ս. Հարությունյանը, «Լեզուն ժողովրդի հոգին է, նրա անցին հոգևոր հարստությունը, նրա մշակույթը», որ «մայրենի լեզվի իմացությունը մարդու հոգևոր հարստության, ինտելիգենտության անհրաժեշտ պայմանն է»:

Նշենք, որ արևմտահայերենին նվիրված դասին ներկա էին գրողներ, լրագրողներ, սփյուռքահայ գործիչներ, որոնք դասի ձայնագրությունները տարան Բոստոն, Լոս Անջելես, Փարիզ, Կիպրոս, Բուենոս Այրես և այլուր:

Շուրջ 15 տարվա պատմություն ունի մեր դպրոցի «Վերնատուն» ուսուցչական գրական խմբակը, որն իր տեսակի մեջ ևս եզակի երևույթ է հանրապետությունում: Մեր չափազանց օգտավետ աշխատանքը՝ կենդանի միջոցառումներով, բարձրացնում է ուսուցչի ինքնակրթության մակարդակը, նրա ճաշակը, հնարավորություն ընձեռում մուտք գործել գրականության կախարդական աշխարհը: «Վերնատան» աշխատանքները ղեկավարում է հայոց լեզվի ու գրականության ուսուցչուհի Ռ. Նազարյանը: Խմբակն արդեն լայն ճանաչում է վայելում: Անցած ուսումնական տարում երեք անգամ ներկայացվել է հեռուստաէկրանից:

Ընթացիկ ուսումնական տարում կլրանում տարիներ առաջ ԽՍՀՄ մանկավարժական գիտությունների ակադեմիայի դպրոցների կահավորման և ուսուցման տեխնիկական միջոցների օգտագործման գիտահետազոտական ինստիտուտի կատարած փորձը: 1982—83 ուստարվանից այդ ինստիտուտը մեր դպրոցում փորձարարական աշխատանք է կազմակերպել իրենց մշակած դասավանդման նոր մեթոդների գործադրման արդյունավետությունը պարզելու նպատակով (ղեկավար՝ Գ. Գ. Լևիտաս): Աշակերտներին տրվում են տպագրական հիմքով տետրեր, կոնսպեկտներ, ինքնուրույն աշխատանքի գրքույկներ, ուսուցման լրացուցիչ միջոցներ: Տվյալ դասարանի ուսումնական նյութը բաժանվում է հիմնականում երկուական դասաժամի համար նախատեսված բաժինների: Առաջին դասին տրվում է մաթեմատիկական թելադրություն, երկրորդ դասին ստուգվում են աշակերտների կատարած աշխատանքը, տեսական գիտելիքները վերարտադրելու և դրանք կիրառելու կարողությունները, նախապատրաստվում և անցկացվում է ինքնուրույն աշխատանք: Դասի հագեցվածության շնորհիվ երեխայի մտածողությունն արագ է գործում: Աշակերտները տիրապետում են ուսումնական աշխատանք կատարելու նըպատակահարմար հնարների: Ուսուցման այդպիսի մեթոդները դասապրոցեսում ընդգրկում են բոլոր աշակերտներին: Դասի ընթացքում աշակերտների մեջ ձևավորվում են դրական հատկանիշներ՝ փոխօգնություն և միաժամանակ պահանջկոտություն միմյանց հանդեպ, պարտաճանաչություն, քննադատական վերաբերմունք սեփական անձի նկատմամբ: Ուսուցման մեկ ցիկլի ընթացքում 2—3 դաս, յուրաքանչյուր աշակերտ ստանում է 3—4 -ական գնահատական: Դպրոցի դիրեկցիան ձգտում է հասնել այն բանին, որ մաթեմատիկայի բոլոր ուսուցիչները ևս դասապրոցեսում առաջնորդվեն վերոհիշյալ մեթոդով:

Այս տարվանից մեր դպրոցում հետազոտական աշխատանքներ կծավալի նաև սոցիոլոգ-հոգեբանը: Հայտնի է, որ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի մի շարք հանգամանքների բերումով ուսուցիչն այսօր պարզապես ի վիճակի չէ գործնականում իրագործելու դասարանի յուրաքանչյուր աշակերտի հանդեպ անհատական մոտեցման սկզբունքը: Արտասահմանյան մի շարք երկրներում (ԱՄՆ, Անգլիա և այլուր) նմանօրինակ խնդիրների լուծմանն է նպատակամղված այսպես կոչված «սոցիալական ծառայություն» համակարգը, որի օգնությամբ հաճույքով դիմում են և ուսուցիչները, և ծնողները: Ծառայության գործակալները, որոնք գիտական բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ են, իրենց դիմած ընտանիքի անդամների հետ երկարատև, անբռնազբոսիկ շփման ընթացքում ախտորոշում և միացյալ ջանքերով վերացնում են կոնֆլիկտային տվյալ իրավիճակի պատճառները:

Չենք կարող շրջանցել այն հայտնի ճշմարտությունը, որ երեխայի համար շաբաթ օրերին դպրոց գալը դժվար է այն դեպքում, երբ նա գիտե, որ ընտանիքի բոլոր անդամները տանն են, ազատ, իսկ ինքը պարտավոր է դասի ներկայանալ: Ավելորդ է նշել, որ երեխաներից շատերի հաճախումը դպրոց այդ օրերին խախտվում է ընտանիքներում անցկացվող զանազան խնջույքների և նրանց այլ վայրեր մեկնելու պատճառով: Սրանց հետևանքով դասապրոցեսը թերարժեք ու ինչ-որ չափով նպատակային համարվելուց հեռու է լինում: Բնականաբար, առաջացան դժվարություններ՝ կապված դասացուցակի հետ: Սակայն դրանք հաղթահարվեցին, յուրաքանչյուր առարկայի հատկացվեցին զույգ ժամեր, ինչպես արվում է բուհերում: Դրանով իսկ կրճատվեց օրվա ընթացքում երեխայի պատրաստելիք դասերի թիվը:

Կրթական համակարգի, ուսուցչի, դպրոցի մասին խոհերը, մտահոգությունները անչափ շատ են: Եվ այն, ինչ այսօր հուզում է մեզ, կարծում ենք հուզում է ողջ հասարակությանը: Այլ կերպ լինել չի կարող: Չէ որ նրա յուրաքանչյուր անդամ պարտադիր անցնում է դպրոցով և կրում նրա դրոշմը:

Միացյալ ուժերով աշխատենք մարդու ազազնվացման, նրա քաղաքացիական և ազգային դիմագծի ձևավորման, մայրենիի բյուրեղացման, սովորողների համակողմանի դաստիարակության ճշմարիտ ուղիներ գտնելու համար:

ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՇԱԿ. ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ԻԴԵԱԼԻ ԴԻՐՔԵՐԻՑ

Ժ. ՎԱՐԴԱՆՈՎԱ

ՀԱՄԱԿՈՂՄԱՆԻՈՐԵՆ ԶԱՐԳԱՑԱԾ, հոգեպես հարուստ անհատի ձևավորման միջոցներից մեկը հանդիսացող գեղագիտական ճաշակի յուրահատկության հետազոտումն այսօր անվիճելի տեսական հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Գեղագիտական ճաշակը ոչ թե բնածին, կենսաբանորեն բնազդական, այլ բնության, սոցիալական իրականության և արվեստի երևույթներն ընկալելու և գնահատելու մարդու կարողությունն է: Դա սուբյեկտի ամբողջական դրսևորումն է գեղագիտականի նկատմամբ, անձի գնահատականը իդեալի դիրքերից:

Միանգամից նշենք, որ ճաշակի բնության մասին եղած բոլոր տարաձայնություններով հանդերձ, երևույթի տառացիորեն բոլոր հետազոտողներն այն ընդունում են իբրև մարդու ունակություն՝ ըմբռնելու, թե ինչն է գեղեցիկ և ինչը այլանդակ: Հաշվի առնելով դա, գեղագիտական ճաշակը բնութագրվում է որպես գնահատելու տարբերակված ունակություն: Նշանակում է, ճաշակը գեղագիտական ընկալման անհատական ունակության այն չափն է, որը որոշելով, ավելացնում ենք՝ «լավ», «վատ», «նուրբ», «զարգացած» ճաշակ և այլն: Հենց լավ զարգացած ճաշակն էլ իրականում ընկալվող առարկան ճշտորեն գտնում է գեղեցիկ, վեհ կամ անէական: Իսկ գնահատումն իր էությամբ միջնորդավորված գիտելիք է. այն պարտադիր կերպով ենթադրում է համադրում, համեմատում, հարաբերակցում:

Այսպես, եթե արդիականությունը մեկնաբանենք որպես համապատասխանություն ժամանակի (դարի կամ օրվա) պահանջմունքներին, առաջին պլանի վրա է դրվում գնահատականը. խոսքը ոչ թե ֆիզիկական, այլ սոցիալ-կուլտուրական ժամանակի մասին է, որը կարելի է ընդգրկել մի հայացքով և որի մեջ կարելի է կանգնեցնել ակնթարթը. կարելի է «տեղաշարժվել», օգտագործելով մարդկության կուտակած փորձը: Գեղագիտական գնահատականի մեջ դրսևորվում է, մի կողմից, այս կամ այն երևույթի նշանակալիությունը, մյուս կողմից, բնութագրվում է ինքը՝ գնահատող սուբյեկտը, նրա զարգացման մակարդակը՝ որպես գեղագիտական կուլտուրայի կարևորագույն ցուցանիշ:

Գեղագիտական զարգացումը նպատակամետ պրոցես է փոխադրելու հասարակության գեղագիտական կուլտուրայի մակարդակը անձի գեղագիտական կուլտուրայի մակարդակին և ընդհակ'առակը՝ հասարակությունը հարստացնել անձի եզակի կուլտուրայով, ձևավորել ստեղծարարորեն ակտիվ անհատ, ունակ օբյեկտիվորեն ճշմարտացի գնահատելու գեղագիտականը: Պատահական չէ, որ ճաշակի մարքսիստական տեսության հիմքում դրված է դրա ճշմարտացիության հարցը, այսինքն ճաշակի գնահատության համապատասխանումը առարկայի իրական բնույթին:

Որպես զուտ տեսական իմացություն, որը ստուգում է ճաշակը, ինչպես նաև առաջ անցնում նրանից, գեղագիտական հայացքներն ունեն մեծ նշանակություն, ներգործում են ճաշակի վրա, շտկելով և ուղղություն տալով նրա զարգացմանը: Այն դեպքերում, երբ մեր ճաշակը բախվում է անականկալ օբյեկտների, ինչը անկասկած տեղի է ունենում սոցիալական իրականության մեջ, իրենց իրավունքների մեջ են մտնում դատողությունները: Մարդու գեղագիտական հայացքները այդ անծանոթ ձևի մեջ «ճանաչում են» նմանության գծեր արդեն «յուրացված» գեղեցկության հետ և օգնում են օբյեկտիվորեն ճիշտ գնահատել գեղագիտական երևույթը:

Ճաշակի և պահանջմունքների կապը ավելի սերտ է, քան ճաշակի և հայացքների կապը. առանց գեղագիտական պահանջմունքների մարդը ճաշակ չունի: Գեղագիտական պահանջմունքը սուբյեկտի ակտիվության աղբյուրն է, անհատի զարգացման, առարկայական աշխարհի նկատմամբ նրա վերաբերմունքի ցուցանիշը: Հենց վերաբերմունքը՝ որպես օբյեկտիվորեն ճանաչված առարկայի գիտակցում, թույլ է տալիս որոշել գեղագիտական պահանջմունքը իբրև «ինքնարժեքավորում»: Եվ «մարդու ճաշակի մասին,— արդարացիորեն գրում է Ա. Ս. Մոլչանովան,— դատում են գեղագիտական հաճույքի մեջ ըստ նրա պահանջմունքների բավարարման առարկաների... Հենց պահանջմունքն է ճաշակին տալիս որոշակիություն և ընտրողականություն» (А. С. Молчанова. На вкус, на цвет... М., 1966, с. 41).

Բայց պահանջմունքը հոգեկանի այն կողմն է, որն անհատին ամենից ավելի սերտորեն է կապում հասարակությանը: Այն սոցիալապես վերին աստիճանի դետերմինացված է: Ինչպես հայտնի է, և սուբյեկտը առարկայի համար, և առարկան սուբյեկտի համար ծնվում են հանրային արտադրության պրոցեսում: Ճաշակը, որպես գեղագիտական պահանջմունքների անմիջական արտահայտություն, միջնորդավորված է լինում արտադրության, առաջին հերթին, գեղարվեստական արտադրության պրոցեսով: Ոչ ոք մարդուն չի սովորեցնի գնահատել արվեստի ստեղծագործությունները և գեղագիտականը իրականության մեջ, մինչև որ նրա մեջ չձևավորվեն գեղագիտական պահանջմունքներ: Հենց զարգացած պահանջմունքն է իր մեջ ընդգրկում դրա բավարարման միջոցների գիտակցումը:

Իր կուլտուրական պահանջմունքներով, դաստիարակությամբ, ընկալման փորձով ձգտելով դեպի այս կամ այն ստեղծագործությունը, մարդը ցուցաբերում է այն, ինչ հոգեբաններն անվանում են դիրքորոշում: Դիրքորոշումը մարդու հոգեկան կառուցվածքում առաջացող սուբյեկտի պատրաստակամությունն է որոշակի գործունեության՝ բավարարելու իր ունեցած պահանջմունքը: Կարծես անհատին դրդելով «օբյեկտը փոխադրելու սուբյեկտի վրա», դիրքորոշումը ձգտումներն ու գործողություններն ուղղում է դեպի նրա ունեցած պահանջմունքի բավարարման հունը: Հիմնադրույթից է կախված ընկալման յուրահատուկ համատեքստը, այս կամ այն տրամադրվածությունը, գեղագիտական «ենթատեքստը»: Անհատի նախորդ փորձը կապելով ընկալման տվյալ պահի հետ, դիրքորոշումը կանխորոշում է ինֆորմացիայի վերամշակման յուրահատկությունը. ընկալումը տեղի է ունենում «նրա լեզվով»: Օրինակ, Ա. Սոկուրովի «Մարիա», Ռ. Գևորգյանի «Կղզիներ», Ա. Խաչատրյանի «Կոնդ» բավական հաջողված վավերագրական ֆիլմերում մարմնավորված հետաքրքրությունները, կենսադիրքավորումները և իդեալները համընկնում են հնարավոր հանդիսատեսների ապրումներին ու զգացմունքներին: Բնությունը, իրադարձությունները, կենցաղի իրողությունները ֆիլմերի մեկնաբանություններն են, դրանց բացատրությունը, բովանդակությանը համահունչ երևույթների արդիականացումը: Այդ պատճառով էլ անհատի մեջ առաջնային են դառնում նրա պահանջմունքները. նա սկսում է «ապրել» «բարոյապես բարձրագույնի» մակարդակով որպես իդեալին հասնելու միջոցի:

Բնորոշելով երևույթի գեղագիտական արժեքավորությունը, մենք դրանով իսկ հաստատում ենք այդ երևույթի՝ գեղագիտական հաճույք պատճառելու ընդունակությունը: Մարդու ֆիզիկական ուժն ու առողջությունը, նրա կատարելությունն ու ճարպկությունը, նրա միտքն ու հնարամտությունը, խիզախությունն ու քաջությունը, նրա վարպետությունը իր ամենատարբեր դրսևորումներով մեզանից յուրաքանչյուրը միշտ գնահատում է գեղագիտորեն դրականորեն: Իսկ ամեն մի արժեքային հարաբերություն անհնար է պատկերացնել առանց ռեալ երևույթները իդեալի դիրքերից գնահատելու: Իր հերթին, «գեղագիտական իդեալ» հասկացության մեջ մենք մտցնում ենք որոշակի դարաշրջանի գեղագիտորեն զարգացած անհատի, աշխարհում մարդու ինքնահաստատման ձևերի ներդաշնակ զարգացման, անհատի և իրականության նկատմամբ հարաբերությունների դետերմինանտների մասին պատկերացումները: Այսպիսով, «գեղագիտական իդեալ» հասկացության մեջ մենք մտցնում ենք «գեղեցիկ մարդու գեղեցիկ աշխարհը»: Ընդ որում, գեղեցիկի իդեալի փոփոխականությունը ընկալելով որպես միանգամայն բնական երևույթ և պատմական փոփոխությունների անընդմիջությունը գիտակցելով որպես աշխարհայացքի անբաժանելի տարր, ժամանակակից մարդը սիրով իրեն ևս դիտում է իբրև անընդհատ կատարելագործման օբյեկտ: Գեղագիտորեն զարգացած սուբյեկտը, որը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս որպես հասարակության կուլտուրայի՝ պատմականորեն ձևավորված գիտելիքների, պահանջմունքների, դիրքորոշումների կրող, անկասկած, հանդես կբերի գեղեցիկը ընկալելու ունակություն:

ՎԱՐԴԱՆՈՎԱ ԺԱՍՄԻՆԱ ԱՐՏՅՈՄԻ— Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի փիլիսոփայության ամբիոնի դոցենտ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու:

Իհարկե XX դարում աճել է առանձին անհատի դերը գեղագիտական իդեալի ձևավորման գործում, բայց դրանով դեռ ամենևին էլ չի ժխտվում նրա օբյեկտիվությունը ոչ միայն այսօրվա, այլև համամարդկային պատմության հանդեպ: Անկասկած, ներկայումս զգալիորեն նսեմացել է կանոնի, սկզբունքի դերը, բայց դա չի նշանակում դարերի միջով մեզ հասած ստեղծագործության անհասանելի նմուշների առկայության մտքի ժխտում:

Վերածննդի դարաշրջանի մարդու իդեալը Լեոնարդոյի «Ջոկոնդան» է, անհատի հոգևոր անսահման ազատության կերպարը, մի էակի, որի վրա չի տարածվում և ոչ մի սահմանափակում: Մոնա Լիզային վիճակված է արվեստի մեջ մնալ որպես մարդկային ազատ ոգու անսահմանության մի անմահ խորհրդանիշ, որ Լեոնարդոն դրել է մեր հայացքի առջև իբրև «անսպառելիության» առեղծված:

«Մարդկային էության» կատարյալ բացահայտման խնդրին է ծառայում նաև գեղագիտական ճաշակի ձևավորումը՝ որպես գեղեցկության չափանիշներով արարող ներդաշնակ անհատի ձևավորման գործոն: Ճաշակի բազմապիսի գնահատականների մեջ, որոնցում մարդը միաժամանակ հանդես է գալիս իբրև արտացոլման և իբրև պրակտիկայի սուբյեկտ, միշտ պետք է առանձնացնել այնպիսիք, որոնք ճիշտ են լոկ հարաբերականորեն, բայց այդուհանդերձ օբյեկտիվ են, ինչպես և այնպիսիք, որոնք օբյեկտիվ գեղագիտական բովանդակություն չեն պարունակում: Առաջին դեպքում մենք խոսում ենք այն ճաշակի զարգացածության աստիճանի մասին, որն ընդունում է այնպիսի տարբերություններ, որոնք գեղագիտական գրականության մեջ կոչվում են «նորմալ տարբերություններ»: Այսինքն, խոսքը ճաշակի ճշտության կամ մոտավորության, նրբության կամ գռեհկության, ճկունության կամ դոգմատիզմի մասին է և այլն: Իսկ երկրորդ դեպքում՝ ճաշակի բացակայության կամ նրա աղճատվածության մասին:

Եվ գեղագիտական գնահատականների բազմապիսությունը, որը կապված է ամեն մի գիտելիքի հարաբերականության հետ, ոչ թե գեղագիտական արտացոլման օբյեկտիվության հերքումն է, այլ իրականության ամեն մի արտացոլման դիալեկտիկական բնույթի հետևանքը: Ընդ որում, ճաշակի մասին դատողության կախվածությունը պատմականորեն կոնկրետ անհատից, գեղագիտական գնահատականը չի դարձնում կեղծ և սուբյեկտիվ: Ճաշակի մասին նման դատողությունը, որ կարող է լինել ճշմարիտ, օբյեկտին համապատասխանող, լավ ճաշակ է: Իսկ գեղագիտական օբյեկտի անհամազոր արտացոլումը՝ վատ ճաշակ: Հենց արտացոլման ճշտությունն է հնարավոր դարձնում տվյալ ճաշակը բնորոշելու իբրև լավ կամ վատ: Մնալով լավ ճաշակի շրջանակներում, որի համար հակացուցիչ է ինչպես անսկզբունքայնությունը, այնպես էլ կույր կտրականությունը, մարդը կարող է ունենալ սեփական հակումները գեղագիտականի աշխարհում՝ մի բան ավելի շատ է դուր գալիս, քան մեկ ուրիշը: Ճաշակն այստեղ հանդես է գալիս և իբրև ճանաչողության եղանակ, և իբրև գեղագիտական հաճույքի չափանիշ:

Իր հերթին չափի զգացումը, նորի զգացումը, իսկական գեղեցիկի ըմբռնումը, զզվանքը գռեհիկի նկատմամբ գործում են իբրև խորապես անհատական խթաններ: «Կուլտուրայի ոլորտը,— նշված է ԽՄԿԿ ծրագրում,— կոչված է... անհրաժեշտ հնարավորություններ ապահովել ժողովրդի ինքնագործ գեղարվեստական ստեղծագործության համար, զարգացնել ընդունակությունները, հարստացնել սոցիալիստական ապրելակերպը, ձևավորել առողջ պահանջմունքները և գեղագիտական բարձր ճաշակ»:

Ինչպես հայտնի է, Ի. Կանտը ձևակերպել է ճաշակի անտինոմիան, որտեղ նա հակադրում է երկու դրույթ. մի կողմից, «ամեն մեկն ունի իր ճաշակը», հետևաբար, ամեն մի բանավեճ ճաշակների մասին կլինի անպտուղ, ճաշակների մասին չեն վիճում. մյուս կողմից. «ճաշակի դատողությունը... ներհատուկ է նշանակալիության հավակնությունը յուրաքանչյուրի համար» (Кант И. Соч., в 6-ти томах, т. 5, М., 1966, с. 213): Մարդը «չպետք է այն (որևէ առարկա:— Ժ. Վ.) անվանի գեղեցիկ, եթե այն դուր է գալիս միայն իրեն» (նույն տեղը, էջ 214):

Ճաշակի դատողությունը բնութագրելով որպես բոլորի համար պարտադիր, Ի. Կանտը առաջ է քաշում նրա համընդհանրության պահանջը՝ առանց հասկացության միջնորդության: Սակայն որտեղի՞ց է համընդհանրությունը, եթե բացակայում է հասկացությունը: Փիլիսոփայի մտահղացմամբ, այդ համընդհանրության հիմքը «ճանաչողական ուժերի ազատ խաղն է»: Հենց «խաղի» վրա է խարսխվում այն «ընդհանուր զգացումը» (sensus communis)-ը, որը գեղագիտական գնահատականը պարտադիր է դարձնում բոլորի համար: Հետևաբար, ճաշակների մասին կարելի է վիճել:

Հարկավոր է մարդու մեջ անպայման դաստիարակել «անհամաձայնության կուլտուրա», նրան սովորեցնել հարգել նաև մեկ այլ ընկալում, սեփական գնահատական ունենալու յուրաքանչյուրի իրավունքը: Գեղագիտական գնահատականի մեջ դրսևորվում է, մի կողմից, այս կամ այն երևույթի նշանակալիությունը, իսկ մյուս կողմից՝ բնութագրվում է ինքը՝ գնահատող սուբյեկտը:

Առանձնապես ընդգծելով տվյալ հանգամանքը, պետք է նկատի ունենալ, որ այստեղ ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն են ստանում այնպիսի գործոնները, ինչպես անձնական կենսապայմանները, գործունեության յուրահատկությունը, աշխատանքի բնույթը և այլն: Նշանավոր շատ կինոդերասաններ, օրինակ, մտել են ոչ միայն կինոյի, այլև նորաձևության պատմության մեջ: Ուրվագծին կիպ կպած առանց թևքերի (կամ կիմոնոյի տիպի կարճ թևքերով), ինչպես նաև առանց օձիքի լայն տարածում ստացած շապիկը մոդաների աշխարհում կոչում են Մառլոն Բրանդոյի շապիկ: Հենց դրանով նա նվաճեց հարմարավետ հագուստի սիրահարների սրտերը: Հավանաբար, կինոյի «աստղերի» մեծ մասի մոտ կգտնվի մի կոստյում, որը իր համբավով պարտական է հենց նրանց: Սակայն իսկական դերասանը միշտ էլ էկրանից մեզ բերում է ինչ-որ ավելի մեծ բան, քան ինչ-որ մի կոստյումի հասարակ մոդա: Նա միաժամանակ «թելադրում է» կյանքի ոճը, մաներաները, հայացքը իրերի նկատմամբ:

Դիմելով մեր կինոյին և նորաձևությանը, պետք է նկատել, որ մենք չունենք «աստղերի» համակարգ. երկար ժամանակ այդ երևույթը համարվում էր արատավոր, իսկ բուն հասկացությունը սովորաբար օգտագործվում էր նեգատիվ համատեքստում: Այժմ չի կարելի չխոստովանել, որ դա բավական մակերեսային դատողություն է. ըստ էության «աստղերի» բացակայությունը և անդեմությունը միմյանց մոտ հասկացություններ են: Մինչդեռ այսօր սուր կերպով զգացվում է անձնավորության դեֆիցիտը և կյանքում, և էկրանին, չէ որ իսկական «աստղը» ամենից առաջ աննկրկնելի անձնավորություն է:

Բնութագրելով անձը, գեղագիտական ճաշակը արտացոլում է գտնում ոչ միայն այն բանում, թե ինչպես է հագնված մարդը, ինչպիսիք են նրա մաներաները, ինչպես է նա խոսում, այլև պրոֆեսիոնալ գործունեության ոլորտում: Հենց գեղագիտականի միջոցով է, որ գործունեության ցանկացած տեսակում մարդը ձեռք է բերում հոգևոր և ֆիզիկական ուժերի դրսևորման կատարյալ ազատություն, զգալով իսկական երջանկություն:

Այսպես, գեղեցկության արարումը, որպես հոգևոր գործունեության արտահայտություն, չի կարող լինել զուտ կատարողական աշխատանք. այն պետք է լինի ստեղծագործություն: Պատահական չէ, որ Էյնշտեյնը գտնում էր, որ իբրև ստեղծագործական մտածողության տարրեր հանդես են գալիս ֆիզիկական իրողությունների շատ թե քիչ պարզ կերպարներ և նշաններ: Իսկ Էյզենշտեյնը, իր հերթին, գրում էր. «Կան բազմաթիվ նման օրինակներ, երբ ագռավի սև թևը ձյան վրա կամ ձիու դոփյունի ռիթմը, աքլորի կանչը կամ խածկտիկի երգը գունագեղ կամ հնչյունային բծից կարող են զարգանալ և դառնալ գաղափարախոսական ամբողջ կառուցվածքներ» (Эйзенштейн С. М. Избр. произв. в 6-ти томах, т. 4, М., 1966, с. 296):

Ոչ միայն մարդուն շրջապատող իրականության տրամաբանական ու զգայական ընկալումը նրա կողմից, այլև ինքը՝ հոգևոր պրոցեսը, զգայական է, տեսողական, կերպարային: Օրինակ, ելնելով այն բանից, որ կինոյի կերպարն ինքնին տեսողական է ու դինամիկ և, նշանակում է, կարող է արտացոլել հոգևոր պրոցեսի «պատկերայնությունը» և «տարածականությունը», ներկայիս կինեմատոգրաֆը որոնումներ է կատարում այդ ուղղությամբ: «Սուբյեկտիվ խցիկի» գեղարվեստական-գեղագիտական նշանակությունը Կարլո Բեռնարին բնութագրում է հետևյալ կերպ. «օբյեկտիվ իրականությունը հարստացել է նոր սուբյեկտիվացված օբյեկտիվ իրականությամբ» (Карло Бернари. Обогащение объективной реальности. «Искусство кино», № 7, 1965, с. 102).

Գեղագիտական արտահայտչականության նոր եղանակներ որոնելու գեղագետի իրավունքը հարգանքի և սիրո վկայությունն է արվեստի, ժամանակի նկատմամբ, որն ըմբռնված է որպես «մարդկային զարգացման տարածություն» (Կ. Մարքս), մարդու նկատմամբ: Գործնականորեն ոչ մի իսկական գեղագետ չի կարող սահմանափակվել ձեռք բերածով՝ իր հայտնագործած բնավորություններով, պրոբլեմատիկայով, եղանակներով: Նա պետք է ստեղծի նորը, արտացոլելով իր ժամանակը (հիշենք Օնորե Դոմիեի հպարտ արտահայտությունը. «Ես պատկանում եմ իմ ժամա-

նակին»), ժամանակակից գեղագիտական գիտակցության օրեցօր աճող պահանջմունքը, որին խորթ չեն ոչ նրբին ինտելեկտուալիզմը, ոչ էքսկուրսները դեպի պատմության բնագավառը կամ գեղարվեստական այլ կուլտուրաների աշխարհը:

Ժամանակակից մարդու գեղագիտական գիտակցության բարդության մասին, որը պարունակում է բազմաթիվ «պատմական շերտանստվածքներ», վառ պատկերացում են տալիս երբեմն մանկական գեղարվեստական ստեղծագործության որոշ ցուցահանդեսներ: Իբրև այդպիսի օրինակներից մեկը կարելի է նշել հնդիկ երեխաների նկարների ցուցահանդեսը, որ մի ժամանակ կազմակերպվել էր Երևանում: Ցուցահանդեսում ներկայացված էին տարբեր տարիքի, տարբեր դաստիարակության, տարբեր աստիճանի օժտվածության երեխաների աշխատանքներ, ինչը բնականաբար պայմանավորել էր դրանց որոշ խայտաբղետությունը, և որը, սակայն, հրատակորեն «տեղավորվում էր» պատմության մեջ եղած գեղարվեստական ոճերի շրջանակներում: Այսպես, ճապոնական պայմանական փորագրության կողքին կային ժամանակակից վերացական արվեստի ոճով արված նկարներ, մանկական անվարժ ձեռքով արված նկարների կողքին՝ «խիստ իմպրեսիոնիստական» ոգով կատարված բնանկարներ:

Եվ դա բացատրվում է ոչ թե պարզապես արտաքին ընդօրինակմամբ կամ ինքնատիպ մտածելու անկարողությամբ. պարզապես մանկական ստեղծագործության մեջ անգիտակցորեն-տարերայնորեն վերարտադրվում էին գեղագիտական աշխարհընկալման բոլոր այն տիպերը, որոնք տպավորվում էին մարդու գեղարվեստական մտածողության մեջ: Որքան ավելի լայնորեն է ծավալվում անհատի գործունեությունը, այնքան ավելի է զարգանում նրան շրջապատող երևույթների էությունը, ինչպես նաև իր սեփական էությունը գործնականորեն ու հոգեպես ըմբռնելու նրա կարողությունը: Այն եղանակը, որով գեղագետը իր ստեղծագործության մեջ արտահայտում է իր դիրքավորումը, որոշակի երևույթների գեղագիտական գնահատականն է:

Հայտնի է, որ արվեստի կենտրոնում միշտ էլ կանգնած է մարդկային անհատը, լինեն դրանք Պ. Սևակի հատկապես մարդուն նվիրված բանաստեղծությունները, որոնց մեջ զգացվում է Նարեկացու «Ողբերգության մատյանի» ջերմ շունչը և անհատի արժեքը հաստատող հայ հին նոմինալիստ-փիլիսոփաների պաթոսը, թե Մ. Ավետիսյանի «ամայի» բնանկարները:

Իսկական արարումը միշտ էլ ստեղծում է այնպիսի արժեքներ, որոնք ամենից ավելի են համապատասխանում «մարդկային ուժերի էութենական» (Կ. Մարքս) բացահայտման պահանջմունքներին, այսինքն՝ այնպիսի ուժերի, որոնց օգնությամբ մարդը ստեղծում է «երկրորդ բնություն»՝ որպես իր ծաղկման ու ամբողջ հասարակության առաջընթացի հիմքը: Ըստ Վ. Ի. Լենինի հասարակության մեջ կյանքի (գեղեցկության) իդեալը պետք է համընկնի բուն իրականության օբյեկտիվ միտումներին:

Մոր կերպարը Կ. Պետրով-Վոդկինի մոտ («Մայրը»), որը եթե անվանենք «Գեղջկական տիրամայր» և Մ. Սավիցկու «Պարտիզանական տիրամայրը» արմատապես տարբերվում են «հին» արվեստի տիրամայրերից: Եվ այդ տարբերությունը ամենից առաջ պետք է որոնել ոչ թե կերպարային լուծման մանրամասներում, այլ գեղագիտական ապրումի բուն հաղորդման մեջ, գեղագիտական ճաշակի բնույթի մեջ: Իդեալական կերպարը անշուշտ իրական է և կատարյալ: Հիշելով, որ յուրաքանչյուր դարաշրջան յուրովի է լսում և տեսնում կյանքը արվեստում, Վ. Ի. Լենինը առաջին տեղում է դնում գեղարվեստական ստեղծագործությունների ներգործությունը հենց «զգացմունքի» վրա և դրա միջոցով արդեն «մասսաների կամքի ու մտքի» վրա: Այս իմաստով առանձնապես ուշագրավ են Մ. Սարյանի բնանկարները, որոնք իսկական, իրական, այլ ոչ թե փաստագրական Հայաստանն են («Լեռներ», «Գարնանային օր» և այլն): Նկարչի կտավներին ներհատուկ են փիլիսոփայական խոր մտորումները բնության էության մասին, նրա վեհության ու մնունմենտալության զգացողությունը: Նման բնանկարները ցանկություն են արթնացնում թափանցել մեզ շրջապատող միջավայրի բյուր գաղտնիքների մեջ, օգնում են հասկանալ նրա երևույթների կապը: Իսկ չէ որ առանց հոգևոր արմատները զգալու, առանց մշակութային նստակեցության, ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Դ. Ս. Լիխաչովը, չի կարող ձևավորվել նաև քաղաքացու զգացումը:

Արժեքների սպառման այս կամ այն տիպը մեծ չափով որոշվում է գեղագիտական ճաշակի մակարդակով և բովանդակությամբ: Ընդ որում, կեցության ու մտա-

ծողության նոր եղանակի ձեռքբերումը մի կողմ չի շպրտում տառապանքով ձեռք բերված արժեքները. անհրաժեշտ կլինի դրանք նորովի ընթերցել, դրանք մտցնել նոր համատեքստերի մեջ: Գեղագիտական յուրացման պրոցեսում, որն իր մեջ ընդգրկում է ինչպես հետազոտվող օբյեկտը, այնպես էլ մարդկային գործունեությունը, իր իրական տեղն է գտնում նաև գեղագիտական ճաշակը:

Ջնջիր ամեն պատահական գիծ
Եվ դու կտեսնես, որ գեղեցիկ է աշխարհը,—
գրել է Ա. Բլոկը:

Ակնհայտ է, որ գեղարվեստական նշանակալիության չափանիշը ոչ թե պարզ թվաքանակի մեծամասնության ճաշակն է, այլ հասարակական սուբյեկտի: Այսինքն, այստեղ կարևոր նշանակություն է ստանում գեղագիտական ճաշակը որպես անհատի տարբեր կողմերի ամբողջական միասնություն: Վերջինիս համաձայն այն բնորոշվում է անհատի հոգևոր աշխարհի զարգացմամբ:

Բավարար զարգացած գեղագիտական ճաշակը կենցաղում և արտադրության
մեջ մարդկային փոխհարաբերությունների հումանացման, հաղորդակցման մեջ
տակտի անհրաժեշտ պայմանն է, իսկ գեղագիտական ճաշակի դերի ըմբռնումը, որի
մեջ արտացոլվում են անհատի կուլտուրական մակարդակը, աշխարհայացքը և գա-
ղափարախոսական ուղղվածությունը, յուրովի է հարստացնում հասարակական կյան-
քի զարգացման պրակտիկան: Իր հերթին ինքը՝ հասարակական առաջադիմությունը,
գեղագիտական իդեալի հիմքն է, որը իրենից ներկայացնում է իդեալականի և իրա-
կանի, նպատակի ու դրա իրականացման միջոցների միասնությունը:

Մի կողմից, կյանքում արդեն մարմնավորվել են այդ իդեալի այս կամ այն գծերը, իսկ մյուս կողմից, նրանում կա այն, ինչը դեռ չկա կյանքում, բայց ինչին հարկավոր է ձգտել: Այս ամենը դրսևորվում է իդեալի մեջ. հենց այստեղ է վերահարկառուցման կենդանի նյարդը, նրա խորքային իմաստը և աշխարհայացքային կողմնորոշիչը:

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ ԳՐԻՉԸ

Գ. ԱԲԱՋՅԱՆ

ԶԳՐՎԱԾ ՄԻ ՕՐԻՆԱՉԱՓՈՒԹՅՈՒՆ է, կարծես, որ արվեստագետ դերասանը ստեղծագործական որոշակի ճանապարհ անցնելուց հետո գրիչ է վերցնում՝ իր ապրած օրերի հուշը հետնորդներին թողնելու ազնիվ դիտավորությամբ: Սա մի պարագա է, որ հոգեբանորեն արդարացում ունի: Չէ որ դերասանից հետո նրա արվեստից շոշափելի ոչինչ չի մնում կենդանի ընկալման համար, իսկ հաճախ էլ անցնում է ավելի շուտ, քան մահկանացու դերասանը: Փակվեց վարագույրը, և այլևս հնարավոր չէ տեսնել, լսել, զգալ դերասանի արվեստը: Դերասանի ողբերգությունն էլ նրա արվեստի հենց այս անցավոր բնույթն է:

Աշխարհի խաչաձև ճամփեքի վրա անկանգառ, խելահեղ մի վազքից հետո Վ. Փափազյանն էլ գրեց իր գիրքը՝ «Աշխարհի բեմերում» վերտառությամբ, որը լույս տեսավ 1937 թ., այն էլ՝ ռուսերեն: Փափազյանական պարադոքս, իրոք:

Ինչպե՞ս կարող էր Մուրադ—Ռաֆայելյան կրթական հաստատության սանը՝ սնված մեսրոպատառ գրերով, գիրք գրել մեկ այլ լեզվով, որին հազիվ ծանոթ էր:

Դժվար չէ պատասխան գտնել այս հարցին:

Երեսունական թվականներին Վ. Փափազյանի գործունեության տարածքը անծայրածիր Ռուսաստանն էր, ողջ խորհրդային երկիրը, մշտական բնակության վայրը՝ Լենինգրադը: Այստեղ նա շրջապատված էր նրբանկատ, նրբամիտ ռուս արվեստագետներով, որոնք չէին կարող չտեսնել, որ իրենց առջև կանգնած է ոչ միայն դերասան, այլև մեծ մտածող, փիլիսոփա արվեստագետ, կատարյալ մի հանրագետ, որի մտորումները, արվեստի նրա ըմբռնումները թղթին հանձնելը մեծ ծառայություն կլինի խորհրդային, մասնավորաբար ռուսական թատերագիտությանը: Այդ նրանց հորդորով էր, որ Վ. Փափազյանը գրեց «Աշխարհի բեմերում» գիրքը, և ռուսական թատերական քննադատությունը այն գնահատեց իբրև «մի ողջ դարաշրջանի մարտական փաստաթուղթ»: Եվ եթե Փափազյանը այս գրքից բացի ոչինչ չգրեր, միևնույն է «Աշխարհի բեմերումը» կմնար իր տեսակի մեջ լավագույններից մեկը: Գրքում կան բազմաթիվ էջեր՝ նվիրված ռուսական բեմարվեստին ու թատրոնի մարդկանց, այնպիսի փայլուն վերլուծություններ, որ հայ ընթերցողը իրեն հայտնի փափազյանական գրքերում չի հանդիպի: Մինչև իսկ ռուսաց լեզվի արտահայտչական նրբերանգները չեն վրիպել արտիստի ուշադրությունից, մի բան, որ մատչելի չպետք է լիներ նրան՝ լեզուն չիմանալու պատճառով: «Երգայնությունը,—գրում է Փափազյանը,—բնորոշ է ֆրանսիական լեզվին, նրա ֆոնետիկային, կշռույթին, նրա բառամթերքի կառուցվածքին: Այդ իսկ պատճառով էլ ֆրանսիացի դերասանը Կոռնելին, Ռասինին, նույնիսկ Հյուգոյին ներկայացնելիս, նրանց չափաբերական տողը արտաբերելիս հարկադրաբար պետք է դիմի արտաբերման այդ եղանակին, պետք է իր խոսքին երգայնություն հաղորդի անպայման, որը ոչ միայն ֆրանսերենի անտրոհելի հատկանիշն է, այլև Կոռնելի, Ռասինի և կամ Հյուգոյի տաղի ու չափաբերության շաղախը: Խոսքի նման ելևէջային և կըշռույթային բնույթը հարկադրում է ֆրանսիացի դերասանին համապատասխանաբար կարգավորել իր շնչառությունը, այս էլ իր կարգին ստիպում է համապատասխան շարժում և ժեստ, և եթե կուզեք՝ նաև բեմական կեցվածք: Սակայն ռուս դերասանը վերոհիշյալ հեղինակների գործերը ներկայացնելիս ենթակա է իր մայրենի լեզվի արտաբերման և ֆոնետիկ օրինաչափություններին: Մեծ, շատ մեծ սխալ կլինի, եթե նա հետևի ֆրանսիացի դերասանի օրինակին, որովհետև ռուսերենն ու ֆրանսերենը լեզվաբանական օրինաչափությունների իմաստով տրամագծորեն հակառակ բևեռներ են»:

Այս քաղվածքը առնված է «Աշխարհի բեմերում» գրքի այն էջերից, որոնք վերաբերում են լենինգրադյան դերասանների խոսքարվեստին, պակասավորին ու թյուր ըմբռնողությանը: Այժմ կարելի է պատկերացնել, թե որքան խորն են ռուս թատրոնին ու նրա երևելի գործիչներին արտիստի տված բնութագրերը, որոնք շարադրված են գրքի տասնյակ էջերում:

Անըմբռնելին լոկ այն է, թե ինչու մինչև այսօր Փափազյանի այս գիրքը չի հրամցվել հայ ընթերցողին մայրենի լեզվով, և կարծես մտադրություն էլ չկա այդ անելու: Անհասկանալի է, թե ինչու մեր հրատարակիչները չեն մտածում վերականգնելու գրքի բնագիրը: Այո, բնագիրը՝ առանց չակերտների մեջ առնելու այս բառը: Չէ

ԱԲԱՋՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԻ— *Արվեստի վաստակավոր գործիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու:*

որ գիրքը մտածված է հայերեն, թելադրված՝ ֆրանսերեն, շարադրված՝ ռուսերեն: Իսկ վերականգնել հարկավոր է, հենց թեկուզ արտիստի գրական ժառանգությունը ամբողջացնելու համար:

Եվ եթե Վ. Փափազյանի գրական ժառանգությունը այս գրքով իր վերջակետն ունենար, այսօր հազիվ թե որևէ մեկը գրիչ առներ՝ խոսելու արտիստի գրչի և կամ նրա գրական ժառանգության մասին ...

Վ. Փափազյանը, իբրև արտիստ, անկշռելի մի վաստակով փակեց իր պարտամուրհակները մայր ժողովրդի հանդեպ, մարեց հավելումով: Հայ մեծ դերասաններից և ոչ ոք այնքան տևական մի միջոցի, աշխարհագրական այդքան ընդարձակ տարածքների վրա չի ստիպել օտարներին գլուխ խոնարհել հայ արվեստի կատարելության առաջ, ինչպես այդ արեց Փափազյանը: Սա արտիստի վիթխարի ծառայությունն էր մայր ժողովրդին, նրա հայրենասիրական առաքելությունն ու սխրանքը: Եվ ժողովուրդը գոհացած սրտով փառաբանեց իր քանքարավոր զավակին՝ այլևս առանց ակնկալիքի: Ու երբ թվում էր, թե նա վերջակետել է իր ստեղծագործ կյանքը և կարող է հանգիստ առնել իր նվաճած բազում դափնիների շուքի տակ, նույն այդ ժամանակ, անսպասելիորեն, նա ընթերցողի սեղանին դրեց իր գրքերը՝ «Հետադարձ հայացք» (Ա և Բ հատորներ), «Իմ Օթելլոն», «Համլետը՝ ինչպես տեսա», «Լիր արքան», «Սրտիս պարտքը», «Անահիտը» և մի քանի տասնյակ հոդվածներ ու ուսումնասիրություններ, որոնք լույս տեսան հայրենի և սփյուռքահայ պարբերականներում: Առեղծված էր Վ. Փափազյանը, և նրա գրքերը եղան դերասանի էության խորքերում ապրող առեղծվածայինի վերջին և ուժգին ժայթքումը, թերևս նույնքան թանկ, որքան նրա դերասանական արվեստը, միայն թե... այլևս անկորնչելի:

50—ական թվականների վերջերին հայ գրական անդաստանում Վ. Փափազյանը հայտնվեց այնպիսի պայծառությամբ, ինչպես արտիստն էր երևացել մեր թատրոնի երկնակամարում ուղիղ կես դար առաջ՝ 1910-ական թվականներին: Արտիստի գրական մուտքը եղավ այնքան շռնդալից, այնքան երևութական, որ ակամա իրենց հայացքները նրան դարձրին ոչ միայն գրականության ու արվեստի գործիչները, այլև ամենատարբեր զբաղմունքի տեր մարդիկ՝ պարզ ընթերցողից մինչև վաճառականները: Ինչու՞ Վ. Փափազյանը գրիչ վերցրեց իր կյանքի մայրամուտին, երբ ոչ հորդորներ կային և ո չ էլ ակնկալողներ: Մեկից ավելի են պատճառները:

«Հրատարակված էջեր ունենալու համար չէ, որ գրեցի այս գիրքը, այլ քեզ՝ ինձ ծնող, իմ հարազատ ժողովուրդ, նվիրել ցանկացա բազում տարիների իմ վաստակը իմ օրերի մայրամուտին»: Արտիստի այս խոստովանությունը իր գործի բարոյական արդյունքին միշտ մի նոր բան հավելելու՝ մեծ մարդկանց հատուկ գիտակցման թելադրանքն է, հետևաբար և՝ գրիչ առնելու պատճառ: Բայց կար պատճառների պատճառը՝ դերասանի առաջացած տարիքը: Դերասանական արվեստը ուղղակիորեն առնչված է արվեստագետի մարմնական կորովի հետ. որքան առաջանում է տարիքը, այնքան ավելի տկարանում է «նժույգը» և դժվարանում է կրել բյուրեղացած մտքի ծանրությունը: Վրա է հասնում մտքի և մարմնի, արտիստի բառերով ասած՝ «Նժույգի և հեծյալի» պառակտումը, անհամապատասխանությունը: Բնության պարզ օրինաչափությունը Փափազյանին կանգնեցրեց այս սահմանագծի վրա, երբ այլևս չէր կարող բեմից երբեմնի ուժով իր հրեղեն խոսքն ասել աշխարհին ու մարդկանց: Բայց նա այն անհանգիստ հոգին էր, որ չէր կարող չխոսել աշխարհի հետ, քանի շնչում էր: «Բնածին գործունեությունը,— գրել է Փափազյանը,— հարկադրում է մարդուն իր ասելիքն ասելու այլ միջոց գտնել»: Եվ արտիստը գտավ միջոցը՝ գրիչը:

Վ. Փափազյանի գրքերի հանդեպ ընթերցողի հիացմունքի մեջ, անշուշտ, կար դերասանի կախարդական հմայքը, բայց հիմնականը գրքերի բովանդակության բացառիկ հարստությունն է, գրության արվեստը, աննախադեպ լեզուն: Փափազյանի գրքերը եղան շարունակությունն ու հանրագումարը, ամփոփումն այն հրեղեն խոսքի, որ երկար տարիներ ավետեց բեմից, դարձան իր բեմական արվեստի առեղծվածների բացատրությունները, ապրած փոթորկոտ կյանքի տարեգրությունը, վերջապես, իր արվեստի շըքեղ անդրադարձը թղթի վրա:

Վ. Փափազյանը արվեստը դիտեց իբրև մարդկային բանականության բարձրագույն դրսևորումներից մեկը, աշխարհի ճանաչելիության զորավոր մի միջոց, իբրև *մարդագիտություն*: Այս հիմնադրույթի վրա էր խարսխված արտիստի աշխարհայացքը, այս հիմքի վրա բարձրացան նրա գեղագիտական ուսմունքն ու տեսական միտքը: Փափազյանի խորունկ համոզմամբ բեմահարթակը ամբողջ աշխարհն է, աշխարհի անխառն հայելին, որի կենտրոնում կանգնած է մարդը ինքը: Մարդն ինքնին ողջ տիեզերքն է, և տիեզերքը ոչ միայն ցոլանում է մարդու մեջ, այլև բացատրվում է մարդով: Այսպիսին էր արտիստի հավատո հանգանակը: Եվ փիլիսոփա արվեստագետը ստեղծեց մարդու իր սեփական տեսիլը, որը ենթակա չէ սովորական չափանիշների: Նա մարդուն չտեսավ սոսկ ծննդյան ու մահվան թվականների փակագծերով անջատված տարիների գումարի մեջ, որ բնությունը սահմանում է ամեն մահկանացուի համար՝ մեկին շատ, մյուսին քիչ: Փափազյանը մարդուն դիտեց իր հավերժական գոյության մեջ, մարդ, որ եղել է անհիշելի ժամանակներից, կա և լինելու է այնքան ժամանակ, քանի կլինի կյանքը մոլորակի վրա:

Մարդու հավերժական գոյության բացատրու-

թյունն էր Փափազյանի դերասանական արվեստը: Կարո՞ղ էր արտիստը բացատրել մարդու այս տիտանական կերպարը, եթե նա իր մեջ չկուտակեր մարդկային ուղեղի բոլոր արարումները: Որքան էլ նա օժտված լիներ բեմական ներքին ու արտաքին գերթանկ շնորհներով, որոնք դերասանական արվեստի հիմքերն են, միևնույն է, առանց հանճարեղ մտքի չէր կարող հասնել արվեստի վերին սահմաններին, չէր կարող հետամուտ լինել մարդու մեջ տիեզերական ներդաշնակությանը, ինչը նրա բեմական արվեստի խորհուրդն էր խորին: Այս ամենի գրավոր տարբերակներն են Փափազյանի գրքերը, մեծ մարդասերի ու հայրենասերի խոհերի ամփոփումները: Ահա թե ինչու Վ. Փափազյանի գրքերն անհնար է ամփոփել որևէ գրական ժանրի նեղ կաղապարի մեջ, իսկ եթե անհրաժեշտ է անպայման որոշել ժանրը, ապա այն պիտի ունենա «Մարդը և մարդու աշխարհը» անունը: Փափազյանի գրքերի անօրինակ, անափ ընդգրկումը ուղիղ համեմատական է մարդու փափազյանական վիթխարի տեսիլին, և նրա գրքերը ավելի շուտ յուրօրինակ գեղարվեստական հանրագիտություններ են:

Բայց եթե Փափազյանի գրքերի հարստությունը, ընդգրկումների ընդարձակությանը կարելի է հասնել գիտնականների ջանքերի, տևական ուսումնասիրությունների շնորհիվ, ապա կա մի բան, որ անհասանելի է: Դա Փափազյանի գրչության արվեստն է, նրա լեզուն, լեզվամտածողությունը, ոճն ու գրելակերպը, որ իրենն է և ուրիշինը լինել չի կարող:

«Լեզուն մի ժողովրդի հոգին է իր հնչեղ ձևի մեջ: Նա շոշափելի չլինելով հանդերձ՝ շոշափելի է իր լսելիությամբ: Բնույթով լինելով անտեսանելի՝ տեսանելի է, սակայն, իր ըմբռնողությամբ: Լեզուն ինքը ժողովուրդն է, նրա կենդանի շունչը, և կյանք է շունչը»— այսպիսին է լեզվի փափազյանական բնորոշումը: Եվ ամենից առաջ նրա լեզուն է այդ «հոգին», «կենդանի շունչը»: Եվ իրոք, արտիստի գրավոր խոսքը ընդհուպ մոտեցած է կենդանի, բանավոր խոսքին: Ու երբ մենության մեջ ընթերցողը թերթում է Փափազյանի գրքերը, նրան թվում է, թե իր դիմաց նստած է հեղինակը և մտերմիկ զրուցում է իր հետ: Նա շարունակ զգում է հեղինակի ներկայությունը: Ժամանակակիցներիս համար գաղտնիք չէ, որ արտիստը իր մտքերը թղթին էր հանձնում ոչ սեփական ձեռքով, այլ թելադրում էր սղագրուհիներին: Իսկ բանավոր խոսքը, որքան էլ աղքատ լինեն խոսողի արտահայտչամիջոցները, առավել է գրավորից և ունի լեզվական երաժշտություն, ելևէջումներ, նրբերանգներ ու հնչերանգներ, որոնք չեն կարող հասնել լսողին գրավորի դեպքում: Եվ հետո՝ կենդանի խոսքը միայն լսելին չէ, նաև տեսանելին է՝ խոսողի շարժումները, դիմախաղը, ձեռքերի «լեզուն» և այլն: Սրանք նույնքան արտահայտիչ են, որքան լսելի խոսքը, իսկ երբեմն էլ այնքան պերճախոս, որ ասում են այն, ինչ հնարավոր չէ ասել բառերով: Եվ այդ անհնարինը դերասանը բեմում ասում էր երբեմն մեկ շարժումով, մեկ հայացքով, դեմքի հանկարծակի այլափոխությամբ, մեկ ձայնարկությամբ: Այդ ամենապատում «լեզուն», բնականաբար, հնչել չէր կարող գրավոր խոսքում. ամեն պարագայի Փափազյանը գտնում էր հատուցման միջոցը, բառը, պատկերը, շեշտը, միտքը ծայրագույնս շիկացնելու, թանձրացնելու եղանակը: «Խուլ էր Բեթհովենը, բայց նա լսեց սիմֆոնիան»: Սեղմ, շատ սովորական մի նախադասություն, և սակայն նրբամիտ ընթերցողը չի կարող չլսել տրամաբանական շեշտի շառաչը, որ ընկած է «նա» դերանվան վրա: Ահա այդ կաղապարե շեշտի շնորհիվ ընթերցողի գիտակցությանն է հասնում այն միտքը, թե Բեթհովենն էր մեծագույն սիմֆոնիստը: Ու եթե այս նախադասությունից բացառենք «նա» դերանունը, կմարի նախադասության ներքին կրակը: «Խուլ է Բեթհովենը, բայց... լսեց սիմֆոնիան» նախադասությունը այլևս չունի հեղինակի ասելիքի իմաստը:

Շեքսպիրի մեծ ողբերգության ավարտին Համլետը արտաբերում է վարագույրն իջեցնող նախադասությունը. «Գնանք, Հորացիո, ժամանակըն իր շավղից դուրս է սայթաքե՜լ, Օ, բախտ իմ դժխեմ, ինչու ծնվեցի, որ հենց ես ուղղեմ»: Այս նախադասությունն արտաբերելիս Փափազյանը արնին շեշտի տակ էր առնում «սայթաքել» բառը, մասնատում, կտրատում, տևական հնչեցնում՝ «սա՜յ-թա՛-քե՛լ» և ձգում այնքան, մինչև արձագանքը կախվում էր դահլիճի կամարների տակ, թափանցում հանդիսատեսի գիտակցության մեջ՝ պարզելով շեքսպիրյան ողբերգության բուն իմաստը, այն, որ «Համլետը» այլ բան չէ, քան «շավղից սայթաքած» ժամանակների ողբերգական պատմություն:

Ընդհանրացման վիթխարի ուժը, որ արտիստն էր բեմում, անցել է նրա գրավոր խոսքին: Վերացարկված մտածողության բարձրերին հասնելու կարողությունը դերասանի գրավոր խոսքի, լեզվի ու ոճի անտրոհելի հատկանիշներն են:

Արտիստի գրավոր խոսքը ունի մի հատկանիշ ևս՝ փոխանցված բեմից, որ կարելի է կոչել արձագանքվող խոսք: «Եվ միակ հնարավոր բացատրությունը Սիրանույշի արվեստի, ըստ իս, մի երկյուղած լռություն է»: Այս նախադասության վերջին երկու՝ «երկյուղած լռություն» բառերը ընթերցողի մտապատկերում փոխվում են զիլ արձագանքի, խթանում նրա երևակայության թռիչքը, և ամեն ոք տեսնում է դերասանուհու մեծությունը ոչ քննադատի զուտ դատողությունների միջոցով, այլ իր ընկալումների, երևակայության, հոգեկան կերտվածքի, իմացության կարողությունների սահմաններում, ինչը տեսնել չէր կարող Սիրանույշին նվիրված բատվար գրքերում: Արձագանքվող խոսքի ուժը հատկապես շոշափելի ու ցայտուն է երևում փափազյանական նժարումներում ու գնահատա-

կաններում, որին քիչ կամ բնավ չի կարելի հանդիպել մեր գրական ու թատերական քննադատության, երաժշտագիտության, նկարչագիտության հազարավոր էջերում: Օրինակներն ավելին են ասում, քան երկարաշունչ բացատրությունները:

«Երվանդ Օտյանը՝ այդ ոսկեշուրթ փիլիսոփա երգիծաբանը... ծիծաղ դրեց բնույթով խոժոռ ու լացակումած հայի շրթունքին, որ արցունքի ու արյան հովտում՝ Պոլսում, որը օրրանն ու գերեզմանը եղավ մի մեծ հայության դարավոր կուլտուրայի, հայը սովորեց մեռնել ծիծաղով»:

Դժվար չէ տեսնել, որ արտիստի այս բնութագրումը դուրս է գրականագիտական ընդունված գնահատականների շրջանակներից, Օտյանի գործի վերացարկումն ու ոգեղենացումն է, ոգին և ոչ տառը: Նույն ոգեղենացումը և Չարենցին նվիրված տողերում: «Մեր ազգի մեծագույն և արժեքավոր մի հատվածի կործանումին ականատես այդ մարդը՝ Եղիշեն, աշխարհասասան մի ցասումի համառ կուտակումն էր, ինչպես և չտեսնված մի վրեժի ամենակործան պոռթկումը»: Փափազյանի այս տողերում Չարենցի քնարի ոգին է գծված երկնակամարի անհուն պաստառի վրա և ոչ տառը: Ահա և Կոմիտասը արտիստի հայացքի դիմաց: «Հեռվից եկող մի ձայն էր այդ նվագը...Ցեղային գիտակցությանս անհայտ ծալքերից ձայնող ինչ-որ կանչ, որ եթե նվագ էր, ապա և խոսք միևնույն ժամանակ... Եվ հետագայում, արդեն կյանքի կովում բովված մարդ, երբ կասկածոտ ու չար ժամերիս կարիք էի զգում ինքս ինձ գտնել, երբ օրերի շփոթի մեջ մոլորված, անխուսափելի անծանոթի առաջ շլմորած կարիք էր լինում հարց տալ ինձ, թե ով եմ և որտեղից, բնազդաբար այդ հեռավոր երգի հիշատակին էի դիմում... Գոյությանս շփոթի մեջ գտնելու համար անսըխալ ճանապարհներն իմ էության: Եվ այդ երգը, սքեմի սուգով բրծված այդ հոյակապ աղաղակը, որ Կոմիտասի հոգու ձայնն էր, իմ հոգնած ժամերի անդավաճան ստուգատեսը եղավ...»: Ահա թե ինչպես է ընդհանրացնում Կոմիտասի պատմական ծառայությունը հայ ժողովրդին, բացատրում նրա գործի ու առաքելության մեծ խորհուրդը:

Դարձյալ մի օրինակ: «Սաթենիկը մի վարդ էր մեր բեմում...և Սեդայի նման (Շանթի հերոսուհին), որի անկրկնելի կատարողը եղավ, երազներով միայն լցրեց կյանքի «ունայնության փոսը»: Այդ մարմնեղ, գեղեցիկ կինը անշոշափելի մի սիլուետ էր այդ կերպարում: Ես դեռ չեմ տեսել ոչ մի երկրում, ոչ մի թատրոնում այդքան լուսավոր հավերժահարս, ոչ էլ լսել եմ ոչ մի առվակում այդքան թախծալից մրմունջ»: Դժվար է ասել, Սաթենիկ Ադամյանի մասին գրվելիք որևէ ծավալուն մենագրություն այդքան բան կասի ընթերցողին, որքան Փափազյանի այս մեկ պարբերությունը: Կարելի է Փափազյանի գրքերից քաղել տասնյակ ու տասնյակ նման միկրոդիմանկարներ ոչ միայն արվեստի ու գրականության մարդկանց մասին: Ահա Վ. Ի. Լենինի գործի խորհուրդը բացահայտող մի քանի տող:

«...Նա ... իր հետ բերում էր մի գաղափար... որով և կասեցրեց, ետ մղեց ու փարատեց խավարը...և ապստամբած ժամանակը դրեց իր նոր հունի մեջ՝ ուղղեց: Եվ հիմա չի հեռանա այդ աստղը մարդկության երկնակամարից, ոչ էլ կդադարի նա լուսավորել մարդկության միտքը, որովհետև ժամանակը ոչ կանգ կառնի իր ընթացքի մեջ, ոչ էլ ետ կդառնա...Ինչպես ասում է Դավի՞թ Անհաղթը «Ոչ եղիցի չեղեալ, զոր ինչ եղեն»: Ասում էին պարզակենցաղ է նա ու համեստ, և մեծությունը համեստ է միշտ, և ժողովուրդը նրան միայն հայրանունով էր կոչում... Նա ճշմարտությունն էր, և ճշմարտությունը չի ոսկվի ածականներով: Ահա թե ինչու լավագույն փառաբանությունը նրա հիշատակին՝ նրա գործը շարունակելն է...»:

Վ. Փափազյանի մարգարեական այս ճըշմարտությանը տասնամյակներ հետո միայն հասան խորհրդային երկրի կառավարիչները, և այսօր ուղիներ են որոնում շարունակելու Լենինի գործը

Այսպես էր Փափազյանի արվեստը և բեմում՝ ճասցված ծայրագույն թանձրության: Հաճախ առանց բառերի և կամ հատ ու կենտ բառերով արտիստը հանդիսատեսին էր հաղորդում մի ողջ գործողության բովանդակությունը: Մտաբերենք մի պահ, թե ինչպես էր Փափազյան-Համլետը դիմավորում Օֆելյային «լինել, թե չլինել» հռչակավոր մենախոսության ավարտից հետո: Ու երբ պատրաստվում էր դուրս ելնել բեմից, հանկարծ տեսնում էր դեպի իրեն եկող սիրած աղջկան: Փափազյանը քարանում էր ապոլոնյան իր կեցվածքով, աչքերի մեջ արևի լույս և հիացք ու արտաբերում էր սրտի խորքից մի հատիկ նախադասություն. «Սիրուն Օֆելյա՞ն, ո՜վ հավերժահարս, աղոթքներիդ մեջ քող հիշվեն նաև բոլոր մեղքերս»: Ընթերցողը գիտե, որ Շեքսպիրի ողբերգության մեջ Համլետի և Օֆելյայի սիրո և ոչ մի տեսարան չկա, այդ մասին միայն խոսում են: Եվ այս մի հատիկ նախադասությունը Փափազյանը արտաբերում էր այնպես, որ փոխարինել կարող է մի մեծ սիրավեպի, միաժամանակ արդարացնելով նրա խոստովանությունը գերեզմանոցի տեսարանում, թե «քառասուն հազար եղբայրների սերը չէր կարող հավասարվել իմ սիրուն»: Փափազյանի բեմական արվեստի այսօրինակ խտացումի անկորուստ անդրադարձը գրքերում՝ նրա գրչի մեծագույն արժանիքներից է:

Վ. Փափազյանը իսկական բանաստեղծ է իր արձակում: Նրա գրչին հատկանշական են ոգորող ռոմանտիկան, քնարականությունը, երաժշտականությունը, որոնցով և պայմանավորված է

նրա խոսքի գերհուզականությունը: Բեմում խոսքը արտիստի շուրթերին երգ էր ու երաժշտություն, առանց մեկ վայրկյան իսկ դադարելու խոսակցություն լինելուց: Նույնը և գրքերում: Երաժշտականությունը գալիս էր հույզի վարարումից, չափաբերական արվեստին բնորոշ տաղաչափությունից ու կշռույթից: Այս է պատճառը, որ արտիստի գրքերի տասնյակ էջերը հիշեցնում են արձակ բանաստեղծություններ: Խոսքի ներքին տաղաչափության կշռույթի պահպանման միջոցներից մեկը փափազյանական ինքնատիպ շարադասությունն է, որը սնունդ է առել մեր դասական լեզվից, Խորենացուց ու Նարեկացուց, մեր դարավոր մատենագրությունից:

«Եվ» շաղկապի, դերանունների, կապական այլ բառերի շռայլ շրջանառությունը, հաճախ և բառերի կրկնությունը միշտ շիկացած են պահում շարադրանքի ներքին շիղը:

Միապաղաղությունից խիստ զերծ է Փափազյանի լեզուն, ինչպես նրա դերասանական արվեստն էր զերծ: Երեկվա նրա Համլետը նման չէր այսօրվա Համլետին: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանզի մարդու այն վիթխարի տեսիլը, որ նրանն էր, մի ներկայացման տևողության ընթացքին անհնար էր պատկերել: Եվ նա ամեն երեկո մի այլ դիտակետից էր ներկայացնում իր հերոսին: Այս էր պատճառը, որ հանդիսատեսը, բազմիցս տեսած լինելով արտիստին նույն դերում, շտապում էր դարձյալ տեսնելու: Նույնը բնորոշ է և դերասանի գրավոր խոսքին: Ընթերցողը հաճախ է անդրադառնում միևնույն նախադասությանը, ոչ այն պատճառով, որ անըմբռնելի է, անդրադառնում է մտքի, հույզի, բառաձևման հմայքը կրկին վայելելու մղումից դրդված: Հարափոխ շեշտերի առատությունը մի առանձին գեղեցկություն է հաղորդում Փափազյանի գրավոր խոսքին. «Հակառակ Հեկտորի՝ Տրովադան կործանվեց. հակառակ Հաննիբալի՝ Կարթագենը այրվեց: Հակառակ՝ Պոմպեոսի՝ Ալեքսանդրիան գրավվեց»: Թվում է, այս «հակառակ» բառի օգնությամբ Փափազյանը կարող էր իր միտքը հաջողությամբ ավարտի հասցնել: Բայց այդպես չի վարվում: «Հակառակ» բառը երիցս հոլովվելուց հետո գտնում է նոր շեշտավորում, որը ինքնին բացասումն է միապաղաղության: «Կատոնը չկարողացավ փրկել Ուտիկին»: Դարձյալ նոր շեշտավորում. «Չնայած անձնուրաց հերոսամարտի Կոնստանդին Տրակոցեսի՝ Այա Սոֆիայի գմբեթներին մահիկը նստեց»: Եվ կրկին նորը. «Ասպետական Փարիզը անձնատուր եղավ երիցս...»: Դարձյալ նոր շեշտ. «Հաբսբուրգյան զորքը Վիեննան մի օր իսկ դիմադրելու չափ կորով չունեցավ»... Կրկին նորը, շատ ավելի զորեղ, «Հռոմը՝ նույնպես, Բեռլինը՝ նույնպես, բայց Լենինգրադը՝ Բալթիկայի դշխոն մեռավ, բայց ծնվեց: Մի մեծ էպոս էր այդ հերոսամարտը, մարդու լուսավոր ապագայի անխարդախ մի առհավատչյա, անսխալ դավանանք ժամանակների արդարության»: Լենինգրադի դարպասներին փորագրվելու արժանի այս տողերում ընթերցողին հրապուրում է ոչ միայն բառաձևման, մատուցման եղանակը, այլև այն, որ հազարամյակների պատմություն է խտացված այս մի քանի նախադասության մեջ:

Ողբերգու դերասան էր Վ. Փափազյանը, միևնույն ժամանակ՝ բարձրագույն կարգի կատակերգակ: Նրա արվեստը այս ծայր բևեռների հանգուցավորումն էր, որն իր անդրադարձն է գտել և գրքերում: Հումորն ու հեգներգը, բարեհոգի մեղմ ժպիտն ու զավեշտականը՝ մինչև ոչնչացնող ծաղկերգ, Փափազյանի գրչի մշտական ուղեկիցներն են: Ինչպես արտիստը բեմում, այնպես էլ գրչի մարդը կարողանում է ընթերցողին առնել իր երևակայության թևերին, համակել այլազան տրամադրություններով: Երբեմն միևնույն պարբերության մեջ նա ժպիտ է պարգևում ընթերցողին, հաջորդ ակնթարթին ժպիտը փոխում արցունքի: Ոչնչացնող ծաղկերգին Փափազյանը հաճախ է խառնում բարեհոգի հեգներգը, կարծես մեղմացնելու համար ցավը նրա, ում հարվածում է:

«Մեր խաղացանկը կազմված էր երեք թատերգությունից. «Օթելլո», «Սանդուխտ կույս» և «Ուրվականներ»: Այսպիսով մեր ազգային դրամատուրգիան, հանձին Թովմաս Էֆենդի Թերզյանի, մեր խաղացանկի ճիշտ մեջտեղում փայլում էր իր «Սանդուխտի...» կուսական հղացումով, աջ կողքին իբր լանջապահ ունենալով Շեքսպիրը, իսկ ձախ կողմը՝ Իբսենը»: Հիրավի, դաժան է ասված, բայց չմոռանանք, որ ճշմարտություն է:

Վ. Փափազյանի լեզվահամակարգի մեծագույն արժանիքներից է պատկերակերտումը, որ նույնպես բխում է նրա բեմական արվեստից: Եթե հնարավոր լիներ արտիստի յուրաքանչյուր կեցվածքը փոխակերպել քանդակի, ապա մենք այսօր կունենայինք վերածննդի հանճարեղ անդրիագործների գլուխգործոցների զարմանահրաշ մի թանգարան, եթե հնարավոր լիներ հանձնել կտավներին՝ կունենայինք ռուբենսյան հուրհրատող գույների կախարդական խաղով լցված վիթխարի մի պատկերասրահ, եթե փոխանցվեին ձայնանիշերի, բախտ կունենայինք այսօր լսելու բեթհովենյան սիմֆոնիաների հոգեպարար մեղեդիներն ու ամպրոպագոռ շառաչները: Ահա այս ամենը այս կամ այն կերպ արտացոլվել են նրա գրքերում: Փափազյանը կարողանում է պատկեր ստեղծել երբեմն մեկ բառով, մեկ սեղմ նախադասությամբ, մեկ պարբերությամբ: Ապշեցնում է Փափազյանի պատկերակերտման արվեստը հատկապես դիմանկարի ժանրում, որի անհերքելի վկայությունը Սուլթան Համիդի դիմանկարի ուրվագիծն է: «Սև սաթի գույնով ներկված մորուք, լայն վերքի նման լպրծուն շրթներ, հին կիտրոնի գույնի այտոսկրեր և լեշանարակ զառամ անգղի կտուցի նման մի չարագուշակ քիթ, որի երկու կողմերը սև, խորաթափանց, մահագուշակ վախով ու կասկածով անվերջ չարկչրկված և արնաներկ շրջագծերով՝ երկու խոշոր աչք: Մի կարմիր ֆես՝ լերդացած արյան անցուք երանգով, որն իջնում էր թավ, ածուխի պես սև հոնքերի վրա, ու մազաղաթյա հովհարի չափ լայն, ամեն ինչ լսող ցցուն ականջներ... Այս քստմնելի պատկերի մեջ միակ առարկան, որ չարագուշակ չէր, ադամանդյա հոյակապ աստղն էր, որ ճառագայթում էր խալիֆայի մեդավոր կրծքին, ինչպես արդար արևի ցոլքը գարշահոտ ճահճի պղտոր երեսին»: Թվում է, թե ընթերցողը կանգնած է վերածննդի հանճարեղ վարպետներից մեկի գլուխգործոցի առաջ, թվում է, թե մեկ անհատը չէ, որ կարող էր ստեղծել այս պատկերը, այլ մի ամբողջ ժողովրդի հավաքական միտքն ու սիրտը՝ արդար զայրույթի պահին:

Փափազյանի բեմական արվեստը հարուստ էր հրաշք-ակնթարթներով, որոնց անդրադարձը գրքերում զարմանահրաշ մակդիրներն են: Մեկ կամ երկու բառ՝ և պատկերը կենդանանում է ընթերցողի աչքի առաջ, շարժվում: «Թիկնադարձ արհամարհանք» բառերին հանդիպելիս մեզ հասնում է ոչ միայն մարդու վերաբերմունքը, այլև իմաստը ընթացքի մեջ: «Սառցահույզ մտերմություն, աննառագայթ արվեստ, արհամարհանքի քթոտ հայացք, լեռնակուտակ կրծքեր, անշուրթ հայացք, մեխած շրթներ» և նրաման տասնյակ ու տասնյակ նարադրություններ անօրինակ ուժգնություն են հաղորդում Փափազյանի խոսքին: Ամենից ավելի ապշեցնողը միմյանց բացասող հասկացությունների համադրություններն են: «Հոգատար բռնություն»: «Հոգատարություն» հասկացությունը ժխտումն է «բռնության» և ընդհակառակը: Փափազյանը հարադրել է այս ծայր բևեռները և ստեղծել համամարդկային մի մեծ ողբերգության պատկեր, որ եղել է, կա և լինելու է մարդկային հասարակության կյանքում: Ժամանակակիցներս ավելի խորն ենք զգում այս հարադրության իմաստը, որը բարձրանում է մինչև պետական քաղաքականության ոլորտները, երբ հարկ է լինում բռնի ուժով խլացնել ազատության ճիչը:

Արտիստի գրավոր խոսքն անչափ հարուստ է թևավոր մտքերով, որոնք բյուրեղացած իմաստություններ են: Դրանք հայտնվում են նրա գրքերի էջերում, սովորական ընծայագրերում, նամակներում, երկտողերում, ամենուրեք: Միշտ չէ և բոլորը չէ, որ միանգամից նկատել կարող են այդ իմաստությունները Փափազյանի մտքերի հորձանուտում: «Հանցանք է արշավի ձիուն արորի լծելը»— այս միտքը առնված է շատ առօրեական պատմությունից, որպիսին արվեստագետներին նվազ վարձատրելու խնդիրն է մեզանում: Բայց երբ պարբերությունից առանձնացնում ենք այդ չորս բառը, ապա հաղորդակից ենք դառնում մարդկային ակնհայտ մի ողբերգության, որպիսին իր տեղը չգտած մարդու ներքին դրաման էր, մյուս դեպքում, երբ արորի ձին, այսինքն անարժան մեկը տեղ է զբաղեցրել արշավարանում և իր բարձունքից մտրակում է արժանավորներին:

«Գաղափարը քանդելիս ստեղծում է: Գաղափարը ժանտամահ՝ սով կամ հրդեհ չէ, որ ավերակներ թողնի հետևից»: Ահա մի միտք, որի համար միլիոնավոր մարդիկ հատուցել են կյանքի գնով անցած տասնամյակների ընթացքում: Եվ միայն հիմա, դեմոկրատիայի այս լույս օրերին հնարավոր դարձավ աներկյուղ ասել այն, ինչն արգելված էր ասել: Փոխվեցին ժամանակները, փոխվեց մարդկային մտածողությունը՝ հաստատելով Փափազյանի մեկ այլ միտքը. «Կյանքում ոչինչ կա հավիտենական... մշտնջենականությունը իմաստից զուրկ է, և կյանքը ինքը սկզբնավորությունների անվերջ շարան է»: Դարձյալ մի երկու թևավոր միտք: «Ժամանակների կարգին ենթարկված ապրելակերպը գերագույն տանջանք է գերզգայուն մարդու համար»: «Այսօրվա պաշտոնյան նախասահմանված պաշտոնազուրկն է վաղվա»: «Պետք է ժամանակի հետ քայլել, որովհետև երեկը այսօր չէ, ոչ էլ այսօրը՝ վաղը»: Եվ այսպես՝ հարյուրավոր մտքեր, որոնք հավերժական ճշմարտություններ են և արձագանքվելու են գալիքներում ևս:

Վ. Փափազյանի լեզվի մի քանի առանձնահատկությունների հպանցիկ թվարկումից հետո, հարկ է դառնալ նրա լեզվի ակունքներին: Հայ ժողովրդի դժնդակ ճակատագրով կիսվել է հայությունը, կիսվել են և լեզուն ու գրականությունը: Արտիստը, հետո և գրչի մարդը իր ամբողջ կյանքում ապրեց մի մեծ մտահոգությամբ՝ ի մի բերել ժողովրդի տարանջատ հատվածները, վերականգնել ժողովրդի երբեմնի ամբողջությունը: Իմաստուն արվեստագետը խորունկ ցավով տեսավ, որ մեր դաժանացած դարում անհնարին է ֆիզիկական ամբողջությունը: Առայժմ միակ ճշմարիտ արահետը նա տեսավ հոգևոր միասնության մեջ, որի անսխալական միջոցը լեզուն է: Վ. Փափազյանը իր լեզվի հիմքում պահեց արևելահայերենը, մեր պետական լեզուն,

համեմեց այն արևմտահայերենի բազում գեղեցկություններով, ապա անհրաժեշտը առավ ժողովրդական բառ ու բանից, օգտվեց օտար լեզուների բառամթերքից, այդ ամենը շաղախեց լեզվաբանի հմտությամբ ու թրծեց մեր ոսկեղենիկ գրաբարի քուրայում, ստեղծեց իրենը և իր լեզվի կարծրությունը ստուգելու համար պահեց Շեքսպիրի այրող շնչի դիմաց: Այսպիսով, Վ. Փափազյանը կյանքի կոչեց հայոց արքայական լեզուն, դասական փայլով հույժ կենդանի ու ժամանակակից մի լեզու, որն այսօրվանն է ու գալիքներինը:

Արտիստը սկիզբ դրեց համազգային մեծախորհուրդ մի գործի, դարերով ծվատված ու հոշոտված մեր հոգևոր քարտեզի վերականգնմանը՝ բաղձալին թողնելով եկող հայ սերունդներին և ժամանակների արդարությանը, որի մոլեռանդ հավատացողն էր նա:

Վ. Փափազյանի կյանքը արշալույսից մինչ վերջալույս աննահանջ մի մաքառում եղավ հանուն մարդու իդեալի, հանուն իր մայր ժողովրդի առաքուր իրավունքների պաշտպանության: Դարերի կորագիծ ուներ Փափազյանի հայրենասիրությունը: Այն սկիզբ է առել Մաշտոցից ու Խորենացուց, Նարեկացուց ու Դանթեից, Շեքսպիրից, հին ու նոր ժամանակների արդարամիտ իմաստուններից և հանգեց խորախորհուրդ մի վերջակետի՝ «Հայրենի հողում մեռելներն անգամ չեն մրսի»:

Ինչպես դերասանի իր հանճարեղ արվեստով, այնպես էլ գրչով արտիստը աշխարհին պարզեց հայ շեքսպիրապատումը, ստեղծագործ միտքը, տարավ հայկական համամարդկայինը համաշխարհային մշակույթի գանձարանը, դափնիներով պսակեց մայր ժողովրդի հպարտ ճակատը:

Այս էր Վ. Փափազյանի պատմական ծառայությունը իրեն ծնող մայր ժողովրդին ու մարդկությանը:

ՄԻԱՅՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. ՏՈՒՐՅԱՆ

ՏԽՐՈՒԹՅԱՆ պահին մեզանից ու՞մ չի ճնշել միայնակության սրտաճմլիկ զգացումը: Իսկ եթե դա մի պահ չէ, այլ ամիսնե՞ր, տարինե՞ր...

Միայնակությունից տառապում են մանուկ հասակում և երիտասարդության տարիներին, հասուն տարիքում և ծերության ժամանակ: Միայնակությունը կյանքի տարբեր փուլերում անհատի վրա ունեցած ազդեցության ընդհանրությամբ հանդերձ, նաև տարբեր ձևերով է անդրադառնում նրա վրա և, համապատասխանաբար, տարբեր ձևերով էլ դրսևորվում է: Ահա թե ինչպես է նկարագրում միայնակության իր զգացումը «Огонек» (1987, № 22, էջ 23) ամսագրում զառամյալ մի մարդ: «Ուժդ պակասում է, տպավորություններդ՝ թուլանում, ակամայից աշխարհը նեղանում է: Եվ, իհարկե, քեզ հետ ծերանում, հիվանդանում, հետո էլ կյանքից հեռանում են մտերիմներդ, բարեկամներդ, հասակակիցներդ»: Սա, եթե ոչ հոգեկան, ապա կենցաղային միայնակության զգացում է, որը սպառնում է մեկուսացմամբ: Իսկ ահա թե ինչպես է արտահայտում այդ զգացումը երիտասարդ սպան «Комсомольская правда»-ում (13. 08. 1988) տպագրված նամակում. «Ես քսաներեք տարեկան եմ, բայց չունեմ ընկեր, մտերիմ ու հարազատ մարդ: Արդեն քանի տարի է, ինչ միայնակությունը հետապնդում է ինձ, և ուժ չունեմ ազատվել ինձ շրջապատող դատարկությունից: Երբեմն սարսափում եմ, չէ որ կյանքիս լավագույն տարիներն անցնում են»:

Ինչի՞ մասին են այս տողերը. եսամոլ ու մեկուսացած մարդու միայնակությա՞ն, թե՞ ինքնամփոփ և շփվելու անկարող մարդու, իսկ գուցե մարդկանց սոցիալական մեկուսացման մասի՞ն է: Ամեն դեպքում, պետք է ենթադրել, որ միայնակության այս բոլոր ախտանիշները այս կամ այն չափով արդյունք են սոցիալական իրականությունից անհատի խորթացման:

Հասարակության ուշադրությունն ավելի ու ավելի գրավող և սոցիալական սրություն ձեռք բերած այս խնդիրը գրեթե լռության է մատնվել մեր գիտական և հրապարակախոսական գրականության կողմից:

Միայնակությունը համարում են դարի հիվանդություն: Տարբերում են բարոյական (հոգեկան) և ֆիզիկական միայնակություն, մանկական և ծերունական (զառամյալ) միայնակություն, կանացի միայնակություն: Սակայն, անկախ դրանից, որպես սոցիալական և սոցիալ-հոգեբանական երևույթ, այն ունի իր ամբողջական բնութագիրը: Ամերիկացի հոգեբույժ Է. Ֆրոմը իր «Փախուստ ազատությունից» աշխատության մեջ խոսում է անհատների համար ընդհանուր երկու պահանջի՝ այլ անհատների հետ կապի և ազատության կամ անկախության պահանջի մասին: Սրանց հիմքում, Ֆրոմի կարծիքով, ընկած են ոչ թե ֆիզիոլոգիական պրոցեսներ, այլ մարդկային կերպարի էությունը և կենսափորձը: Միայնակությունից խուսափելու անհրաժեշտության մասին նա այսպես է գրում. «Արժեքների, խորհրդանիշերի, ձևերի հետ կապի բացակայությունը մենք պետք է սահմանենք որպես բարոյական միայնակություն, ընդ որում, ցույց տալով, որ բարոյական միայնակությունը հավասարազոր է ֆիզիկականին, կամ ավելի ճիշտ՝ ֆիզիկական միայնակությունը դառնում է անտանելի միայն այն դեպքում, եթե այն զուգակցվում է բարոյական միայնակության հետ: Այսպիսի վիճակից է մարդն ամենից շատ վախենում» (տե՛ս Кузнецов О. Н., Лебедев В. И., «Психология и психопатология одиночества». М., Медицина, 1972 г., с. 26):

Միայնակությունը, որպես անհատի սո-

ՏՈՒՐՅԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԱՂՎԱՆԻ— ՀԿԿ Խորհրդային շրջկոմի առաջին քարտուղար, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու

ցիալ-հոգեբանական վիճակ, միակցում է և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ տարրեր և, ըստ էության, հետևանք է մարդու սոցիալական անկարգավորվածության: Այն ունի իրեն բնորոշ դրսևորումներ և ամեն մի առանձին դեպքում անհատական երանգավորում, քանի որ դրա կրողը կոնկրետ մարդն է իր կոնկրետ ապրելակերպով և հոգեբանական կերտվածքով: Միայնակությունը կարելի է բնորոշել և՛ որպես միայնակ մարդու վիճակ, որը չունի ընտանիք, հարազատներ, մտերիմներ, հասակակիցներ կամ որևէ պատճառով կտրվել է նրանցից, և՛ որպես այնպիսի անհատի վիճակ, որը ընդհանուր քիչ բան ունի շրջապատի հետ, օտար է նրա համար, հասարակական կյանքում իր տեղը չի գտել և կորցրել է հաղորդակցվելու զգացումը, իր ուժերի նկատմամբ վստահությունը:

Իրենց սոցիալ-հոգեբանական դրսևորման մեջ այս երկու վիճակները համընկնում են, այսինքն նրանք ավելի շատ ընդհանրություններ ունեն, քան տարբերություններ: Հասկանալի է, որ իրականում միայնակ մարդը միայնակության զգացմանը ավելի է ենթակա, քան մյուսները: Պարզության համար ասենք, որ «միայնակություն» հասկացությունը բնութագրում է մարդու դիրքը ընտանիքում, ոչ թե նրա ընտանեկան դրությունը: 1939, 1959, 1970 և 1979 թթ. խորհրդային մարդահամարների ժամանակ միայնակ են համարվել այն անձինք, ովքեր տվյալ պահին ամուսնացած չեն եղել, ընտանիք չեն ունեցել, և կանոնավոր ֆիզիկական կապ չեն պահպանել ընտանիքի հետ: 1959 թ. մարդահամարի ժամանակ միայնակները ԽՍՀՄ-ում հաշվվել են 9,4 մլն մարդ կամ ամբողջ ազգաբնակչության 4,5 տոկոսը, 1970 թ. նրանք արդեն 14,2 մլն էին (5,9 տոկոս), 1979 թ.՝ 15,7 մլն (6 տոկոս): Հայկական ԽՍՀ-ում համապատասխանաբար 1959 թ. 29790 մարդ կամ հանրապետության ամբողջ բնակչության 1,6 տոկոսը, 1970 թ.՝ 41 հազար (1,6 տոկոսը), 1979 թ.-ին՝ 59600 կամ 1,7 տոկոսը: Ինչպես տեսնում ենք և՛ մեկ, և՛ մյուս դեպքում բացարձակ թվի մեծացման հետ զուգընթաց մեծանում և դրանով էլ տագնապ է հարուցում բնակչության ընդհանուր թվաքանակում միայնակների տեսակարար կշիռը: Հիմնականում նրանք են կազմում միայնակությունից տառապողների սոցիալական բազան:

Որո՞նք են միայնակության սոցիալ-հոգեբանական դրսևորումները: Մեր կարծիքով, միայնակությունը իր սկզբնական փուլում հանդես է գալիս ավելի շատ որպես անհատի հոգեբանական, հոգեկան անհարմարավետության զգացում, որը սրվելով, ճգնաժամի հասնելով, կարող է մարդուն հանգեցնել անելանելիության զգացման: Միայնակության սոցիալական բնույթը հիմնականում արտահայտվում է անհատապաշտության, անզգայնության մեջ, որը առաջին հերթին պետք է վերագրել ինչպես մարդկանց սոցիալական կարգավորվածության մեջ թույլ տրված բացթողումներին, այնպես էլ դաստիարակության թերություններին: Այս հանգամանքը հատկապես ուշադրություն է պահանջում մեր օրերում՝ անցման շրջանում, երբ տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների պայմաններում հասարակության կենսագործունեության մեջ կտրուկ աճում է անհատի դերը:

Միաժամանակ, միայնակության դրսևորումները համարժեք չեն, և այնպիսի անձնական պատճառների հետ, ինչպես՝ առանձին մարդկանց կյանքի սոցիալական անբովանդակությունը, սոցիալական եսամոլությունը, բարոյական կողմնորոշման կորուստը, կարող են ունենալ նաև այլ պատճառներ՝ հոգեկան տառապանքները, որ առաջանում են մոտիկ, հարազատ մարդու կորստից, իր սոցիալական կարգավիճակի, աշխատունակության, սիրած գործով զբաղվելու հնարավորության կորուստը: Այդ պատճառով էլ հասարակության կարևորագույն խնդիրներից մեկը ոչ միայն մարդու անձնական, այլև սոցիալական արժանապատվության վերականգնումն է: Ներկայումս դա հատկապես հրատապ խնդիր է Հայաստանի համար՝ կապված երկրաշարժի հետևանքների հետ: Չէ որ հազարավոր մարդիկ կորցրել են հարազատներին և մոտիկներին, զրկվել են օթևանից, աշխատանքից, մենակ են մնացել: Ինչքա՞ն են նրանք: Անհրաժեշտ է անցկացնել ռեգիոնալ հարցում, ճշտել այն մարդկանց թիվը (երեխաների, ծերերի, կանանց և հաշմանդամների), ովքեր մենակ են մնացել, միջոցներ մշակել նրանց սոցիալական և սոցիալ-հոգեբանական վերականգնման համար, չեզոքացնել, փարատել նրանց միայնակության զգացումը:

Հասարակության մեջ շփման հնարավորության նվազումը (միայնակ աշխատանքը, ազատ ժամանակը հեռուստացույցի մոտ անցկացնելը) ավելի ու ավելի է ազդում մարդկանց հոգեկանի վրա: Դա հատկապես ծանր են տանում միայնակ մարդիկ: Այդ պատճառով էլ ամենևին պատահական չէ, որ հատկապես այս կարգի մարդիկ ավելի հաճախ են ընկնում ստրեսային, ընկճված վիճակի մեջ, որ նրանց մեջ համեմատաբար մեծ է սուիցիդի բաժինը (ինքնասպանության փորձերն ու դեպքերը): Կարելի է պնդել, որ միայնա-

կությունը, որպես սոցիալ-հոգեբանական երևույթ, դառնում է հիմնական սուիցիդածին գործոնը:

Խնդրի առավել ամբողջական և բազմակողմանի ընկալման համար նշենք, որ տնտեսապես զարգացած երկրներում, ներառյալ նաև սոցիալիստականները, ինքնասպանությունը մեծահասակ բնակչության մահվան պատճառների թվում գրավում է առաջին տեղերից մեկը և երկրորդը՝ անչափահասների և երիտասարդների շրջանում:

Ըստ առանձին ռեգիոնալ հետազոտությունների արդյունքների, ԽՍՀՄ-ում ինքնասպանության մակարդակը կազմում է 20 մարդ՝ 100 հազար բնակչից (համեմատության համար նշենք, որ Հունգարիայում այդ թիվը 43—44 է, Դանիայում՝ 29—31, Ավստրիայում՝ 25—27, այս ցուցանիշը հատկապես բարձր է մերձբալթյան հանրապետություններում: Մեզ մոտ՝ Հայաստանում այն հավասար է 3-ի) («Аргументы и факты» 1988, № 22): Սակայն պետք է վերապահություն անել. այս տագնապալի երևույթի սկզբնապատճառը ոչ այնքան միայնակությունն է՝ որպես սոցիալ-հոգեբանական երևույթ, որքան հասարակական-տնտեսական զարգացման հակասությունների ամբողջությունը, դժվարությունները, իսկ հաճախ էլ՝ անհատի ինքնահաստատման անհնարինությունը, նրա սոցիալական կարգավիճակի սահմանափակումը:

Այս տեսակետից հատուկ ուշադրություն են պահանջում մարդկանց այն տիպերը, որոնք գտնվում են ծերության («ծերունական» միայնակություն) և մանկության (մանկական միայնակություն) տարիքային շրջանակներում: Հայաստանի կոմկուսի Խորհրդային շրջկոմին կից հասարակական կարծիքը ուսումնասիրող լաբորատորիայի հետազոտությունները, որ կատարվել են թոշակառուների շրջանում 1987 թ. (ընդգրկվել է 1200 մարդ, որոնց 15,6 տոկոսը՝ միայնակներ), ցույց են տալիս, որ հարցման ենթարկվածների 46,9 տոկոսն է միայն գոհ իր նկատմամբ հասարակության վերաբերմունքից, չափազանց մեծ է այն մարդկանց թիվը (21,8 տոկոս), ովքեր համարում են, որ այդ վերաբերմունքը բավարար չէ, իսկ 11 տոկոսը դժգոհ է դրանից: Եվ հարցը միայն ցածր թոշակը չէ: Զառամյալների համար առավել կարևոր խնդիր է իրենց առողջական վիճակը, թեև նրանց անհանգստացնում են և՛ ժամանցի սահմանափակ հնարավորությունները (28,8 տոկոս), և՛ ակտիվ հասարակական գործունեությունից կտրված լինելը (20,1 տոկոս), և՛ ընտանիքին պիտանի չլինելու զգացումը (12,2 տոկոս):

Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ նրանց ամենահաստատուն դրությունը, այնուամենայնիվ, ընտանիքում է: Հարցման ենթարկվածների 62 տոկոսը նշում է, որ ընտանիքում իրենց սիրում ու հարգում են, 52,4 տոկոսը՝ որ իրենց ընտանեկան կարգավիճակը էական փոփոխություն չի կրել, նրանք առաջվա պես իրենց ընտանիքի գլխավոր են զգում: Եվ պատահական չէ, որ թոշակառուների ճնշող մեծամասնությունը (բացառությամբ 7,6 տոկոսի) բացասաբար է վերաբերվում ծերանոցներին: Նրանք գտնում են, որ այնտեղ պետք է սննդի որակը լավացնել (43,6 տոկոս), մաքրություն և կարգուկանոն հաստատել (33,6 տոկոս), հարազատների և մերձավորների հետ կանոնավոր տեսակցության հնարավորություն ստեղծել (29,6 տոկոս), լավացնել բժշկական ծառայությունը (26,3 տոկոս), ժամանցի կազմակերպումը (23,6 տոկոս):

Ամբողջությամբ վերցրած, հետազոտությունների արդյունքները հաստատում են հայկական ընտանիքում բարոյական ավանդույթների կայունությունը, նրա հոգատար և հարգալից վերաբերմունքը ծերերի նկատմամբ: Միաժամանակ չի կարելի հաշվի չառնել և անտեսել, որ այդ ավանդույթները լայն հասարակական-պետական օգնության կարիք ունեն, ինչը ներառում է ծերության սոցիալական պաշտպանությունը ապահովելու միջոցների մշակումն ու իրագործումը:

Քննարկվող հարցի շրջանակում հոգածության առարկա են նաև մեկ երեխա ունեցող ընտանիքները: Վերջիններում մենք տեսնում ենք ներկայի «մանկական» և ապագա «ծերունական» միայնակության հաջորդականության հնարավորությունը: Չէ որ միակ երեխաները նույնպես միայնակ են: Եղբայրներ և քույրեր չունենալու պատճառով, արդեն մանկուց, նրանց ազգակցական զգացմունքները թուլանում են, նրանք իրենց ներունակությամբ ավելի նախատրամադիր են եսամոլության, ինքնամփոփության, ինքնամեկուսացման, հաճախ տառապում են կամային հատկանիշների թուլությամբ: Հատկապես այս հատկանիշներից սկիզբ առնելով, արդեն հասուն տարիքում միայնակությունը առավել վտանգավոր է դառնում այն մարդկանց համար, ովքեր տպավորությունների անընդհատ փոփոխության կարիք ունեն, կասկածամիտ են, մեծամիտ, ինքնամփոփ, տարօրինակ, ովքեր առօրյա կյանքում արդեն համարվում են ոչ բոլորովին նորմալ: Այն վտանգավոր է նաև այն մարդկանց համար, ովքեր խոր ցնցում են ապրել, տառապում են խղճի խայթից:

Ի՞նչ կարելի է առաջարկել որպես միայ-

նակությունը հաղթահարելու միջոց: Կարծում ենք, որ առաջինը հասարակության կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում անհատի սոցիալական ճանաչման հրամայական անհրաժեշտությունն է, այսինքն՝ ինքնահաստատման համար մարդուն լայն հնարավորությունների ընձեռումը: Ինքնահաստատման գլխավոր պայմանը, ինքնահաստատում, որ ընդունակ է մարդուն հիմնական բավարարություն տալ և նրա կյանքը իմաստալից դարձնել, անընդհատ առաջընթացն է դեպի իրագործելի, հասարակության և անհատի համար կարևոր նպատակներ, այսինքն անհատի զարգացման (ստեղծագործական, մասնագիտական, պաշտոնական և այլն) հեռանկարի առկայությունը:

Երկրորդը հասարակության ինքնավարման ձևերի ըստ ամենայնի ընդլայնումն է որպես անհատի ինքնարտահայտման պայման: Ինքնարտահայտման ձգտումը նպաստում է հասարակական ճանաչման պահանջը, որ անհատը ձեռք է բերում հաղորդակցման ընթացքում: Այդ պահանջը հատկապես վառ է արտահայտվում երիտասարդների մեջ, ովքեր կյանքում դեռ հաստատուն տեղ չեն գրավել:

Երրորդը ընտանիքի ամրացման աճող պահանջն է, նրա ինքնապաշտպանական և վերարտադրողական դերի բարձրացումը: Անհրաժեշտ է ուժեղացնել ուշադրությունը ընտանիքի գաղափարաբարոյական սկզբունքների ամրացման և նորապսակներին ու երեխաներ ունեցող ընտանիքներին ցույց տրվող բազմակողմանի օգնության կազմակերպման նկատմամբ, ամեն գնով խրախուսել և պայմաններ ստեղծել ծեր ծնողների և երիտասարդ ընտանիքների համատեղ կյանքի համար:

Եվ վերջինը դաստիարակության համակարգի մշակումն է, անհատի կենսադիմացկունության, նրա գաղափարական, բարոյական, ֆիզիկական և կամային հատկանիշների ուժեղացումը:

Վերը նշված առաջարկների հետ միաժամանակ, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է ամեն կերպ խթանել համահանրապետական սոցիալ-հոգեբանական ծառայության ստեղծումը, կազմակերպել ըստ հետաքրքրությունների տարբեր միություններ, վետերանների ակումբներ, ընտանեկան հանգստյան տներ (ոչ միայն մոր և մանկան համար): Թերևս նպատակահարմար է նաև հանրապետական և քաղաքային գթության տների, ծերերին և հաշմանդամներին օգնություն ցույց տվող ծառայության կազմակերպումը:

Այսպիսով, միայնակությունը բազմակողմանի խնդիր է և պահանջում է ինչպես միջճյուղային ամբողջական գիտական ուսումնասիրություն, այնպես էլ կանխատեսման գիտականորեն հիմնավորված ծրագիր: Այս հոդվածի նպատակն է սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից ներկայացնել առկա խնդիրը՝ հասարակության ուշադրությունը հրավիրելու համար:

ՑԱՆԿ

1989 թվականին «Լենինյան ուղիով» ամսագրում տպագրված հոդվածների և նյութերի

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂՆԵՐ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱ

ԱՐԱԳԱՑՄԱՆ ՍՏՐԱՏԵԳԻԱ

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՊՐԱԿՏԻԿԱ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄ, ՊՐՈԲԼԵՄՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ. ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼԸ՝ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԿՅԱՆՔ

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ. ՊՐՈԲԼԵՄՆԵՐ ԵՎ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻՑ

ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՄԵՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԹԵՄԱՆԵՐ

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ 200-ԱՄՅԱԿԸ

ՀՈԳԵՎՈՐ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐ

ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՄԱՐԴԻԿ

ՀԻՇԱՐԺԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱՇԽԱՏՈՂԻ ԱՄԲԻՈՆ

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

«ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՈՒՂԻՈՎ», № 12, 1989 թ.։ Լույս է տեսնում հայերեն և ռուսերեն։

Հանձնվել է շարվելու 9. 11. 89 թ.։ Ստորագրվել է տպագրելու 22. 12. 89 թ.։ ՎՖ 10978։ Ֆորմատ 70×108 1/16։ Թուղթ՝ տպագրական № 2։ Օֆսեթ տպագրություն։ 8,4 պայմանական տպագրական մամուլ։ 9,4 հաշվային-հրատարակչական մամուլ։ Տպաքանակը՝ 12032։ Պատվեր՝ № 1316։ Գինը՝ 25 կոպ.։

ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության տպարան։ 375023, Երևան, Օրջոնիկիձեի պողոտա № 2։
Типография издательства ЦК КП Армении. 375023, Ереван, проспект Орджоникидзе, 2.